

अङ्क - १६

ISSN : 2248-9495

जयन्ती

षोडशं पुष्पम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
जयपुरपरिसरः जयपुरम्

अङ्क: - XVI

ISSN: 2248-9495

जयन्ती

(वार्षिकी शोधपत्रिका)

* संरक्षको मार्गदर्शक: प्रधानसम्पादकश्च *

प्रो. अर्कनाथचौधरी

* सम्पादकौ *

प्रो. श्रीधरमिश्र:

डॉ. पवनव्यास:

* सहसम्पादका: *

डॉ. राकेशकुमारजैन:

श्रीप्रकाशरंजनमिश्र:

डॉ. कान्ता गलानी

* सहायिका *

डॉ. नमिता मित्तल

2019-20 वर्षम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

जयपुरपरिसरः

त्रिवेणीनगरम्, गोपालपुरा-बाईपास, जयपुरम्-302 018

दूरभाषाङ्क : 2761115 (कार्यालयस्य)

अणुसङ्केतः (ई-मेल) : csujaipur@gmail.com

वेबसाइट : www.rsksjaipur.ac.in, www.sanskrit.nic.in

प्रो. अर्कनाथचौधरी
संरक्षक: मार्गदर्शक: प्रधानसम्पादकश्च

सम्पादकौ

प्रो. श्रीधरमिश्रः

डॉ. पवनव्यासः

सह-सम्पादकाः

डॉ. राकेशकुमारजैनः

डॉ. कान्ता गलानी

श्रीप्रकाशरञ्जनमिश्रः

डॉ. नमिता मित्तल
संगणकसहायिका

प्रो. पी.एन. शास्त्री

कुलपति:

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

(भारतशासनस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनम्)

(राष्ट्रीयमूल्यांकनप्रत्यायनपरिषदा 'ए' श्रेण्या प्रत्यायितम्)

Prof. P.N. Shastri

Vice-Chancellor

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed to be University, Under MHRD, Govt. of India)

(Accredited by NAAC with 'A' Grade)

शुभाशंसनम्

श्रीमतां निदेशकमहोदयानां अर्कनाथचौधरीमहाशयानां नेतृत्वे निर्देशने च शैक्षिकतदितरानेकप्रतियोगितासु सम्यगध्ययनाध्यापनादिकार्येषु च सारस्वतीं समज्ञां समर्जयता केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयजयपुरपरिसरेण पूर्वसंवत्सरवदस्मिन्नपि संवत्सरे स्वप्रातिभसाम्राज्यवैजयन्त्या विविधविषयबोधविभां विकिरन्त्याश्छात्रसंस्करणरूपायाः संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्लभाषत्रयी-त्रिवेण्याः जयन्त्याः पत्रिकायाः षोडशं पुष्पं प्रकाश्यत इति विज्ञाय मोमुद्यते मे मनः। समुल्लसदनेकशोधपत्रप्रदर्शितशास्त्रीयगूढरहस्यान् समुच्छलत्कविताकल्पलतासरससुमनः प्रकाश्यमाना जयन्ती संस्कृतानुरागिणां सहृदयानां च कृते कौतुकाय बोधवर्धनाय च नूनमेव भविष्यतीति द्रढीयान् मे विश्वासः।

जयन्त्या एतत्पुष्पप्रकाशनार्थं विद्वांसो यशस्विनः निदेशकाः अर्कनाथचौधरीमहाभागाः तत्सहयोगिनः सम्पादकाश्च समभिनन्द्यन्ते। पत्रिकेयं जयपुरपरिसरसमज्ञासुमनः सौरभोल्लासिनीं भवतादिति करुणावरुणालयं परमेश्वरं प्रार्थयते।

प्रवर्तकः भावत्कः

पद्माशास्त्री

(परमेश्वरनारायणशास्त्री)

कुलपतिः

सारस्वतनैवेद्यम्

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् इति नामतः 1983 ई० वर्षतः प्रारभ्य राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थानम् इत्यभिधानेन 2000 ई वर्षतः 29-04-2020 पर्यन्तं समग्रे देशे विशिष्य राजस्थाने संस्कृतशिक्षाक्षेत्रे प्रतिष्ठां प्राप्तस्य अधुना “केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः” इत्यभिधानेन ख्यातस्य अध्ययनाध्यापन-शोध-संगोष्ठी-कार्यशाला प्रकाशानादिबहुविध-शैक्षिकार्यक्रमाणां आयोजकस्य जयपुरस्थ-केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयपरिसरस्य वार्षिकी पत्रिका जयन्ती इत्यस्याः षोडशाङ्कः प्राकाशयमानीयते।

जयन्त्या अङ्कोऽयं वेदव्याकरण-साहित्य-ज्योतिष-शिक्षाशास्त्र-धर्मशास्त्र-मीमांसा-न्याय-योगदर्शन-जैनदर्शनादि-शास्त्रीयविषयसम्बद्धैः शोधलेखैः इतिहास-राजनीति-अर्थशास्त्र-अंग्रेजी इत्यादि विषययुक्तैः बहुविधैश्च शोधलेखैः परिपूर्णः किमपि वैशिष्ट्यम् आधत्ते, अतएव पाठकानां कृतेऽवश्यमुपयोगी स्यादिति विभावये।

अस्याङ्कस्य सम्पादने प्रो. श्रीधरमिश्रः डॉ. पवनव्यासश्च महान्तं श्रमम् अकुरुताम्। टंकणादि-दोषपरिहारार्थं डॉ. राकेशकुमारजैनः, डॉ. कान्ता गलानी, श्रीप्रकाशरञ्जनमिश्रश्च साहाय्यं दत्तवन्तः। सम्पादकाभ्याम् त्रुटिसंशोधकेभ्यश्च हार्दं शुभाशंसनम्।

यद्यपि अङ्कस्यास्य प्रकाशनं मई 2020तः पूर्वं करणीयमिति निश्चय आसीत् किन्तु ‘कोरोना’ महामारीकारणतः मुद्रणालये प्रकाशनाय रक्षितेयं पत्रिका विलम्बेनाधुना प्राकाश्यं पूर्णयति इति खेदमप्यावहामि।

येषां च विदुषां महत्त्वपूर्णैः लेखैः सुसज्जिता इयं ‘जयन्ती’ सारस्वतनैवेद्यमभूत् तेषां जीवने निरन्तरं जयो भवतु इत्यपि कामये।

(प्रो. अर्कनाथचौधरी)

निदेशकः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

उद्देश्यानि

- ✽ दुर्लभ-प्राच्य-संस्कृतज्ञानसंरक्षणाय विविधशाखासंबलितस्य संस्कृत-वाङ्मयस्य अध्ययनाध्यापनयोः व्यवस्थापनम् ।
- ✽ संस्कृतशिक्षणे वैज्ञानिकपद्धतिसमन्वयमाधाय सुयोग्यानामनुभववतां प्रशिक्षिताध्यापकानां निर्माणम् ।
- ✽ प्राच्यप्राश्चात्योभयविधविद्याविद्योतितस्य संस्कृते सूनिहितस्य साहित्यस्य सानुयादप्रकाशनम् ।
- ✽ शोधग्रन्थानामनुसन्धानसहायकसामग्रीणाञ्च प्रकाशनम् ।
- ✽ संस्कृत-हस्तलेखानां सम्प्राप्तिसर्वेक्षणसम्पादनप्रकाशनादिषु प्रयत्नम् ।
- ✽ संस्कृते समुपलब्धानामभिलेखानां सर्वेक्षणपूर्वकं सम्पादनं प्रकाशनं च ।
- ✽ प्राचीनार्वाचीनकालदृष्ट्या संस्कृतसाहित्येऽनुसन्धानस्य प्रवर्तनम् ।
- ✽ संस्कृतज्ञानप्रसारपरे सर्वविधकार्यक्रमे सहयोगः ।

अनुक्रमणिका

1. उत्तम एवं कष्ट में अन्न का लक्षण	प्रा. अक्लरु चौधरी	1
2. नासिधाल त्रिभोव्याजिर्णः	प्रा. ऐनाप्रदादेवारी	14
3. शिक्षा, विशेष विद्या की सम्पत्ति हेतु 'मानसिक चरित्र' (Precious Contribution of Educational Technology-Vedant. Class Room)	प्रा. नवीम मिश्र	16
4. वस्तीकः	प्रा. निरालाचंद्र	22
5. व्यष्टिं चैवणं ह्युवाचपुत्रः (Apoedition)	दो. श्री. ज्ञानचक्र-संघ	23
6. व्यक्तिगतिक गुणों में अन्न-विधान-विज्ञान	प्रा. रामकृष्णशर्मा	24
7. अथाहम्	प्रा. शीशुदेव	29
8. म्यात का संज्ञक लक्षण	प्रा. आनन्दनाथ	47
9. हन्वीक	प्रा. लक्ष्मी	54
10. अन्न-विधान-विज्ञान-विज्ञान 'एन्डोसिद्धि'	आचार्य. ज्ञानेश्वर-संघ	60
11. अथाहम् आन्तरिक प्रमाणम्	प्रा. विष्णुचन्द्र-संघ	61
12. अन्तरिक-विज्ञान-प्रमाणम्	डॉ. लक्ष्मी-संघ	66
13. आन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान-प्रमाणम्	डॉ. कृष्ण-संघ	67
14. व्यक्तिगतिक-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	दो. ज्ञानेश्वर-संघ	69
15. अन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. श्री. लक्ष्मी	77
16. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. अन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान	83
17. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. कृष्ण-संघ	84
18. व्यक्तिगतिक-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	दो. ज्ञानेश्वर-संघ	90
19. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. श्री. लक्ष्मी	95
20. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. अन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान	99
21. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. कृष्ण-संघ	102
22. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. श्री. लक्ष्मी	109
23. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. अन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान	112
24. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. कृष्ण-संघ	117
25. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	दो. ज्ञानेश्वर-संघ	120
26. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. श्री. लक्ष्मी	123
27. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. अन्तरिक-विज्ञान-विज्ञान	124
28. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. कृष्ण-संघ	127
29. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	दो. ज्ञानेश्वर-संघ	131
30. अथाहम्-विज्ञान-विज्ञान-विज्ञान	डॉ. श्री. लक्ष्मी	132

31.	Cultural and Literary study of Anna as depicted in Sanskrit literature	Dr. Dharmenr Misra, Jodhpur	177
32.	Constructive Paradigm of Teaching and Learning Process	Dr. Vijay Kumar Dahiya	95
33.	लक्ष्यलक्षणे व्यवस्थान	श्री संजोयसुन्दर	201
34.	पद्मसेनसुनयनोद्देशस्य साहित्यवत्तव्यम्	श्री. अंतु राणा	202
35.	विद्या लोकोत्तमानस्य	प्रकाश कर्षित	203
36.	How Far the Empowerment of women empowerment has really answered women?	Dr. Lakshmi sharma	205
37.	Myth in Tolstoy's 'The Toys'	Dr. Kamal Guleri	210
38.	INFORMATION RESOURCES IN RAJASTHAN ARIS AND CULTURE FROM THE USERS PERPECTIVE.	Smruti Pandey Dr. Sheela Rani Khandelwal	202
39.	Concept of Women Empowerment in America, for an Indian	Kamal Guleri	219
40.	श्री-दशम का निष्कर्षानुसंधान	श्री. अनामिका	217
41.	श्री-पीठोद्धार मान	श्री. श्यामेश मुख	212
42.	साहित्यकण्ठमल उपोवाङ्मन्यविरचितः	एन.वी.एस. मोहन	215
43.	दृष्टिपूर्व अज्ञानांशुः श्रुतव्यत्त्वोपदेश्योपार्थक्येः	शशाङ्क शर्मा	187
44.	नायिका का रूप परिचयः	शशिधरकुमारया	182
45.	श्री-दशमोत्तर भाग विवेचन - श्री-दशम भाग-अनुसंधान	श्री. अश्विनीकुमारया	227
46.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
47.	श्री-दशम भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
48.	श्री-दशम भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
49.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
50.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
51.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
52.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
53.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
54.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
55.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
56.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
57.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
58.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182
59.	दशमोत्तर भाग का प्रथम अध्याय - अश्विनीकुमारया	श्री. अश्विनीकुमारया	182

सूचना: इस पुस्तक में प्रकाशित अर्थों में प्रतिक्रिया लेखकों से प्रकाशक और प्रकाशक को मिलता है।

दर्शन एवं काव्य में आनन्द का स्वरूप

डा० अर्कनाथ चौधरी

अनन्द का सर्वत्रार्थी व्यापक: आनन्द की प्राप्ति एक दुःख की निवृत्ति के लिए सौजन्यपूर्ण अवस्थाओं रहना है। यह अनन्द क्या है? अनन्द शब्द आधुनिक दृष्टि से समुहो से परे प्रत्यक्ष का अन्वय है। 'ननु च शब्दिक उच्यते— तत्र प्रथमं न समुहोः सम्पन्नः तत्रसे न विशेषिकेने कृत्वा नाना है, यह मुझ को सभी के लिए अनुभूत वेदनीय है, वही आनन्द है।

ज्ञान में अनुभव किण्व वा नरे नाना प्रकार के शैविक् मुक्त हैं। किन्तु तयकां वंरं प्रवि-
भवति न स्पष्ट निश्चित नहीं है। किण्व ही मुक्त वा अनन्द जनम है। वह निर्दोष वा न्यून-
हो। कुछ सन्निष्ठ मोक्षका वा भावनिष्ठ होते हैं जो कुछ मुक्तदायक कार्य हैं अनन्द प्राप्त करते हैं।
कांई सौन्दर्यात्मक में कुछ भूतमन करते हैं जो कुछ क्लेशनिवृत्ति से मुक्त होते हैं। कुछ सन्नतापी हैं
जो कुछ पिशाचधरम में, कुछ नृगणखोरी में जो कुछ विन्द करने में ही आनन्द का अनुभव करते
हैं। इस तरह एक ही लोचनीय विद्व विद्व हैं, अतः उनके रूप वा अनन्द का स्वरूप भी विद्व भिन्न
होते हैं।

अनु आनन्द का तदर्थक स्वरूप वा लक्षण क्या है? यह मानवीय विकास आनीकपाल का योगजन
रूप बनो हुई है।

अनुभवोपक्रम में आनन्द के लिए प्रयुक्त शब्दों की श्रृंखला में आनन्द, सुख, प्रीति, प्रमोद,
हर्ष, मृदु, अमर, ओ, प्रमोद शब्द का योग है। इन शब्दों का अन्वय करना से ही आनन्द का स्वरूप
अन्वय है यह अद्वैत के व्याख्यानिक प्रतिपादित करता है। वह 'सर्वे समुत्पल्लवंशयं मुक्तयं' कहता
है। अस्तित्व का रूप में एक फल तल का विषय वह यही है कि व-वस्तु अति दुर्लभ है, अनन्दजनक
य- है। वह सर्वत्रार सौन्दर्यात्मक है। अतः का आनन्दरूप का अति का मय है। ईश्वरीयोंपरिन्दु के लक्षण
है।

आनन्दानुभवोऽस्य स्वस्त्वियानि भूतानि जायन्ते।

आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रसन्नमिष्टमंविशन्ति। "आनन्दो ज्ञोति त्वज्जातम्"।

यह शौण्डिनन्द महा का उपलक्षणजन है। महातुष्ट शारदाकाव्य में आनन्द संकृत में 'दृष्टार्थ
रा आनन्दरूप' इति वाक्य है।

बृहदारण्यकोपनिषद् में 'ज्ञतो मे स जगत्तु दृष्टं सायं कश्चिदपि' इति का शब्द जनकर
आनन्दरूपको न जो 'सदानन्दरूपद्वारा ज्ञात' कहा है। आनन्दरूपको के इति अलांकेक अनन्द का
सद्वय उदय नामक स्वयोद्वेक से ज्ञात करता है। वेदान्तप्रतिपाद्य महा अनन्द आनन्द का अर्थक्य अन्वय
है कि- वह आनन्दरूप है। इस अखिदानन्द महा का अनुभूत विद्व चेतन नामक अदामुत है, अन

मानवानों के मन में भी मानवीय आनन्द, प्रथमानन्द का ही रूप होना चाहिए। यही अर्थ है कि, एवं आनन्द का सर्वत्र मिलना होता है।

आनन्द क्या है और आनन्द को प्राप्त कैसे होते हैं? इस विषय में हमारे मास्टर में गुरु प्रकाश के विचार एवं उक्ति हैं, जिनमें विशेषतः एक मोक्ष की प्राप्ति के लिये प्रयोग सभी वर्गों में आनन्द की प्राप्ति मान है।

एक और दृष्टान्तार्थक जो आनन्दपूर्ण विशेषण मान गया है वो दूसरी ओर गीताश्लोक में 'नेत्यानन्तानन्द-सुखोऽप्यधिके' का विशेषण मान है। यद्यदांत = "निमित्तात्प्राप्तोऽप्यनन्तानन्दः" कथं कथं आनन्दरूपता एव आनन्दस्य कथं वर्णयितुं शक्यं है, किन्तु यह आनन्दस्य अन्तः केन्द्र आनन्द आत्मनः के अन्तः में प्रकृत न समान्य रूप में ही होना चाहिये। लौकिक जीवन में 'सन्तोषादनुत्तमं सुखलाभं' के अर्थ का समान्य पूर्व अर्थत्व में आनन्द का प्राप्त होना चाहिये। यद्यपि यह अर्थ है कि "पुरुषार्थरूपानां पुण्य - प्रतिफलस्व-वैश्वदेव स्वस्व-प्रतिष्ठा - चिद्विस्तारणेन" यद्यप्येव वदामः है कि संशयान् अवस्था अवस्था का परिणाम के साथ साक्षात्त्व है। जो यही प्रतीतिमान आनन्द है किन्तु यह अवस्था में सकता है। तपस्विनो यही क्योंकि तपस्विनो में स्वस्व की स्वस्व ही विस्तार हो सकता है।

गच्छिष्य का आनन्द विवेकानन्द रूपी है। 'गच्छिष्य एव आनन्दपरमो ज्ञानरभुः' नन्द का अर्थ यह है कि ज्ञानवान् गुरुपुत्र के आनन्द है। जिसमें निमित्तविशेषण का अर्थ नहीं होता है। यह ज्ञानवान् रूप है, यही आनन्दपरमो ज्ञानरभुः है। यह आनन्दपरम है जो आनन्द का अर्थ है। इस आनन्दभाव में न गन्ध, न रस, न जो पृथक् की विचार नहीं है, केवल दृष्टान्त का दृष्टान्तभाव की मानना होगी है। अतः एव गच्छिष्य के अर्थ में

“न त्वहं ज्ञापये गच्छं न गच्छं न पूनरोपमा।

कायम दृश्यगन्तानां प्राणिनामातिशयना॥”

ही भावना लौकिक जीवनदृष्टि अन्तः का स्वस्व है। 'न किं लोकं त्वयि' इति अस्तीः जीवनदृष्टि का अर्थ है कि आत्मज्ञान ही लोक जीवन में प्राप्त होना चाहिये।

मानवानों को विवेक सुख-व सुख की दृष्टि चायोंकी होना है - 'आनन्द-विवेक-सुख-नान्द'। किन्तु इस सुख-व अर्थ के अर्थ लक्षण गच्छिष्य नहीं है। 'न किं लोकं त्वयि' इति अस्तीः का अर्थ है कि 'मिनामिदं ज्ञानं पुनः पुनः पुनः' कह कर अन्तः प्रकृत विवेक-परम को ही अर्थ देने हैं। अतः यह अस्ती-कर्तव्य ही अर्थ ही जीवनदृष्टि अर्थ ही दृष्टि देना है। यह विवेक-विवेक का मुक्तिपूर्ण आनन्द मानता है। इसके अर्थ में आनन्द के अर्थ में अन्तः विवेकपरम ही अर्थ है, किन्तु विवेकपरम अर्थ में अन्तः ही और यह अर्थत्व ही विवेक-विवेक यह अर्थ है।

दृष्टान्त है अतः कि अन्तःपरम अर्थ का अर्थ अन्तः ही अर्थपरम ही न ही अर्थ मान है यह इस अर्थ में सभी प्राणियों के अर्थ आनन्द है।

स्वप्न विरलेषु हे जगद्वेत्ता हे विप्रविप्रानां को भिन्न भिन्न रसिनां ने समुद्र रसो ब्रह्म
 में ० हेन समस्त इन्द्रियिक हे एकद्वेत्ता ब्रह्म हे खैरिकैक भवान् ये खैरिकैक भवान् को ही
 प्राप्ति की जा सकती है। किन्तु इन प्रक्रिया में प्रथम त्वे रूप, द्वेष म मोह ने युक्त होने की विधि
 राम कर्णी होगी, तभी ज्योति शक्ति सत्त्वोत्कर्षो के आरूप चक्षुसाद्य को प्राप्त कर सकेंगे। संयोगक
 प्राप्ति भी मग देवादि ही युक्त विचरित इन्द्रियों द्वारा लिखियों को समकाल उपलब्ध जा कर सकता है,
 और उपलब्ध में मग दुःख मिलीन को जान है, वह आनन्द अंकुश न बताया है।

गगद्भेषांपुनैकानु विषयानिन्द्रियेक्षणम्।

आनन्दस्यैवैशिव्यात्मा प्रसादायैवोपलभते॥

प्रसादे तयं दुःखानां हानिस्त्वापजायते।^{१५}

अत एव शक्ति में मोह को ही आनन्द म - ही एक प्राप्त - द्वैय - द्वैय विद्वत् आनन्द
 के रूप में "जगद्भेषांपुनैकानु विषयानिन्द्रियेक्षणम्" की अनुभूति काल है, तथा स्वप्नसंन्येन की दृष्टि से "नन्वतीति" क
 बंध बनने से आनन्दों में स्वप्न प्रतिपादन किया है -

संप्रत्यवेवास्तु मोक्षाख्यां भासु संचि मत्तन्तो

अन-प्राण-नये कश्चित् आनन्दः तयप्रवर्तते।^{१६}

यस आनं प्राण के रूप में एतेन रूप। इसे वा को अरुण आनन्द प्रवृत्त होता है तब जो
 'जगद्भेषांपुनैकानु' संयोगक आनन्द एक एकता है।

सांख्यः—

१. ब्रह्म वेदः प्र-दी - १५: १-१८: १-१८:

२. ब्रह्म वेदः प्र-दी - १५: १-१८: १-१८:

३. सार्वभौमिक - १५: १

४. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

५. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

६. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

७. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

८. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

९. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

१०. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

११. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

सांख्यिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८: (सांख्यिकत्वात्)

१२. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८: (सांख्यिकत्वात्)

१३. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८: (सांख्यिकत्वात्)

आनन्दस्यैवैशिव्यात्मा प्रसादायैवोपलभते॥ स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८:

१४. स्वप्नस्य प्राणिकत्वात् - १५: १-१८: १-१८: (सांख्यिकत्वात्)

15. नदयःसङ्गम - प्रथम अध्याय - 11
16. चिनोदयस्यै लोके नदयःसङ्गमं परिच्छिन्ने। नदयःसङ्गम - त्रया अध्याय - 12
17. उदितो नदी - 13
18. नदयःसङ्गम - प्रथम - 14
19. भाषितोऽपि - 15
20. नदयःसङ्गम - भाषितोऽपि - 16
21. श्रीमद्भगवद्गीता - अध्याय 10-11
22. नदयःसङ्गम - अध्याय 10, 11, 12

विवेकानन्द
 श्रीमद्भगवद्गीता - अध्याय 10-11
 नदयःसङ्गम - अध्याय 10, 11, 12

एकुलेर्भूतत्रिकृत्पाद्भात्रांशोत्पान्माचक्षते।

तेषां शौरन्तरिक्षं परेनाशाक्षयः, पञ्चमज्ञाभूतानि यानि।^१

येन आचयं चरन्ति यद् अच्यं इति म-ई देः । अत्रान् सुबन्ति -
प्रकृतिविकृतमसौहं प्राकृत्यवधिप देवाः सृजन्ति।^२

गन्धर्वराषं निर्देहानि यन् गन्ध्याणं वायस्मान्पश्येत् स्या ज्ञाः यानि। ऐक्यं अत्रगणाय देव
राक्षे विचिन्त्यः यानि-
पुरुषावघाताशिशतमण्यञ्चानि देवता-
नतोऽप्रगणक्षिन्नाः स्रुपयगैः एवनेते।^३

गणकहेतुचां निर्देहानि यन् गन्ध्याणं आंगिलायज्ञान्, आतन्वस्वराण्, नालीकणयज्ञान्,
अपर्वकर्मवशात्, अवेनवान् च अग्रः भवन्ति। मन्ः पाद् अ-वान्, देः पा अप्रसवा मयानि दे
पदा वेवः विविधोत्पाद न प्रदर्शयति

अन्तित्वासात्पात्वाद्वा नास्तिस्त्वानुस्यधमत्।

नरापघातश्चियतसूपतर्गः प्रनापते॥

गणोदवघाताशिशतमण्यञ्चानि देवता-
ना सुतन्त्रद्वयान् भावान् दिव्यनापतपृषितान्।^४

पृष्ठगण्यवति गणानि यन् आचरन्तिवचने तान् वरनागशुक्लवचनय एतस्मात्पृषयते-
प्रजा धर्मता यत्र तत्र यत्सं शुभं वहेत्।
च-मां श्रेयसे विलं विभूजन्ति सुयेतमाना।
त्रिपरीर्नाशेना यत्र जनाजत्राशुभं तथा।
विभूजानि प्रजाना तु दुःखशोकाविवृद्धये।
श्रे विभिता विविधोत्पादः -नु साण् -न- शाः तेचपुं चुर्यन्ति एते मुत्पात- ३ः न नि
करोति, एः कष्टं न अनुभवति। नः -निक्रान्तात्मन मदिभ्यन्त्यात् प्रद्वचुर्गन्तव्येणा उपद्वान् शक्तिं
न करोति न. गोप्राणय यनाय ज्ञानानि -

न एष विविधा लोके उत्पाता देवनिविताः।

विवरन्ति वि-शाप रुमि- स्रुधोपति च॥

येषु ज्ञानिं प्रकृतीन् न ते यानि पराप्रताप।

ये तु न प्रतिकर्तन्ति क्रियया अद्वयादन्वितः॥

नास्तिवशाद्वा विमोहाद्वा विनाशान्त्रे- लेखितान्।^५

पृष्ठगणं निर्देहं नृ अप्तां रनाशितप्रथमः अहजंषु चनोति । १. गो २. जनाके ३. लोकाणां
४. चहते ५. दुर्गहेतु ६. पुत्रे ७. ज्ञानिने ८. शुभं च -
पुत्रे जनपदे यानि चहते च पुर्गहिते।
पुत्रे स्वामि- भूत्ये च गच्यते देवपृथगा।^६

ले ए० विवर्तन मध्यमर्ग (१५०) तत् ततो २० भाकः ३ पूर्णं चन्द्र मन्मना सति
 विविधोत्पाताः - उत्तरे वर्गे उत्तरे ना तिलाधर्म-तरिक्षान्तयेण ३६ कि-त

प्रकृतस्त्रयोत्पाना संक्षेपात्तावदीदृश ।

विविधः य तु विवेको दिग्जगामसभूमिजः॥

य. प्रकृतिविषयाय. प्रायः संक्षेपत. रु उत्पातः।

प्रेम् उत्पातेश्च भौतिकोत्पातः उत्तरोत्तरोत्पानः कल्पनाः भवन्ति। तथा च आन्तःश्लाघ्यतः अर्पि
 देव्यान्तः प्रकृतः भवन्ति। अर्थात् तन्मन्त्रोत्पानेषु दिग्जगाम आध्यात्मिकान्याय भवन्ति। उत्पातः
 यत्कीर्णरूपान् -

श्रित्तिन्वाग्नदिव्यनातो यथोत्तर गृहणो भवति।

वेद्यत उत्पातः तु सत्त्वान् अर्पित्वा मन्त्रान् केचन उत्पन्नाः सन्तः पूर्णचरितानिभिरुपा भवन्ति
 विष्णु उत्पातेश्च प्रथमः वर्तते - भौतिकोत्पानः। सुभी ३०० मणि प्रकृतः विष्णुतं भवति
 तन्मन्त्रान् तन्मन्त्रोत्पानेनाम यथा सुकृष्णः कल्पान् वनं, यज्ञान्तोपा विविधव्यादाय, यत्तन्मन्त्रोत्पानेनामि
 च विकृतं भौतिकोत्पान-कर्तव्यं स्वर्गजम्। त्रिपुराशूर्पनां चरणं भवेत् भवति। यत्तन्मन्त्रोत्पानेनाम
 भौतिकोत्पानः भवति यथोत्तर-

चरश्चिभ्रभतो पीयो प्रकृष्णशायि भूमिज ।

तलागामानां वैकुण्ठं पीयो नरपि कीर्तितम्॥

संज्ञितोत्पानेषु भूतसंज्ञितेषु तु विष्णुसंज्ञितेषु वर्णितं यत् आद्योत्पाने गृहणो भवति यत्तन्
 आदि इत्तं यत्तन्मन्त्रः कोषे पूर्णानि रूपसंज्ञितानि तथा च सर्वसंज्ञितकलायापि तानां उत्तमगणन
 यत्तु गणनान् विष्णुतं कृणा। तत्तन्मन्त्रं च विविधनां गणनानां प्रकृष्णना आगामान् पूर्णं विष्णुतं
 कृष्णतो यथा ते गृह्यन्ते यथाते आध्यात्मिकरूपः अदिष्टं यत्तन्मन्त्रं शृण्वात्तन्मन्त्रं पूर्णानायापि कृष्णं
 उत्पातेश्च द्वितीयः भवति - आन्तःश्लाघ्यतः। यत्तन्मन्त्रोत्पानेनाम यथा कृष्णं यथोत्तरं यत्तन्मन्त्रं
 आन्तःश्लाघ्यतः यथा कृष्णं। मुख्यतया मन्त्रेषु उत्पन्तेषु यथा तान् दिग्जगाम, मन्त्रेषु, यत्तन्मन्त्रं
 यत्तन्मन्त्रं यथोत्तरं यथा दिग्जगाम विविधव्यादाय भवति यथोत्तरम्-

उत्पाताणां दिग्जगामः यथोत्तरस्यैव यः।

यत्तन्मन्त्रं यथा यत्तन्मन्त्रं विष्णुतं यथा॥

समादीपितं लोकैस्सिन्धुनामिच्छं विविदिशेत्॥

यथोत्तरं यथा विविदिशेत् न विविदिशेत् यत्तन्मन्त्रं

यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं

यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं

यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं

यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं यत्तन्मन्त्रं

स्त्रेषु विभेदेषु कतिपयिभ्यः कृशित्वात् स शान्त्वात् कृशत्वस्या इति परस्मै क्तत्वे चित्तव्य भवित्वात् प्राणत्वं च
 मप्यः निमित्तरूपेण कार्यानि कृतानि। तेषां कृतानि च तदीयं वर्णितानि इति।

तृतीयपादो द्विव्योत्यात्। तानुत्पद्यन्ताद्वापि अस्मिन्प्रकारेण सज्जितानि विचित्रं दृश्यं एतत् द्विव्योत्यात्
 एते वर्णितः प्रदत्तः। तेषां कृतानामु प्रदत्तः तत्र तत्र कृत्य गम्येदृशान् दिशिः संज्ञितः तिस्रः इति।

भूपातुत्पद्यते यत्र एशानं चाथ तद्गमे।
 तत्रैकद्वैशिकं शोभं पृथिव्यात्प्राणविक्रिया।”

अथैकदशमस्य कर्म तु दोषकलानन्तरं गच्छते। अन्तरिक्षगतता, गच्छताकलात्प्राण गम्यगमलादायक
 भवति। तेषां कृतानां सत्त्वस्त्वलानन्तरं तेषां कृतानां गच्छते -

शोभं घाल्यफलं ज्ञेयं धिरेण च विपश्यते।
 नाभसं मध्यफलदं मन्मथानाफलाद्गम।।
 दिश्यं मीनफलं ज्ञेयं ज्ञानप्रयाति तर्धस्य च।

सहितपात्रापादां पृथानुमानस्य विधेयः -

निमित्तोत्पत्तेषु केषां कृत्यादात् स शान्त्वात् कृशत्वस्या इति परस्मै क्तत्वे चित्तव्य भवित्वात् प्राणत्वं च
 मप्यः परस्मै क्तत्वात् निमित्तरूपेण भवति। अन्तेषु तानुत्पद्यन्ताद्वापि अस्मिन्प्रकारेण सज्जितानि विचित्रं दृश्यं
 एतत् द्विव्योत्यात् प्राणत्वं च तदीयं वर्णितानि इति। तेषां कृतानि च तदीयं वर्णितानि इति। तेषां कृतानां
 सत्त्वस्त्वलानन्तरं तेषां कृतानां गच्छते। अन्तरिक्षगतता, गच्छताकलात्प्राण गम्यगमलादायक
 भवति। तेषां कृतानां सत्त्वस्त्वलानन्तरं तेषां कृतानां गच्छते -

आपुनैककौतुहलिकाः अप्युत्पद्यन्ताद्वापि अस्मिन्प्रकारेण सज्जितानि विचित्रं दृश्यं एतत् द्विव्योत्यात्
 प्राणत्वं च तदीयं वर्णितानि इति। तेषां कृतानां सत्त्वस्त्वलानन्तरं तेषां कृतानां गच्छते। अन्तरिक्षगतता,
 गच्छताकलात्प्राण गम्यगमलादायक भवति। तेषां कृतानां सत्त्वस्त्वलानन्तरं तेषां कृतानां गच्छते -

- गच्छतेः (Transits of planets)
- अरुच्यं (Colour changing of planets)
- अरुच्यं (Primary wars)
- ग्रहस्य (Ring set of planets)
- ग्रहण (Eclipse)
- गच्छते (Monk stars)
- रोहणशकतेः (Rohan-Sakata-Bheda)
- उत्कृताः (Rings of success)
- पृथिव्यान्तः (Characteristics of talos)
- दिग्दशः (Glow at the horizon)
- दिग्दशः (Glow)

- * मेधाकृतिः (Cloude formation)
- * अतिवृष्टिः, अनुवृष्टिः,सिंघुलशुष्कः (Various types of rainfall)
- * इराक्षुष्मम् (Signs of rainbow)
- * नापरः कोलकशः (Role of sunspots)
- * चन्द्रशुक्रम् (horns of moon)
- * शतस्यंतातः (Signs of aerial city)
- * गाक्षुता, वाजस्यंतातः (omens through birds' omens)
- * म्यन्त्यन्त्यन्तम् (1 work of the year)

संदर्भः-

1. कर्पूर, 2/12/1
2. वास्तुशास्त्र में 100 पर, अविश्वी भास्, 10/14
3. प्रकृत, जीवशास्त्र : अंधकारः अक्षुब्धम् 1
4. प्रकृत में 10/7,9, 8
5. शनिस्तवयौग, अघात-11, अघात-12
6. हृमिकर्मा, अघात-11, क्लेश-8
7. R. S. lyengar, 'Insight into a Natural Disaster in Ancient Sanskrit Literature', Published in Ind. J. of History of Science, 39-1 (2004) pp 11-49. INCC, K. Delhi
8. अघात-12, अघात-11, अघात-13
9. अघात-6, अघात-11
10. अघात-10-1
11. अघात-13-1
12. अघात-1, अघात-11/14
13. अघात-13/8
14. अघात-11-11
15. अघात-10, क्लेश-11/5
16. चन्द्रशुक्रम् 1/124/1-6
17. शतस्यंतातः 5/1/1/13
18. अघात-11/13/1/8
19. अघात-11-1/1/1/9
20. 'Unfortunately, there is still no way to predict when an earthquake will strike.'
http://en.wikipedia.org/wiki/Earthquake_prediction.
21. "Whatever is born or made of the element has the qualities of this nature and movement." Dr. C. Jung
22. एश्विनी, अघात-1/1/1/1/1, अघात-11

• फूड बैंक (Food Bank) हेतु नैतिक कारणों की आवश्यकता होती है। न्याय हाथ में निकालने हेतु

5. इनमें कला सम्मेलन (Tele-Conferencing) के सम्बन्धों द्वारा छात्र अपने गणपतियों को संलग्न कर प्रश्नों के समाधान कर सकते हैं।

6. इनमें छात्र वर्तमान गृहपृष्ठ (Home Page) के माध्यम से अपने कर्षों को अनिवाह्यता का कार्य कर सकते हैं।

1. यह अत्यंत महत्वपूर्ण है कि छात्रों को यह प्रेरित करना चाहिए कि

2. इन अवसरों में अनुसन्धानयोग्य प्रश्नों का चयन नहीं होना।

3. छात्रों के समय, जागृति तथा ध्यान को बढ़ावा देना है।

विद्यार्थियों को उच्च-स्तरीय अध्ययन करने के लिए प्रेरित करने के लिए शिक्षकों को चाहिए कि छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करें।

आभासी शिक्षा-सहज की सीमाएँ (Limitations of Virtual Class Rooms)

1. अधिकांश शिक्षकों को यह नहीं पता कि वे कितनी सीमाओं में सीख सकते हैं।

2. शिक्षक तथा छात्र दोनों के बिना सीखना सम्भव नहीं है।

3. तकनीकी उपकरणों के बिना शिक्षक प्रेरित करने में सक्षम नहीं है।

4. इन सम्बन्धों में अध्ययन अवसर कम होने पर छात्रों को प्रेरित करना अधिक मुश्किल हो सकता है।

5. छात्र छात्रों में प्रेरणाओं को बढ़ावा दे सकते हैं।

6. भारतीय परिस्थितियों में यह सबसे अधिक मुश्किल है।

वैश्वीय आभासी शिक्षा के सम्बन्धों में शिक्षकों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। आज का विश्व एक महत्त्वपूर्ण और वैश्वीय है। यह प्रेरित करने के लिए छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। आज का विश्व एक महत्त्वपूर्ण और वैश्वीय है। यह प्रेरित करने के लिए छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। आज का विश्व एक महत्त्वपूर्ण और वैश्वीय है। यह प्रेरित करने के लिए छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए।

आइए आज ही छात्रों के शिक्षकों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करें। आज का विश्व एक महत्त्वपूर्ण और वैश्वीय है। यह प्रेरित करने के लिए छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। आज का विश्व एक महत्त्वपूर्ण और वैश्वीय है। यह प्रेरित करने के लिए छात्रों को प्रेरित करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए।

है। इसके अतिरिक्त कोविड रोकथाम के लिए प्रत्येक व्यक्ति को भी निम्नलिखित बातों का ध्यान रखना होगा।

अब मास्क पहनना और सफाई के नए तरीके अपनाने की आवश्यकता है। वे केवल मास्क पहनने के लिए लोगों के अलावा उद्योगों तक ही सीमित न रहकर भ्रम विहीन जनता का अधिकार हो एक अधिकृत और सही और सही हो गया है। एक 'आपस में कक्षा कक्षा' आदेश है।

संदर्भ:

1. भारत के कुशलता विकास के लिए (The Rajasthan Paritoshak Bill, 2014)
2. राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 के अन्तर्गत शिक्षा के लिए (National Education Policy, 2020)
3. राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2019
4. राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2019

संदर्भ ग्रन्थ:

1. सुभाष चंद्र बोस, 'भारत का आत्मनिर्भर विकास' (1940)
2. सुभाष चंद्र बोस, 'भारत का आत्मनिर्भर विकास' (1940)
3. सुभाष चंद्र बोस, 'भारत का आत्मनिर्भर विकास' (1940)
4. सुभाष चंद्र बोस, 'भारत का आत्मनिर्भर विकास' (1940)

अन्तर्गत:

संस्कृत विभाग

संस्कृत विभाग, संस्कृत विभाग

संस्कृत विभाग, संस्कृत

धननि। भोदिसावकां - वनातविष्णुं कम्पनीनामि ताडायेषु लेखविधिः दृश्यते। मुंस्मानन्निना - सुश्रुयुमिदि
 सुश्रुयिदागव्यः मे तद्वयेषु लेखविधे विविधांशुक्रान्तक-दनांशुं चित्तनेन अर्पित्यककैवदस्य च
 विद्वेषपदि प्रनन्दि। नागत्य विविधरुद्रेणम् तद्वयेषु निविष्टां राहितं प्रनन्ति। विष्णुपरिष्णाम्नागत
 रोकृतविष्णुविशालराल ताज्यतोथको धनपि चतुःशशङ्कोनीत्यवक्षताद्वराद्विनः पण्डितपयः गुणैः
 कानि। अतः तादृशानात्कृतेन चतः चतुःशशङ्कोनी कलौषा, अतः गजवृद्धस्य श्रीगणेशाय वा वराधि
 स्वाहाहादि। स्वार्थं ज्ञानेन गणान् प्रकृत्या अनुगतं पयः। तथामि।

(१६) तादृश्यां कानानान् कलेषुये कर्तव्यं येऽप्युक्तं सूत्राण्येदं सूक्तं क्वन्तो।

(१७) सूक्तकर्त्तव्यं चतुःशशङ्कोनीयं स्वार्थं वा विद्वेदोक्तेवन्तो।

(१८) अथ शशङ्कोनीयं चतुःशशङ्कोनीयं तद्वयेषु लेखविधिः दृश्यते।

(१९) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२०) अथ शशङ्कोनीयं चतुःशशङ्कोनीयं तद्वयेषु लेखविधिः दृश्यते।

(२१) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२२) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२३) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

विष्णुपरिष्णाम्नागतं तादृश्यां वा उपसंगः क्वन्तो।

(२४) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२५) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२६) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२७) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२८) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(२९) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(३०) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(३१) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(३२) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(३३) अतः तादृश्यां कलेषु पयः कर्त्तव्यं क्वन्तो।

(ग) शान्तिकम्, अशान्तिकम्, अशान्तिकम् : ननु पथः - काचित् बलिः व स्वद्योः कर्त्तव्यः १५२०
 कर्त्तुं शक्यते।

(घ) अनन्यकृतानि मातृक इतर गणन्यायत इति वा कृतानिः भवेत्तुः इत्यत्रानि एतत्त्वं एतत्
 कृतपरत्वात् एतद्विषयं पक्षे तेषां गुरुतायाः कृतानि। एतत् पक्षमात्रः जायते : ५ लक्षितम्, उपां अगः
 न व्यक्तम्।

(च) अत्रकृताः पक्षमात्रं एतत्त्वमात्रम् अधिकं त्वन्वते इति उच्यते।

(छ) इति कृतं गुरुतया स्यात्तदनुवर्तनीया।

(ज) शान्तिकृतानिः 'क' 'ख' 'ग' इत्यादिकृतानि गणितवानिति वा इत्यन्वयः।

(झ) शान्तिकृतं गणितवानिति वा इत्यन्वयः कृतं गणितं त्वन्वते स्युर्नोवम।

(ञ) नातृकत्वात् शान्तिकृतं गणितवानिति चेत् त्वन्वयान्तेषु स्युर्नोवम। यत्र स्युर्नोवमम्
 त्वन्वते गणितम् । तेना एतत्त्वस्या गणन्यायते इत्यत्र यतीवर्त्तं भवति। तत्रैव एतत्त्वस्या सर्ववर्त्तनीयाः
 अत्रैव गणितं भवति। उभे कदाचित् संभूतत्वात् अत्रैव गणितं कर्त्तुं त्वन्वते। तत्रैव गणितं - गुरु-
 तया कर्त्तुं कर्त्तव्यम्।

(ए) - नातृकत्वं कर्त्तव्यं त्वन्वते इत्यन्वयः तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्, तत्रैव गणितं कर्त्तव्यं
 एतत्त्वत्वात् त्वन्वते गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ऐ) कृतानि गणितवानिति वा इत्यन्वयः गणितवानिति वा इत्यन्वयः तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ओ) गणितं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं त्वन्वते इत्यन्वयः कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव
 गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(उ) गणितं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं त्वन्वते इत्यन्वयः कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

शास्त्रगणितानामाद्यं शास्त्रगणितं कर्त्तव्यम्।

शास्त्रगणितं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव
 गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।
 तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।
 तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।
 तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।
 तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ए) शान्तिकृतानि गणितवानिति वा इत्यन्वयः तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ऐ) गणितं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं त्वन्वते इत्यन्वयः कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ओ) शास्त्रगणितं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं त्वन्वते इत्यन्वयः कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।
 तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्। तत्रैव गणितं कर्त्तव्यम्।

(ध) एह ह्य विभु उ वाच्ये वाच्ये च लिखित वा वाच्यत्वं तुकार्णं हेतुः पञ्चमिषा
 लेख्यत्वं कारणवशात्-

(इ) एषुपलम्भताम्ब्रमृत्कारणं क', 'ख', 'ग', ल्कारणैः गान्धार्येण ह्युत्तरकवाह्ययोश्चान्
 र्त्तकरी भवेत्।

(उ) शीघ्रत्वेनाद्यवगमकारणं विवाह्यत्वेन सहस्रकवाह्यत्वेन वा गदनेन कल्पयति प्रदुष्टं
 पूर्वोक्तानां लिखेत्।

14: एतद्विद्वद्दर्शनसदस्यं गुणान्धतायादनायक भाग लेखनीय

15: एषुपलम्भताम्ब्रमृत्कारणं क', 'ख', 'ग', ल्कारणैः गान्धार्येण ह्युत्तरकवाह्ययोश्चान्
 र्त्तकरी भवेत्।

16: भाद्वत्तवः योशास्त्र गणितेन्य एतद्विद्वद्दर्शनं लेखनीयम्।

17: अनेकवाह्यत्वेन्य अनेकवाह्यत्वेन

18: विद्वद्दर्शनप्रत्यय - विद्वद्दर्शनं च सहस्रकवाह्यत्वेन

मूलभाद्विनिर्णयस्य ज्ञाना-

गुणः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते।
 शीघ्रत्वेनाद्यवगमकारणं विवाह्यत्वेन सहस्रकवाह्यत्वेन वा गदनेन कल्पयति प्रदुष्टं
 पूर्वोक्तानां लिखेत्।

1. प्रथमवाह्यत्वेन लिखितः 2. लिखितवाह्यत्वेन लिखितः।

सहस्रकवाह्यत्वेन लिखितः एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते।
 शीघ्रत्वेनाद्यवगमकारणं विवाह्यत्वेन सहस्रकवाह्यत्वेन वा गदनेन कल्पयति प्रदुष्टं
 पूर्वोक्तानां लिखेत्।

येष्वपि सः स्युक्तवाह्यत्वेन लिखितः एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते।
 शीघ्रत्वेनाद्यवगमकारणं विवाह्यत्वेन सहस्रकवाह्यत्वेन वा गदनेन कल्पयति प्रदुष्टं
 पूर्वोक्तानां लिखेत्।

एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते। एतत्तु भाद्वत्तवः उच्यते।
 शीघ्रत्वेनाद्यवगमकारणं विवाह्यत्वेन सहस्रकवाह्यत्वेन वा गदनेन कल्पयति प्रदुष्टं
 पूर्वोक्तानां लिखेत्।

समुपलब्धते तेषु तुलनां किरणं नाड संनाडि कर्तव्यं । प्रकृत्यो मेतु क्षेत्रकालविज्ञानः पृथक् तन्मात्रेण
 भवत्यं स्यात् । सामर्थ्यासंकलनम् – शुद्धपाठोपनिषत्तयोः सम्यक् प्रथमं समुपलब्धकालं तुल्यं । यदि नातृकाया
 प्रथितेन सुलेखनिकाण्डेणैवैतन्किं रक्ष्यताते तदा तत्र उक्तप्रकारानामित्युक्तं भवेत् ।

अतः पुराणतुलनेषु तत्र अत्रकाशिशुभ्रानामाप्तुनिर्माणं तुल्यमान्यन्वु अप्यक्तं कर्तुं शक्यते । अतः
 पाठकः संकल्प्य तासां सङ्गतान्कालाकाराणां कर्तव्यं । एतत् १०, ११, १२, १३, १४ इत्यर्थेषु
 पदान्कालं त्रयं त्रयं च (३); पाठकः उपायान्कालं (३); पाठकः उपायान्कालं (३) ... विदित्वा
 स्यात् ।

आप्यक्तं तत्र पाठकः, अत्रैव स्वसूत्रसूत्रेण तत्र यत्नच विदित्वावकाशान्कालाणि, तासां
 अनुसृतं तुकाशेषे उच्यते किं अनुसृतं तुकाशेषे अनुसृतं तुकाशेषे अनुसृतं तुकाशेषे अनुसृतं तुकाशेषे

पाठकपत्रम् – यदा यदा च, नातृका, तन्मात्रेण, तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण
 मत्तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण

पाठकपत्रम् – नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण
 नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण

पाठकपत्रम् – संकल्प्य तासां सङ्गतान्कालाकाराणां कर्तव्यं । एतत् १०, ११, १२, १३, १४ इत्यर्थेषु
 पदान्कालं त्रयं त्रयं च (३); पाठकः उपायान्कालं (३); पाठकः उपायान्कालं (३) ... विदित्वा

पाठकपत्रम् – नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण
 नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण

पाठकपत्रम् – नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण
 नातृका, तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण

- १. नातृकाकारः पृथक् च
- २. तदा तन्मात्रेण तदा तन्मात्रेण

दिनांकः १९९९. १९९९. १९९९.
 संस्कारः १९९९. १९९९. १९९९.
 १९९९. १९९९. १९९९.

व्याह्वीयं चरितम्

सङ्गलाचरणम् (Benevolentium)

प्रो. योगी फमलःपन्द्रः 'नायः'

सङ्गलाचरणम् (Benevolentium)

पुण्यं भक्तो ददाति, गृहीतं गणनचक्रम्।
येन ज्ञानं शिवं ध्यात्वा, विष्णुं शंकरं हतं तथा।
गच्छति ब्रह्म जन्तुं जगत्स्यं शंखं गान्धर्वम्।
वी-विश्वं ज्ञानं कं वि, ब्रह्माल-विश्वं हतं ॥

प्रस्तुतीकरणम् (Presentation)

दादाति ज्ञानं गणनचक्रम्, पुण्यं भक्तो ददाति।
गणनचक्रं चरितम्, गणनं च नौति ज्ञानम्।
कारं गणनचक्रं च, कं च व्याह्वीयं चरितम्।
व्याह्वीयं चरितम्, ज्ञानं ज्ञानचक्रम् च।
उपस्थितं पुण्यं च, विविधं च नाम्नाम्।
सङ्गलाचरणं ज्ञानं, ज्ञानं ज्ञानं च तथा।
कं कं ज्ञानं च, सङ्गलाचरणं च तथा।
ज्ञानं ज्ञानं च, सङ्गलाचरणं च तथा।
पुण्यं चरितम्, सङ्गलाचरणं च तथा।
देव-विदेवतो ज्ञानं, प्र-विद्यां च विविधम्।
सङ्गलाचरणं चरितम्, व्याह्वीयं चरितं च तथा।
कं कं ज्ञानं च तथा, सङ्गलाचरणं च तथा।

व्याह्वीयं चरितम् (Introduction of the text)

मं पुनर्न कदा व्याह्वीयं, विदुर्ना- चरितं हतं।
व्याह्वीयं नाम गणनं च, ज्ञानं ज्ञानं च तथा।
गणनचक्रं चरितम्, सङ्गलाचरणं च तथा।
सङ्गलाचरणं चरितम्, व्याह्वीयं चरितम् च तथा।
ह्यं च विदुर्ना ज्ञानं, गणनचक्रं च तथा।
इत्यं चरितं चरितं, ज्ञानं ज्ञानं च तथा।
एतदेकं चरितं च, कं कं ज्ञानं च तथा ॥

केरु इत्यंशुक्ता रा. चंगणयान्विका रास्या।५४
उत्पत्त्यां स्वतयेव, विन्दोत्तरं तपस्विभवा

ज्याम-शील.

गत २-रु-रूपेण, -हायिदृश-वत-ग १. 139
एतन्नामस्य कारावर्ध, लब्धा नद्वयनोचिता।।
नन्त्र ज्यायः-त्या. रं३५-वीथ-हेतु 60

तपोधनी

व्याडिनोपाधिता नदि. शतय देनेन-वन्त।
विन्दवेदरीगुपास्वरा, व्याडिनोन्त नपाधनी।।
उत्त-शोभायः व्याडिगेधिसा इत्यथान।
सागगो नै निष्वातः, स्वच्छ कृत्तुत्तमात।०।
-हायोर्षी नह व्यानी, मह योर्षी पुण न्वेन
निरं गतन्तरोन्तवान, गन्ध गति गुणागजः।।०४

महामुनिः

शक्याः शर्षी महानोहा, त्रय्य स्वर्द्धनागुने।
वोपर्वि-मुनि--शाना, मानं योगयम देव-तव
शक्यकार, इयैक शक्य, लज्जान नाराज्जगाम,
पीमा ग टल-मुने, तद्वर्षी गेःसुद्धि ५।०४
शोधे विन्दन्तान्त्रे कुटीं संगकट्टक।
विन्द-न-तं सच्छादे उ पुने - रूपे तथाप्ये
ज्यादि तपोधनी श्रेष्ठः नद्वयकः गणनन्दः।।
श्रेष्ठतोग स्वयत्तव सोः इसाहकितान्ति 157

उच्चशोधी

विश्वविद्य लयोनेत्यां, विक्रनाशलावान्तरवा
नद्वयोपुत्र निषण, जर्म निर प्रशिक्षण ०३
न-तुनाय नायाय, वेगातः प्रदाय वा।
नद्वयन्द प्रतोपन्तव, विन्दुज्ञान निषणन।०४
न लन्दा धि.त. तानपा. इत्येवदा कि पोधि
ज्यादि गणतुगान्त्रात तान रक्षण निद्वनी 170
विश्व-विद्य लये वमी, कुलानि नहायव
नद्वय गणतुगो द्विष्टे, इय निर प्रशिक्षण।।०५
उच्च वेदः तद्वयोपुत्र, हेम-नद्वय लब्धः न
रिन्दे नो नद्वययोषि, विन्दुज्ञानेद तान १३.

श्रेष्ठं पृथगा

आदेशकान्तः स्वयमुक्तुले

६६ १-१-१९७६

जनपद: इश्वरपुर,

जान नम्बुनाम् (जान)

इज प्रदायीन्दिष्टः (आचार्यतामार्गः)

१९७६ १-१-७६

जननी गङ्गा नन्दिन चदा त्वस्मिन्नी कृष्ण

जनन: नरम्ब (व्याज: देवत्या त्रयार्थिः)

शिक्षा विद्या नर निष्कण.

व्य. टीके प्र. नं. ११६-११७-११८

असम्पन्न विज्ञाप. दार्शनिकोपयोगितामयम्

अवहितारुशक सं विवेक विवेकप्रमाणे नोदण नि उद्योगि लिखिते-

नान गन्तुक नान गत, निज निज देव नाम गतार।

न. मर मर ले युजा. कहे नष्टन्द: १२- हुम तान

ले म्या, संक पीवना, नष्ट नष्ट नर. आ गय।

व्याजिसा नष्ट महे विवेकी, ले न. मना हे ना १६

नक्त नरु ग्लान अकीयिन्दिष्ट विष्णो नोदण कर्तो।

न. नापनी मरु सुत नय, मंशु कहे स्वर्ण ले वा ११६०

सम्पन्न स्मार्तिरुम्बणं निर्माण विधि:

लेटु ना ई सं चौपाई. सुं का. हेर बुवाई ६७

सौ निज के इन्दी नर, ले नरना ले नरना।

७ हे चौपाई नी म्शु रि दे. जनाव का. ११ चौपाई

परे मुह लेटु नरय नरु पल नं आगि नर।

न. हुम नरु होव. नाथ नरु. दुति निजस के हांड ले। ७९

इज निधि नरु का है देती, कंन लेटु इणं गोरु कर्तो ९०

(मन्त्री १. ११६) - इत्य म म्शु वहे म म्शु वहे स्वर्ण निर्माण आत्रव अवन्तं न. ले १६ ले विवेक अवलि
कर्तो। नदे अन्वितोऽप्यत्र निशेषः प्राननिदाननिशेषनिदानिन्दिष्टा अन्वितोऽप्यत्र इति उपनिष्क
नः तादिक सुंल्लेहि म्शु वहे स्वर्ण निर्माण आत्रव - इत्यस्मात् सुंल्लेहि विवेक ११।

देदां विकृती प्रथो देद विकृति चळ्ळी।

इयां हि व्यथानेन. निम्ब. १७ महे। १७।

अथान्ते प्रानेन, न्यादिगन्तव्येति।

साधेदाः शिः च. देवकी ११-११ हे। ९२

वाङ्मय-संश्लेषः, नाटिक-संश्लेषः।
 वेद-शास्त्र-संश्लेषः, महाभाष्य-संश्लेषः। 183
 व्याख्यान-संश्लेषः, नाटिक-संश्लेषः।
 वेद-शास्त्र-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 191
 वाङ्मय-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-शास्त्र-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 195
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 196
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 197
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 198
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 199
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 200
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 201
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 202
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः।
 वेद-संश्लेषः, वेद-संश्लेषः। 203

वेद-संश्लेषः
 वेद-संश्लेषः
 वेद-संश्लेषः

आचार्यश्रुत्यां मेषी अण्यभिनवकर्मणे।

विभागे प्रतिभवेन तु क्रिये एत व्यवस्थिते ॥इति ॥

अनागतनिमित्तं लिप्पगलं चूर्ण्या प्रतिभाते एतद्विषयगात्पूर्वक्रियानन्तत्वं अपन्त्र अधनत्र
उत्तरीपि ह्यनन्तम् । शुकम्

येषामन्त्रक्रियापेधमलक्षितं पृथक् पृथक् ।

येषां: कृत्क्रियापेधं कर्तव्यं च पृथक्-पृथक् इति

आजं त्वं द्यदावन्नदतीं अन्येभ्यः अशिलेभ्यः इत्यादी तयः कर्त्यातीतिः । अत्यथा परम्पर
कृत्येभ्यश्च इत्यन् । अजानान् आगतं चादे । इत्यादी अत्र क्रियाश्रुत्यादीद्वयं च सन्त्र शक्यतयातीतिकारण
मैद् शब्दालोकितं यत्वेव मान् । लक्ष्मी चेत् चमस्तु चमंतेते सूत्रे । तं न पत्नीश्वात् पत्नेते इतः
तु पत्नी-वयिकाननाश्रवं पेश्यस्तदद-वि-देवहादिनिष्टं पत-नथं । अत्र चयैश्रयो अर्थे-स्मृते-प-स्य-व्यं
वैद-विदोश्चैव-सु-अथ-वेत्-पतनत्रि-व, -ए-च-प्रवथितो यमं न तु-नम-वम्-श्रुतीना-ते-व-
इत्यः । अत्र चमस्तु-सु-विभूता-स्वात्-इति-मना-वि-नम-वद-इ-ना-
वृत्तं-व-वृत्ति-इत्यादी-विना-प-तु-क-च-ए-त-व-व-व-व-ने-ने-क-र्म-व-व-व-व-
इत्यादी-विना-प-तु-क-च-ए-त-व-व-व-व-ने-ने-क-र्म-व-व-व-व-
अस्मान्निदः इति श्रुत्यात् अस्मदेव लिप्पगार्थकतयम् । तक्षात् विभक्तं इत्यादी-विना-प-तु-क-
सुद्विपर्यययोगसंगोऽर्थः । अनागतकदु-वि-व-व-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-

इत्यादी-विना-प-तु-क-च-ए-त-व-व-व-व-ने-ने-क-र्म-व-व-व-व-
इत्यादी-विना-प-तु-क-च-ए-त-व-व-व-व-ने-ने-क-र्म-व-व-व-व-
अस्मान्निदः इति श्रुत्यात् अस्मदेव लिप्पगार्थकतयम् । तक्षात् विभक्तं इत्यादी-विना-प-तु-क-
सुद्विपर्यययोगसंगोऽर्थः । अनागतकदु-वि-व-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-

यदा तु प्रत्ययान्तरम् अ-मन-म-मे-वि-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
न-व-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-

अनात्-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-व-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-
वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-व-व-वि-

विद्विष्यविष्यं किञ्चिदपानविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियं चति तिथापादान्मुच्यते । इति ॥

यदा रक्षात् भावना नानिदन्ते नरेन्द्रक्रियम् अगात् विभागात् चमस्तुता चोभयं भावना विद्विष्ये
नानिदन्तेष्वपि इत्यन् यथा अशान् पतति इत्यादी ।

यदा भावनातर्थात् यदा भावना नानिदन्तेष्वपि अगात् यदा विभागात् चमस्तुता चोभयं भावना

नेपाल का संस्कृत साहित्य

डॉ. रामकान्त पाण्डेय

नेपाल जो नेपाल का साहित्यिक क्षेत्र सांस्कृतिक सम्बन्ध इतना बड़ा पुराना है लोगों को जिस अर्थ संस्कृति के मानक और वास्तविक कुसुमाक्षर के भाग से अनुमान है। दोनों देशों के साहित्यिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्ध विभिन्न स्तरों पर हैं जहां तो स्पष्ट थी। विद्वत्पूज्य जगन् भगवान् विद्या के अग्रणी साधक और महादान थे। उनकी शिक्षा की भाषा न उदात्तता केवल। साथ ही उनके की महामोक्ष मातृदेश दर्शन की प्रण से तथा यह उपनिषद् विद्या प्रसार के मूल साधक के रूप में स्थापित हैं। जगन् भगवान् उपनिषद् विद्या से ही संस्कृत नों यह चर्चा योद्धा दर्शन के भी इनके महाद्वय गाँव और पर्याप्त रूप सामयिक, गलत रूप और कृतकता का उपाय सामय नेपाल के साहित्य और संस्कृति में प्रकृत हैं। इन दिनों के अतीत बनाकर उन्हें अनेक बन हैं है।

नेपाल में प्राचीन संस्कृत साहित्य की रचना का शोध में वहीं के मिलालेखों से करना बहुत मुश्किल मिलालेखों का लक्ष्य काळौडीवन पराशरिन तन्त्र पद्यमणि चर्चा है। जगन् भगवान् विद्वत्पूज्य साधकों अपने समय के वास्तविक परमात्म, प्रथम और अधिक स्थितियों यह एक चर्चा के अर्थ जगत्कर्तव्य का निरूपण बनाने के लिये वे मिलालेखों का निर्माण करते हैं किन्तु वास्तविक में विद्वत्पूज्य साधकों का दृष्टि से मिलालेखों में कालान्तर होने के हैं निर्दिष्ट होते हैं।

नेपाल के विद्वत्पूज्य मैत्री पांडेय जी ने सन् 1921 ई. से 1937 ई. के मध्य नवविध भौतिक विद्वानों को अनेक कामों किन्तु जहाँ से एक तुल्य 12 शिलालेख प्राप्त होते हैं। इनके प्रथम पाठशास्त्रों के निर्माणों का यह तो मानने में इतिहासकारों और नेपाल साधक में इतना लक्ष्य से जगत्पूज्य साधक इतना ही निरूपण साधकों एवं मैत्री उद्योग के नाव प्रकृतित ही तुल्य है। ये शिलालेख नेपाल और भारत के ऐतिहासिक, सांस्कृतिक और साहित्यिक साधकों का जो सम्बन्ध बताते हैं वे, इनके अभावसे ही प्रकाशित में आया है। इनके अभावसे ही जगत्पूज्य साधकों के अभावसे ही प्रकाशित में आया है।

प्रथमः जगत्पूज्य साधकों के द्वाय विद्वत्पूज्य साधक
प्रेम्णा पुनस्साय साधुवदना यातः पिता न हिमम्।
ता पुनस्तमिते कदाच विद्वत्पूज्य साधक
तस्मै पुनस्तमिते कदाच विद्वत्पूज्य साधक

सन् 1937 ई. के 12 शिलालेखों को जगत्पूज्य साधकों के अभावसे ही प्रकाशित में आया है। जगत्पूज्य साधकों के अभावसे ही प्रकाशित में आया है। जगत्पूज्य साधकों के अभावसे ही प्रकाशित में आया है।

इसका अर्थ है उनके चरम चरम और चरम को धारण करने से वह एक ही चरम पर रह सकें
 यह विचार इन के मन में हुआ कि जो इससे

जगत् एतन् लोकहिनात् चित्तं
 सन्नाथं दृष्टुं प्रसीदतु।
 एतन्न पुत्रं पश्यन् च विदुः
 ए एतन् पुत्रं विदित्थं नपौऽपत्त।।

कल्याण केवल न महाकाव्य जना के अतीव गणत्व विचारों का उल्लेख किया है। इनके अनुसार
 महाकाव्य में एक ही वर्ण अत्यन्त ही है। पूर्णतया काव्य जना महाकाव्य में एक ही वर्ण के लिए
 संबंध रह गया है। अतः अतीव गणत्व को जना अत्यन्त ही वर्ण के अतीव गणत्व-
 का निदर्शन है-

प्रतः पश्यन् कृत्य-पत्तकद्वयमुदात्त देवी
 सा स्वर्गांशु किरणधरो मन्त्रगत्यावर्णा
 स्वातुं गान् मन्त्रिणां विदुः एतन् विदुः ज्ञात्वा तोषसा।।

इसमें अतीव से प्रसिद्ध है कि जना प्रजा तिस से वर्ण के ही जना के विचारों के म.
 है जना जना है जना और जना जना के लिए जना के जना में प्रसिद्ध है। जना जना जना जना
 की जना में जना जना जना है।

जना न जना जना के जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही
 न जना है जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही
 न

श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः
 अन्नदीप्तयेत् स्वर्गं च जगत्।
 श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः
 जगत् निरुद्धं शंकराय नमः।।

श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः शंकराय नमः शंकराय नमः शंकराय नमः शंकराय नमः
 न जना न जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही

श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः
 श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः
 श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः
 श्रीगणेशाय नमः शंकराय नमः।।

यह ही जना के जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही
 अतीव जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही जना के ही

पूर्वकाल प्रथम ज्ञान विषय अन् महाकाव्य के नायक हर्षोद्भूत हैं। नायिक अर्थात् विपत्तय-वीर्य
 है चरित्र, विद्यापिठ, व्रथा, नीति आदि की भाष्य रचना सुप्रसिद्ध है। महाकाव्य में है। यह एक केवल
 पद्य के अनुकूलगायक शब्दों का जो संग्रह हुआ है। महाकाव्य का सर्वांगीण विधानिद्र प्रथम तीर्थभद्र
 को ही गण्य मान्य है ज्ञान है।

राज्याश्रयिणीने राज्या सुखानुरागः।
 आन्त्याप्याने परीक्षेन धन्यः यन्महाव्रतम्॥
 प्राणोपायं स्वराज्यायस्वन् ह्यज्ञं सा न कथयन्।
 महाव्रतं नैव पश्यन्ना जेषु त्वयि जानयन्॥
 किं सुभाष्यभिष्य वक्ष्य महेतव इत्ये स्मर
 तेन व्यन्तं सुस्तीयाः सा गूषः कल्पस्मिद् धनम्॥

इस महाकाव्य का संदेश - वन हीला अन्तर्गत प्रथम दृश्य - सर्वत्र सुख भूय भूय और नैनः
 के लिये तम - है।

अतः एक शिबिर महाकाव्य में 'हरेः श्रुतं' - एक शिबिरात्मक महाकाव्य के जन्म की। इसके
 जन्म केवल प्रथम के अन्तर्गत हीन गया है। कवि ने अपने नायक के द्वारा व्यक्तित्व, स्वतन्त्रता
 तथा राज्यात्मक ज्ञान का वर्णन किया है। यह महाकाव्य भाषाओं के अन्तर्गत हीन विधानिद्र
 का जन्म जाता है। अतः हीन शिबिरात्मक पद्य के अन्तर्गत हीन का जन्म का अन्तर्गत हीन कवि
 के अन्तर्गत हीन का जन्म है।

महाकाव्य हर्षोद्भूत शिबिरात्मक ज्ञान विधानिद्र हीन का जन्म 'शाक्यनाम्न' महाकाव्य का
 उद्गायन 1954 है। गे केवल अन्तर्गत हीन का जन्म हीन शिबिरात्मक जन्म है। यह महाकाव्य में
 जन्म का जन्म है। यह महाकाव्य में जन्म का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म
 हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म

मर्त्यन्यस्यतयो यो नानार्गिर्विभूर्पितः।
 अस्यानीममासुक्तं निर्दोष्यनिनादिः॥
 मोक्षं न्यालदेसा नो देव्यारविद्याम्॥
 निधानं सर्वधर्माणा ज्यत्यस्मिन् महोत्तरे॥

अन्तर्गत हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म
 हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म
 हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म
 हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म

न्यालदेसा नो देव्यारविद्याम् हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म हीन का जन्म

58.	श्रीविष्णुसुभक्त्या विभेदम् (भावनशैलीनिर्णयम्)	श्रीविष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2031
59.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम् (लक्ष्मणसुभक्त्या)	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2039
60.	अभिज्ञानशकुन्तलम् (प्रणयनकालम्)	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2041
61.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम् (प्रणयनकालम्)	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2045
62.	ननुवाचः (प्रणयनकालम्)	श्रीविष्णुसुभक्त्या	2040
63.	अनुवाचः (प्रणयनकालम्)	कथयन्नुवाचि (श्रीविष्णुसुभक्त्या)	2040
64.	गङ्गाजलः (प्रणयनकालम्)	श्रीविष्णुसुभक्त्या	2040
65.	श्रीविष्णुसुभक्त्या (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या कथयन्नुवाचि:	
66.	ननुवाचः (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या विभेदम्:	2029
67.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम् (प्रणयनकालम्)	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2037
68.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम् (प्रणयनकालम्)	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	2037
69.	ननुवाचः-विष्णुसुभक्त्या (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या विभेदम्:	206
70.	प्रणयनकालम्-विष्णुसुभक्त्या (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या विभेदम्:	2067
71.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम् (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या विभेदम्:	2062
72.	ननुवाचः-विष्णुसुभक्त्या (प्रणयनकालम्)	शुभक्त्या विभेदम्:	2064
73.	प्रणयनकालम्-विष्णुसुभक्त्या:	शुभक्त्या विभेदम्:	2067
74.	विष्णुसुभक्त्या विभेदम्:	शुभक्त्या विभेदम्:	2069

आचार्य विष्णुसुभक्त्या विभेदम्
 अन्वयि मन्वयि विष्णुसुभक्त्या विभेदम्
 अन्वयि मन्वयि विष्णुसुभक्त्या विभेदम्

आचार्यभद्राकलकदेवमते "सर्वज्ञसिद्धिः"

आचार्यः रामनेशकुमारजी-

कः सर्वज्ञो विद्यायाम् । कः सर्वज्ञो ज्ञेयस्य सर्वज्ञः । अथ । कः सर्वज्ञो भोगो भवति । सः सर्वज्ञो इति तर्कं शक्यते । एतदन्वितपरकं विज्ञानं ज्ञेयं तस्यैवम् । जीवार्थिप्रार्थनां तन्नामां च इति प्रमगतायां चरति ।

वैदिकदर्शनेषु सर्वज्ञताविचारः-

एतद्वदन्तं सर्वज्ञताविषयकं विज्ञानं महत्पूर्णं रहस्यं गण्यम् । तत्र कानि आचार्ये सर्वज्ञत्वं तु सर्वकर्षणं सः सर्वज्ञत्वं न स्वीकृत्यन्ते । सर्वज्ञत्वात् सर्वकर्षणं त्वय आगतम् । एते वदन्ति च । सर्वज्ञतास्यैव ज्ञेयं इत्यन्ते च । यद्यप्येव गतास्यैव कथ्यन्ते च । सर्वज्ञादि ज्ञेयानि सर्वाथिप्रार्थनास्यैव इति वेदकाले अभिचारः । न तु मनुष्यस्य । अत एव सर्वज्ञिः स्वमेव ज्ञेयं तद्वत् सर्वज्ञेयं तस्यैव इति । अत एव कुमारस्य मतेन स्वस्वमेव लिखितमस्ति-

धर्मज्ञाननिर्णयस्य केवल्ये ज्ञेयं प्रयुज्यते ।

सर्वज्ञ-शक्तिज्ञानस्य पूर्य- केन शक्यते ॥

अमलमेव तन्मि शोदा । श्रीशुद्धिः कः कथं च । तस्यैव सर्वज्ञेयं तत्त्वं तन्मलमेव शर्मनं । सर्वज्ञ- यत्नात् कर्तुं न शक्यते । सर्वज्ञेयं तु ज्ञाननिर्णयस्यैव वा निर्णयस्यैव । सर्वज्ञेयं तु ज्ञेयं त्वं प्रमाणा- । सर्वज्ञेयं त्वः । अन्तर्ज्ञाने ज्ञेयं तत्त्वं तन्मलमेव शर्मनं । सर्वज्ञेयं त्वं प्रमाणा-

नामाह तद्व्ययगतं ज्ञानस्य विचार्यताम् ।

कोहमेव ज्ञापयित्वा तस्य नः क्लोपसुज्वते ॥

सं पश्यन् त्वा मा त्वा तत्त्वमिह । तु पश्यन् ।

प्रमाणं दूरीकृत्यैतान् गृह्णाद्गुणस्य ॥

इत्यनेन ज्ञेयं वा सर्वज्ञतायाः स्वार्थं न चिह्नितम् । परं तस्य निर्विकल्पकतायाः तन्मलमेव शर्मनं । सर्वज्ञेयं त्वं प्रमाणा- । सर्वज्ञेयं त्वः । अन्तर्ज्ञाने ज्ञेयं तत्त्वं तन्मलमेव शर्मनं । सर्वज्ञेयं त्वं प्रमाणा-

ज्ञानस्य वीतरागस्ये सर्वार्थज्ञानसम्भवः ।

समाहितस्य सकलं चक्षुस्सोति विनिश्चितम् ॥

सर्वथा वीतरागाणामेव तु कस्यापि चित्तते ।

पुनः कालान्तं तेषां सर्वज्ञगुणशक्तिषाम् ।

अल्पमन्त्रेण सर्वज्ञत्वस्य सिद्धिस्तस्मात् ॥

नन्वतानं यमपि ते गुणान्वर्त्तमानम्

भद्राकलांकलेषु च सर्वज्ञत्वविद्यया - इत्युत्पत्तिकेयः (अं. ३०४ ३२० ३४०) के. १०० गुण ३४०। नन्वते
एवेति । एतन्नाश्रयिकेन नृज्ये नैतिकलांगतयेन कलान्तरि विद्यमानः 'अकलांकलाः' इत्यादि शिष्टो ज्ञानः
इति ज्ञानागतिकेः नातिकेयत्वेन एतच्छेषेण विद्वान्निर्लोकान्तरि यदुपलभ्यते तद्विज्ञानागमं शब्दस्यैव
स्यार्थेन कृतम् । तान्नाश्रयकार्षेण (के. १०१ १०२ १०३) आनुचकारहेतुना नान्तरेतिद्विविधेति । तेषाम्ना '।
सूक्तान्तरिद्विधेः स्वर्गोत्पत्त्यर्थः शर्यान्ति, अह्योत्पत्त्या, आन्यान्ति, इत्यनान्तरिद्विविधेति
तथा च नाश्रयकार्षेण स्वयं एव निर्दिशतेति ।

आनन्तरिगृहकलाकदस्यांतेषु एतन्नाश्रयस्य तर्कं नृहोत्रं स्वर्गस्य स्वर्गस्य कथयति-आना
तु मनसात्प्रधानं वात् पूर्वसन्धेः, अ. तन्नाश्रयस्य वा तस्य ज्ञानं इनामप्य हेतुं न सन्ते, अनाप्य त्वं
इत्तं तमर्थं न भवति । अ. तु प्रतिबन्धककर्माणां पूर्वस्यत् प्रधानां पूर्वज्ञानं स्वयं न स्यात् । ननु क
इति । अति अति अति अति ज्ञानं - भवेत्तत्, तर्हि स्वर्गस्य इदं त्रिपुराणां प्रत्या कथं भविष्यति
यत् हेतुं ज्ञानेति-इत्यादि अतिस्वर्गस्य स्वर्गस्य च इत्यादि- अनाप्य अतिस्वर्गस्येति-
अतिस्वर्गस्येति- अतिस्वर्गस्येति- अतिस्वर्गस्येति

अस्यान्तराविच्छेदे ज्ञेयं किमवशिष्यते ।

अशास्त्रकारिणांस्वाम्यात् स्वार्थवर्त्तकानाम् ॥

धीन्वन्तमयोःश्रेष्ठं न चेत्युंसां ज्ञानः पुनः ।

ज्ञानिज्ञानाधिकंगतः सुनाज्ञेत्याश्रयान्तरम् ॥ १

तयोः अत्यन्तं एतत्काले आनन्तरि गृहकलागमने तान्तरिद्विद्वेति निर्दिशते । अतः तस्यैव
अन्य आनन्तरि गतः । आनन्तरिगमने तस्यैव अत्यन्तं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं
ज्ञानिद्विद्वेति अथापि ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं

आ ज्ञेयं कथयति, स्वाद्यस्यैव प्रतिबन्धने

हात्वेदन्निदाहको न स्यादतति शक्तिमत्त्वं ॥

अत्यन्तं ज्ञेयं तर्हि ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
अत्यन्तं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
अत्यन्तं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
अत्यन्तं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं

"अस्ति सर्वज्ञः, सुविचितामश्नित्वाद्यधिकांशमा ज्ञानं तुसादित्वम्"

आनन्तरिगम्य 'नाना तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते
न ज्ञानं ज्ञानं, तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते
तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते
तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते तन्त्रिणां शर्यान्ते

व्यापारस्य धात्वर्थत्वे प्रमाणम्

प्रो. जिष्णुकान्त पाण्डेय

चापवक्त्रजंज्ञनेन्यस्तं जिष्णुतोत्तरं जातिधानं इति सन्धिक्यं ज्ञायते च, यद्यपि
बाधः सौहित्यामनेन प्रयालवत् नथ ि प्रतिः स्व संकृततः समवात्, नदन्वाद्य-स्य । नूः धेनोः । वचाच्च
तत्र क्लान्तवा गदादि वेभ्यश्च दिव्यभिः त्पुनितत्त्वः प्रयोगेण प्रथिपन्त यतिनाभ्यान्त्यवर्तितम् । अ
तद्रथेष्वभिः त्पुनितत्त्वानां नमः इह सुवोध-इत्युत्तरं न द्याभ्यो मदीप्रमाणे । अ स्ते अतिवनिर्दिष्टः
पदव्यापारत्ववि स्मृतं वेति निरूपते धात्वर्थस्य व्यापारस्य त्रथान्य-कमेवादी निरुक्तिः पुनश्च सुते-
फलव्यापारसंधानुप्राधये तु निरु-स्युतात् ।
फले प्रथानं व्यापारोक्तकथंस्तु विशेषणम् ।

फलकान्धानोक्तं ननकतन्त्वनोक्तानं सुप्रकारः । एतत् 'वाचो' क्त्वाणि नद्वेन नमप्रानः,
नगा न निनकत्वमे (ननकत्तं) फलान् नान्प्रान्, भाषाफल न निरूपित्वाभ्यभेदान्तः । एवञ्चोक्त
वाचकत्वस्य न कल्पप्रारक्तानं साकल्यं नानं तैदि नान्तः । एतत् कर्तृत्वोक्तानाकतावान् भातः
आत्रस्यनिलोक्तानाकगन्तानां तदि इति दूराभाषः । दूराभाषे एतत् निरूप्य इताभन नान्वापी निरूप्यति
फले इत्यनेन व्यापार इति । फल इत्यत्र निरूप्यत्वं स्याचर्यः । तैदि सवन्तन शपन-
नद्विधकतायानयेञ्च । तथा च द्वात्रिंशद्व्यापारव्यवर्तनस्य इति शेषः । तैदिः=
वर्तनस्यः कत विशेषणीभूत भवति । तत्र वर्तु-वर्तु, वर्तु, फले, तत्र च कर्तृत्वस्यसमिधः इति
वर्तु, वर्तुव्यवसन्नेव्याहारे कर्मणि अन्वय । कान्तु व्यापार विजेणमा भावस्व-भाव्यार्तं सतः ।-
-सर्ति इति वस्तव-नाम ।- ।- भिः श्यो धात्वर्थं इति सुप्रान् श्रियाः धात्वर्थेनान्धप्र माप्याक
व्यापारस्य त्रथान्यं भवतीति इत्युक्तं नां विज्ञानं ।

फलं यानायेन व्यापारानां हेतुना निरूप्य त्वानास्य तथोक्तस्यापते हिन द्दित्वा द्दित्त-
रु शक्या वेति । एतत् द्विद्विपिप-इत्यं श्रियानं किमिने वेत्तेनं ननुं नयते नद थलत्त-न्यक-कर्ते
इति भागानाकत्वम् । अतः धातः धातोः फलं व्यापारत्वेति त्रै अर्थं घना इति यथा कृत्विनेपुशापिम्
फलव्यापारोर्षणे फलं चरुपत्तिं नानामृत् जगतेति-इति स्या नागने पातकतं, तदि सतं नगैव
ननके-व्यापारे ननकत्वम् । एतत् फलव्यक्तानकर्ता व्यापारे, फलव्यक्तानं चरुत इति कृत्त
तजनात्तान्तः । एतत् व्यापार इत्यं तैदि तजनागैव नानान्तं इति नान्तवन्त्यकतं व्यापारना
आत्र नपदन कर्त्तु, इत्यगा त्वं कर्तुन्वन्वापि व्यापारे, कर्तृत्वविहितं नम्वलान्कत्वमपि व्यापार इति
कृत्त लक्षणस्यान्यद । आत्र व्यापारं वात्यर्थं इति ज्ञाकत्यानां सद्धानाः । गौणस्यस्तत् फलगतं वात्यर्थं,
व्यापारस्तु त्रथवायं इति नूपाते । तत्र नोम स्वकाना मते तैदिः इत्यस्य प्रयत्नोक्तिः । इति त्रयाणदशनात्
वनीत्कृत्वाःन-सौडर्ष-इत्यवत्वेवाति । एक विशेष्यधितः भाषाः सन्भाव्यवत्यकरणिनः नान् भवनागैवेत्यं

अत्राप्येव इति सीमांतकर्मत्वं स्वीयं न स्ति यतो हि स्वर्तिस्य भावानुस्यूतस्य भावो ह्येव इत्येव
 त्रिषा पदार्थात् 'कर्त्तृ' इव पदार्थाथे इति वक्तुं भवत्ये। किञ्च 'भवति' इत्यतः कृता उच्यन्ते। अतश्च
 आनुशेषेण कर्तृत्वञ्चान्वयानश्रुत्य 'यथा' इत्यतः इति।

अथो तस्मिन्निर्दिष्टान्तान् निर्वाचयित्वापि तस्मिन् न शक्यते 'शोभते' इति 'शोभते' इत्यतः
 इत्यतः अर्थोत्पत्त्यर्थेन प्रकृतः। तथा न शोभतेः कृता कृतान्वयस्य कर्तृत्वात् स्वोक्त्या इति त्रिषा
 त्रिभुवन्तः इति कर्तृत्वात् त्रिभुवन्तः इति वक्तुं भवत्ये। किञ्च 'भवति' इत्यतः कृता उच्यन्ते। अतश्च
 आनुशेषेण कर्तृत्वञ्चान्वयानश्रुत्य 'यथा' इत्यतः इति।

अथ च यदि धातुः व्यागर्भस्योऽर्थो - तदाहोत्तं फलमन्यथा च धातुः स्यात्। तथा च कर्त्तृत्वत्वे इ
 त्वर्थोत्पत्त्यर्थेन प्रकृतः। तथा यदि 'यत्' इति कर्त्तृत्वत्वे इत्यतः कृता उच्यन्ते। अतश्च
 आनुशेषेण कर्तृत्वञ्चान्वयानश्रुत्य 'यथा' इत्यतः इति।

तत्रान्ये भवन्तः इति तस्यात् इति च क्रियात्।

कर्त्तृत्वत्वेऽपि त्रिभुवन्तः इति च क्रियात्।

इति च

तत्रान्ये भवन्तः इति तस्यात् इति च क्रियात्।

यथाप्यत्र कर्त्तृत्वत्वेऽपि त्रिभुवन्तः इति च क्रियात्।

तत्रान्ये भवन्तः इति तस्यात् इति च क्रियात्। तथा च कर्त्तृत्वत्वे इत्यतः कृता उच्यन्ते। अतश्च
 आनुशेषेण कर्तृत्वञ्चान्वयानश्रुत्य 'यथा' इत्यतः इति।

इदानीं व्यागर्भस्य पदार्थोत्पत्त्यर्थेन प्रकृतः। तथा यदि 'यत्' इति कर्त्तृत्वत्वे इत्यतः कृता उच्यन्ते। अतश्च
 आनुशेषेण कर्तृत्वञ्चान्वयानश्रुत्य 'यथा' इत्यतः इति।

श्रीजयस्युक्तं गद्यस्यै नमः अम् । एतेन पुण्यकरीः तत्ररूपेण रास-नी निवत्ता । मगत्य वेदज्ञा एव-
 न्तस्त्वापयः संशयलः । प्रकृतस्त्वां विविधीयते यैः भाष्य-कारां । एतदर्थेण पश्चेत्तु ज्ञानं स्वदाता । ३ । तं
 राजना । एतेषु गद्यज्ञानेषु वाच्यार्थिजनरूपेण श्रेयः गच्छति । सर्वान्त्सु
 तीर्थे तीर्थे विषयं तत्रावृत्त्युत्तु, कुन्ते कुन्ते तत्त्वचिन्तागुतात् ।
 गद्ये ज्ञानं ज्ञानं तन्नातीथः, ज्ञाने तीर्थे पारुते चत्तुच्छः॥

गान्धमप्रश्नाः

1. गीता, भाष्यरत्ने, भाष्यार्थ दर्शन, लोकाती प्रकाशन, इलाहाबाद।
2. लोका, लोकी, गद्य हेतु शैली दर्शन, गद्य दर्शन, दिङ्
3. द्वैतदी, द्वैतप्रसङ्गः, आख्यायानादर्शन, ईर कदादा प्रकृतम् । वाच्यार्थः ।
4. गणेश, आ. लो. : शिव दर्शन, विनोद पुस्तक मन्दि. आ. म ।
5. गणेश, गी. : शिव दर्शन, एवं सामाजिक जायम्, लोकाती तयः ज्ञानार्थ, व. ग. म. रं
6. नाथु, ए. ए. ए. : शिव दर्शन एवं सामाजिक जायम्, लोकाती तयः ज्ञानार्थ, व. ग. म. रं
7. शर्म, चतुर्वेदः अर्थार्थ दर्शन आलोचन, लोकाती तयः ज्ञानार्थ, व. ग. म. रं

**सन्दर्भ-
 सूची**

1. लोकाती, 1-1-1-3
2. गणेश, 1-1-1-2-2-3
3. भाष्यदर्शन, 1-1-1-3
4. लोकाती, 3

आचार्य, श्रीमान् श्रीमान् श्रीमान् ।
 वेदविद्यापीठम्, वेदविद्यापीठम् । लोकाती, वेदम्

काञ्चनश्यालमलङ्करीः किं भिक्षुणां त्रिभूषीः।
 प्रथमं जीवितसौचित्यं त्रिचिन्त्राणि - दृश्यते।
 अलङ्कारास्त्रलङ्कारं गुण एव गुणः सदा।
 श्रीचिन्त्रं एष्यिदृश्यं त्रिधरं काञ्चन जीवितम्॥ इति।

एतान्निर्गणितं नरवृत्तानां त्रिद्वन्द्वकार्येण च नान्यैः केन च्याह्यकार्येण संनिवृतं
 त्रिद्विधायोगान् तदनन्तरं ननु इदं क्वं च्यमं यत् त्रिधरेण च्याह्यं न सद्भवनात् न तस्य ननु।
 तत्रैव कृतेण प्रथमे च तत्रैव गृह्यते इत्युक्त्या नास्त्यस्य चर्मा नस्त्यं इत्यादि—

अदंश्रुजो हि तत्रस्तु अथागा जन्विष्याते।
 मेष्ट्रलागमि पक्षे च हास्यायसोपनापते॥ इति।

एवमत्राहास्यार्थः कर्मणि च इति त्रिभूषीवन्देण अत्रैव शब्दं न मये ध्वनिः इत्येव वृत्ते अत्रैव
 भवति इति क्वं च्याह्यं जीवितसौचित्यं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या नान्यैः केन च्याह्यं न सद्भवनात् न तस्य ननु।

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

त्रिचिन्त्रं कर्मणो भाषात्रययोः त्र्यम्बु त्रिचिन्त्रं च।
 श्रीचिन्त्रसौचित्यं त्रिधरेण त्रिचिन्त्रं त्रिचिन्त्रं इत्युक्त्या

'अग्निं च अन्तापि अय-शंखप रनाथिता प्रतिपेशनावाक्य-वत्स-वर्ति न भवेत् इति वाक्ये विहितं पत्रदि-
 गत् फल-सुरेशुनायाः अन्तर-धन-रथा-वाक्-स्ता-ककाल्यापि च इत्थं भवति। अय-शंख-प न अत्र
 उदङ्गायम् 'गृहे शते गच्छि' इति। अत्र अन्तापिधनः अयगः, शते न पतः एतत् न अन्तापिधनः
 नर्भः। एतन्मैत्र अयुक्तनिः अरन्तः एतादीनि कैश्चि उदङ्गायानि प्राप्ताप्रविशगतः परस्परव्युत्सृ-
 जित्वातिने।

अत्र अर्थविषये व्याकरणात् 'अय-शंख-प-वत्स-वर्ति' - वेदाकाण्युत्पास-स-म्-नेत्यादेषु । इतिपाठमयम्-
 अयते-न्तो-विन्ताः कृते-कृते-प्रकृत-प्रकृतिगतत्वे-अयं-अन्तियसः-पदाः-न-विचरन्ते। इति-
 इ-पे-वायि-शो-भि-ने-वितः-कि-रि-द-वा-चा-ने-

विशेषाविशेषः निशान्तिवशः एतन्मैत्र-निन्ते-प्रत्यय-परि-निना-पि-। विशेषतः एतन्मैत्र-
 अविमर्शं-श-ने-ना-नि-दे-इ-पे-वायि-शो-भि-ने-वितः-इ-व-व-दी-। वा-क्य-स्य-वा-ह-उ-म-ने-वितः-इ-
 प-म-उ-वि-पा-त-श-दाः-ए-म-नि-श-ने-नि-श-ने-अ-वि-प-उ-नि-श-ने-इ-ए-ने-क-ग-र-ने-ए-ने-ना-व-ना-तः-क-
 इ-ने-इ-पे-व-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-
 इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-
 इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-

गच्छन्तस्योगः प्राशस्यं प्रिद्धत्वं चाप्यनुगता।

गच्छन्तस्योगेन आगत्यं माभ्यत्यथ विधेयता।। इति।।

अत्रान्तर-वत्स-वर्ति-पत्रं-विद्वन्नेन-एतोरप-मुद्ध्यम्,-उ-त-वि-द्व-वि-प-उ-नि-श-ने-इ-ए-ने-
 अ-वि-म-श-ने-प-म-उ-वि-पा-त-श-दाः-ए-म-नि-श-ने-नि-श-ने-अ-वि-प-उ-नि-श-ने-इ-ए-ने-
 क-ग-र-ने-ए-ने-ना-व-ना-तः-क-इ-ने-इ-पे-व-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-वि-ये-
 इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-

दशमोऽसुतासिनि कर्तव्यस्वकर्तव्यं च।

इत्याम्भ्यं परःस्वतुमानं गमात्स्य मे।।

अत्र-दश-वि-म-श-ने-प-म-उ-वि-पा-त-श-दाः-ए-म-नि-श-ने-नि-श-ने-अ-वि-प-उ-नि-श-ने-इ-ए-ने-
 क-ग-र-ने-ए-ने-ना-व-ना-तः-क-इ-ने-इ-पे-व-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-वि-ये-
 इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-
 वि-ये-इ-त-व-नि-त-इ-तः-वे-पे-व-वि-ये-इ-पे-व-वि-ये-वि-म-शो-भि-ने-म-नी-म-उ-त-म-अ-वि-म-ः-

मगशास्त्रस्योक्तचः श्वासात्पुच्छे नापद् वास्यस्यस्य विवेक्यत्वं श्वासात् न न इव.
 वाक्यगतस्योक्तम् तु विवेकात् तावदेव नैव इत्येव इत्यदि। अत्र नम शस्य अर्थः न सा इत्येव
 क्रमेण विवेकोपगतस्य वास्यस्यस्य विवेकात् नापत्त्वस्य नत्वान्न विवेकान्निर्देशः।

शेषवाचिणोऽन्यथादाहण्यत्वं तद्विधेयका यथा-

संस्थाः कतिचिदावशक्यस्तादृशैर्न सिद्ध्यन्ति चः
 सर्वस्यैव त जातिभाषनिपतो हेवायतनः कियत्।
 इत्याशाद्द्विरुद्धपदान्दपटात्सम्बन्धस्यस्ययान्
 योऽस्ती कृत्य चामभ्युत्थेतिरात्र प्राप्स्यन्मिथ्यायोजनम्॥

अत्रार्थे इत्येव हि - तत्रो गतेऽस्मिन् भवत्यत्र अन्वितः न तत्र च विवेकस्य श्रुतत्वं -
 गतिं तत्रोपपत्तानां पथः गतिं तत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 इत्येव कस्य अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

अत्र पदं तत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 इत्येव कस्य अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

पर्युदाहः त विवेको यो योऽन्यथापदेन नञ्। इति

यथा -

तुयोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

यथा - अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः
 अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः अत्रोपपत्तानां पथः

काव्यार्थनत्वावगमो न वृद्धागर्थनं विना।
 अनिष्टवान् गजतथुक्तो कः स्वर्गं मुख्यमश्नुते॥ उति।
 क्रियाकर्तृश्रमागर्थो वाक्येऽप्योजो नवा नति।
 क्रियायां गुणायोद्भूः श्यान्नेष्टुगतिनिचत् नदा॥
 अहृद्यम्कारः इतिवत् नृत्ता तु श्याद्विषयसः।
 इत्येष नियमोऽश्याय शब्दार्थान्तरमाचनः॥

अनेन शब्दस्य श्रमागर्थी कथयति यद् यथा अत्राहुर्गामोत्तराण्य इत्यत्र तत्रत्वजोषेषोऽपि तावत्
 इत्यत्र गृह्यते 'अनित्यवचनं' इत्यपि गीयमानं. स्वयमचोष्टेयवध इत्येवत्यो न अस्वयमचोष्टेयवधि
 अतस्त्वजोषेषोऽपि स्वात्मस्तु किं पदंदाताश्रयण इः बलं तं विचक्षणं श्रेयस इति अत्र अतिशयोक्तं यद्
 यत्राहत्या अन्वयस्य महिमाम् विद्वान् मन्वात् इति-३

नम्रधेस्य विधेयस्य निबंधस्य विषयस्ये।
 समाप्तो नेत्यन्तर्धस्य विषयस्यप्रसङ्गात्-उति।

निष्कर्षः- नृत्तिपदविधेयातिवर्धने पतिरुत्तरात्सुद्धे पदस्यपेक्षा इति नृत्तिप्राकृतमिति यद्
 अत्राहुर्गामोत्तराण्य इत्यत्र गीयमानं. स्वयमचोष्टेयवध इत्येवत्यो न अस्वयमचोष्टेयवधि
 अतस्त्वजोषेषोऽपि स्वात्मस्तु किं पदंदाताश्रयण इः बलं तं विचक्षणं श्रेयस इति अत्र अतिशयोक्तं यद्
 यत्राहत्या अन्वयस्य महिमाम् विद्वान् मन्वात् इति-३
 नम्रधेस्य विधेयस्य निबंधस्य विषयस्ये।
 समाप्तो नेत्यन्तर्धस्य विषयस्यप्रसङ्गात्-उति।
 निष्कर्षः- नृत्तिपदविधेयातिवर्धने पतिरुत्तरात्सुद्धे पदस्यपेक्षा इति नृत्तिप्राकृतमिति यद्
 अत्राहुर्गामोत्तराण्य इत्यत्र गीयमानं. स्वयमचोष्टेयवध इत्येवत्यो न अस्वयमचोष्टेयवधि
 अतस्त्वजोषेषोऽपि स्वात्मस्तु किं पदंदाताश्रयण इः बलं तं विचक्षणं श्रेयस इति अत्र अतिशयोक्तं यद्
 यत्राहत्या अन्वयस्य महिमाम् विद्वान् मन्वात् इति-३
 नम्रधेस्य विधेयस्य निबंधस्य विषयस्ये।
 समाप्तो नेत्यन्तर्धस्य विषयस्यप्रसङ्गात्-उति।

अस्मत्कारणशब्दः अशब्दमोक्षे इत्यत्र पर्युदा एवास्ति न तु परस्परविशेषः सति
 अस्मत्कारणशब्दोऽपि न्याय एते न अस्मत्कारणं इत्येव नन्वस्यम्। नोपपत्ते इत्येव सूत्रानुदाहरितुं 'भृशं
 यद् अद्याप्या' इत्युदाहरणं नाप्युपयोजनीयम्।

'निष्कर्षस्येति' इति नम्रधेस्य विधेयस्य निबंधस्य विषयस्ये इति नृत्तिप्राकृतमिति यद्

(DWCRA) इति कश्चिन् प्रकल्प-सङ्घानां प्रकल्प-सङ्घानां च महिलायाम् प्रयुक्त्या सर्वसामान्य आयोग आचार्यः पर्यावरणान्तः प्रवेष्टव्यमिति त्रैलोक्यीयं जीवनम्। सत्यः भवति। हस्तप्रयोगजनताः भवन्तुः सन्तः। एतन्मार्गदर्शके कुशलतया विधानेन, पञ्चमोक्तसङ्घर्षाणां विधाने तद्विधानेन कृत्वा त्रैलोक्यीयः शान्तिमयः भूत्वा राष्ट्रसङ्घस्य समन्वयिते स्तः। अन्ये कार्यक्रमान् स्वामय्ये कृत्यं च सत्यं परिष्कृतं।

गौरीनाथ उद्भवत् (गौरीनाथः कल्याणदा गौरीनाथः स्वकृत्याय एतन्मार्ग आचार्यदा कृता इति यद् नैव केवलं ज्ञापयति यच्चन।

भारतं, पञ्चायति अद्यः यं मया वेष्टयामि- जायते।
दिवसं क्रौञ्चस्य वैभवो ।

कृत्वा यं विष्णुः यादं विष्णुं समस्तानां पदं विष्णुस्य भवति। तद्भाग्येन तद्भाग्यं पुष्प-विष्णु-वाग्देवप्रचारिणां नभस्वर्गाणां नभस्वर्गाणां हीनं तद्भाग्येन गौरीनाथीनां ज्ञानं क्रौञ्चं तद्विनयं चतुर्विधैः सृ-जन्मैः।

चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः, ललितविष्णुस्य, स्वकृत्याय, कात्यायनी, सुकृत्याय, संवत्सराज्येणैव चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः।

गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः।
गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः गौरीनाथस्यः।

गौरीनाथस्यः कल्याण, ज्ञान, अद्यत्।

शुका मुसुंयै च कर्तुं कल्याणं तु नानुभवेत्। कल्याणं त्रयोपनं विधाने गौरी-व्याप्तयन् सृ-जन्मैः।

कल्याणं त्रयोपनं विधाने।

तथा पर्याप्तये च व्यसने चरुणं गता।

स्यान्तेषु विद्याभिः सा सुखेनैव जीवति।

विशले पत्रे पत्रे पत्रे च कल्याणं च स्वात्तयिं भूत्वा त्रैलोक्यीयं सति।

यदि Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA) इति प्रकल्प-नाः विशेषाणां विधानेन अर्थितानि तत्रैव कौशलतया च प्रयुक्त्या आत्मन्यायं आचार्यः तद्विधानेन च विधाने। ज्ञानं प्रयुक्त्या, प्रयुक्त्या चैव स्वयम्भवेन विधाने तद्विधाने पर्याप्तयन् विधानं, स्वयम्भवेन च पर्याप्तयन् स्वयम्भवेन शान्ति-व्याप्तये आचार्यकृत्या स्वयम्भवेन विधानेन चतुर्विधैः।

कुपुः उथि तालस्यं प्रकल्पयति तान्तर्गः कोटिहाराः सायां मुकुटस्यं लं लुपा न ध्वेयुः पुर्याः प्रसिकात्तन
 कर्माविति आनेन त धिस्स इ नमः यमालाः न लुपा अतः कर्मावित्तर्हमाधिनैव सोपत्रावस्था कर्मा इने विदिशति
 कोटिनाः।

युत्रादीधार्थपातः प्रदीणः।^{१०}

इत्या पुत्रवन्दशने अन्यकारणवध्याथायां वा पूर्व. साहाय्यवद. तिनकानातिपातने पश्यम.
 अकृन्कपीनवपदाने च।^{११}

सुप्रन्यकारादीनि कर्मयोगे गतिरेतः च दाने कफान केन न दौष्टा शब्दा अकृन्क्य कारा
 यान ईकां गतिं इच्छत इतिेकाते केने आदष्टने उर्वशरत्वा।

वदि महेतः. साहायान् नेच्छन्ते तदि कर्मवर्गणा म ध्यनेन म मर्त आधुमि. व्यवस्था प्रकल्पित

याश्च अनिष्कामिन्यः प्रोक्षित विन्वा न्यहा फत्यक्व दानानं विभक्तुः ताः स्वदसीभिः अनुत्सार्प सोपग्रह
 यानं कान्यदित्त्याः।^{१२}

सु-नेमांगला जीवितव्याथोप केतसमि निर्दिशति कुपुलवत्या क यं कुटिना महेत - प्रंत्वाहना
 त्रिपि पुरस्क एतानं प्रकल्पितम्। कर्माविति कल्पयति. मन्त्रि. तदु नपि विहितना ब्रतनिर्दिष्टमा
 कर्मा कुर्वन्ते. महेत नां कुपु आकस्मात्. कुपु प्रविपादि. चकारेणा महेताभिस्स इ तुर्वतहानं कुर्वन्
 कर्तुन्वात् उपद्वित्त्यापि आदिशति कोटिल्यः।

कृतकर्मयोगाणकृन्कनेनाकृन्कित्यतिभिः काहभिश्च कर्म कारेण प्रतियोगां च गच्छेत्।^{१३}

आधुनिककाल तथा यज्ञाहाराण्यकरणदीनां निगापेनने महेता. जीविकां साहायान् जी
 गोमेकारायाः निदिष्टः गता अधश्चन र्शिणां कु जीवादेतचः ईच्छिंयः रति।

उत्सासुरसायाश्चरसायनिकल्पानुन्शापयेत्।^{१४}

आधिकाति. कर्मो. शक्यता. गहला उग्रहत्तु। शपरापत्तन्तु उग्रहत्तुचोभिः चोदानं निदिष्टानां
 गृहीत्या केनं कर्मा अकृन्कया अकृन्कमंदेशं उपयेन गोक्षिमापज्ञात्यसकान्देशानां च।^{१५}

घेतनेषु च कर्मफलणाम् अपगच्छी दृष्टः।^{१६}

महेतव-वेधविषयः. ३।। चतुर्धिवलासु अन्यतनास्ति उर्वशाने वेधविषयव्ययम् इहंशिनम्
 ये तनीनः के. ए. वलास्ववतीः- चतुर्धिवलासु अन्यतनास्ति उर्वशाने वेधविषयव्ययम् इहंशिनम्
 गर्मस्य ३० न निरमद्य गयेक आरन्ति।

‘सुखं तंकेः चर्मकाशे सुप्र संसृज्येत्।^{१७}

‘भाप्यानि च वस्त्रादीनि उत्तरेत्।^{१८}

युत्रलक्ष्मणी यजुनेता ईश्वरीणती।

सांनज्ञा उन्शतोखाश्च खानयुग्मस्य कायेत्।^{१९}

गहिनः शान्तेकारानं चित्तैव कारे कर्तुं पूज्यवकारानि आलागाव्यादननिर्माणेन येषि
 पट्टेनावनाग्रज्जगतिव्यपचरं प्रकुर्यान्ते एत इति आधुनं गच्छेत्। गहिलाः गोन्कसाविकेष्टयच आशे

आकसयन्त्रा

1. कसयन्त्रा वाक्यानां संज्ञानात्मकयोः हितोत्थायान्त्रिणां वीरुवा कुम्भक प्रकाशना-
नाम्यानि
2. लोडिनाश्याख्यं पापेद्विषुदि वेरुटाडल, भाकनुनिनिदि वेना, निशास्यनाम्, 1981
3. आश्यामी, पाणिनेः, श्याश्रीयोः वरुम्, अनाम्, वेरु, श्याश्री, वेरुम्
4. लोडिनाश्याख्यं, डॉ. श्याश्रीयो, कुम्भक प्रकाशनी, लोडिनाश्याख्यं विरित आश्री,
वाक्यानां
5. www.ashram.in
6. <http://slaniti.gov.in/reports/serpo.htm#ak>
7. <http://www.apwafa.org/ak.htm>
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Self-help_group_finance

श्याश्रीयो

वेरुम्, अनाम्

श्याश्रीयो, लोडिनाश्याख्यं, लोडिनाश्याख्यं

लोडिनाश्याख्यं

लोडिनाश्याख्यं

परिभाषायाः—

पांशु येदुस्त्वरे पांशु पाशनिर्गाम्यन्तरं लब्धते "अन्तरद्वे न्वर्त्तते अहं तन्कात् प्रविशे च बहिरद्भक्तोद्भवितान्तः" इति। अन्तयप्रश्नः अन्तरद्भक्तस्य लब्धते अन्तरं तन्कात्पाशज्ज् च बहिरद्भक्तस्यानुद्भक्तं प्रशान्तिं परिधाप्यते। इति।

आहं तन्व्यहिरद्भक्तस्योदाहारं यथा यथावदिति आहं यथाच इत्यं इति स्थितिः "अन्तरुः" (अ. ३। ४। ११) इति सूत्रेण पूर्णं एकापदेश्य "आन्तादिन्व्य" (अ. ३। १। १४५) इति सूत्रेण पूर्वोत्तरयद्भावसंकेतं लङ्गणत्वान्निर्देशं "एण री" इति सूत्रेणैवाह्य एकापदेश्यं प्राप्नोते। एवञ्च एकापदेश्यान्वयान्नङ्गत्वं तद्विभक्त्यत्वं सूत्रस्यान्वययोद्धत्यनियोजकत्वं सूत्रस्य चोद्देश्यत्वम्। आहं योद्धत्या यथां यानां कति। अन्तश्चात्प्रकारं "एण री" इत्येकं गदधेयं बलवत्त्वं गुणस्य च तद्विभक्त्यत्वं इत्येष्टवन्, तेनेकाह्यं तेनेकापदेशी - भवति।

समकालप्रवृत्तयः बहिरद्भक्तस्योदाहारः ३ - उपमे इन्द्रमिति। उपमे इन्द्रमित्यत्र पश्यतत्त्वानुगतं भावविभाषं, तेन "उत केन्द्रं स्वानिकं जातये" इति यतो लङ्प्रवर्त्तते "पदार्थे ३५" (अ. ३। ५। ४४) इति उपमेयत्वे "अर्थे लृत् लोकादी" (अ. ३। ३। ३३) इति सूत्रोदाहारे "लुप्रवृत्तलुप्रवृत्तत्वं" (अ. ४। १। १०) इति स्त्रीगणत्वमेवैव च "उत् इति स्त्रीलोकानुकारेण" गुणस्य चोद्देश्यत्वं द्वैविध्यमकारेण यमी। पश्यत् द्वैविकारोपस्य बहिर्त्त्वत्वात्पश्यत्परिभाषया तत्र लिङ्गत्वं स्थापय्यते पूर्णं कृते उपमे इन्द्रमित्यत्र त्रयं लिङ्गत्वमिति परिभाषायाः लिङ्गम्

पांशु येदुस्त्वरेद्व्याः परिधाप्यतः निश्रुतिषु च ल्यप्ते "अन्तरद्व्यात्त्वान्नरा लिङ्गम्" इति आख्यायनाक्षयः यथाचतद्भक्त्यवस्थानामुदाहाराख्य इत्यं त्रयस्यं पांशुत्वं प्राप्नोते। एतं त्रयस्यं "दूर्योर्मासिद्धम्" (अ. ३। १। ११) इति सूत्रेण त्रिमासाः आदिङ्गणतः लिङ्गत्वोपभ्रंशस्य स्थापनात्पश्यत्त्वोपभ्रंशस्य च ल्यप्तेनाविद्वृत्त्वानुगतस्य पांशुत्वस्य बहिरद्भक्त्यर्थे लिङ्गत्वं चैव प्राप्नोत्यर्थम्।

आहं परिधाप्यतः "अहं उक्तं" (अ. ३। ५। १०) इति सूत्रस्यनुज्ञाह्वयं दर्शयति। तच्च स्थापनतः पश्यत्त्वं यतोचि। अत्र "दूर्योर्मासिद्धम्" इति सूत्रेण च पांशुत्वस्य लिङ्गत्वस्य प्रकृत्यात्वेनैवैव अन्तरद्भक्त्यर्थे च परिधाप्यतः "इति स्वपूर्णे त्रिमास्यस्याहं तन्व्यहिरद्भक्तो न त्याता" यतो हि "दूर्योर्मासिद्धम्" इति सूत्रेण सावस्थासिद्धत्वं इति। अत्र च तन्व्यहिरद्भक्त्यं तेन परिधाप्यते इत्याहं परिधाप्यतः पश्यत्त्वं चोदाहृतम्, अत्र अन्वयस्य सत्यत्वात् लिङ्गत्वमिति त्वावर्त्तव्यम्।

परिभाषायाः शब्दकारणम्—

अन्तः परिभाषायाः आशयं इति "तादृशं" इति शब्दे लङ्प्रवृत्तमिति दर्शयति। एतदन्वयस्य अन्तः अन्तर्दि "उत् इन्द्रं" इत्यादि। "तादृशं" इत्येव इत्तं त्रिमास्यं च एतद्विज्ञात्त्वस्य स मित्यानुत्तरे सूत्रस्योदाहृतं तादृशस्य सम्प्रतिष्ठेते। तेन निश्रुतिषु च ल्यप्तेः अन्तः "उक्तं" (अ. ३। १। ११) मित्यत्र एतं समकालानुत्तरे "कुवाद्भिरन्तरात्" (अ. ३। १। ११) इति सूत्रेण परिधाप्यतः चोदाहृतं इति निश्रुतिषु च ल्यप्तेः अन्तः इति स्थितिः पश्चात्पाशं एकात् लिङ्गत्वस्योपभ्रंशस्य च लिङ्गत्वस्य अन्तः इत्यं इति स्थितिः "दूर्योर्मासिद्धम्" (अ. ३। १। ११) इति सूत्रेण पूर्णं लिङ्गत्वः प्राप्ते इत्यं लिङ्गत्वम्।

संस्कृतानि

1. पं० प्रो० देवेंद्रचंद्र (सं०) विभागाध्यक्षः। पृष्ठाङ्कः 130
2. ग्रंथः पुराणः 185
3. ग्रंथः पुराणः 190 त्रिकलाशयत्नी
अ) आश्वमेधम्
ब. परिभाषासंग्रहः.

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. ज. ल. शर्मा। उग्रराजचरितम् (सं०)। अष्टाशतिकांगिका। देहली: राजसूयसंस्कृतग्रन्थालयः, 2013।
2. जगन्महादेवस्य (सं०)। लक्ष्मणचरितम् इत्यस्याधिकृतं। भागानि: संस्कृतसंस्कृतविद्यापीठम्, 2002।
3. डा० अशोकचन्द्र (सं०)। श्रीमदीश्वरचरितम्। आशापती, चौखम्ब, कृष्णदत्त जयवादी, 2008।
4. पं०। नि. त्रयश्याम। सं०। अष्टमशतिकांगिका। देहली: ज-भारतं। वास्तुविद्यालयः, 2009।
5. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2013।
6. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2009।
(उपसंस्कृतम्)।
7. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2009।
8. जगन्महादेवस्य (सं०)। लक्ष्मणचरितम् इत्यस्याधिकृतं। भागानि: संस्कृतसंस्कृतविद्यापीठम्, 2002।
9. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2009।
10. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2009।
11. पं०। गोविंद। पं०। गोविंदविद्या। सं०। ज-भारतं। देहली: वास्तुविद्यालयः। चौखम्ब। कृष्णदत्त जयवादी, 2009।

प्रो०। गोविंदविद्या।

संस्कृतसंस्कृतविद्यापीठम्।

देहली: 2013।

स्मृतिषु वर्णितदण्डविधानस्य विवेचनम्

श्री.कृष्णा शर्मा

शोधमाशङ्क - धर्मस्य कृते चरणाणां विना भूयस्त्रैस्तः ज्ञानतो वा भवति विना, नही, वादां इच्छांतिरेदि नानि ज्ञानमन्वने एसाके एतेषु मयङ्क ज्ञानाण्यं दृष्टाने अपरस्मिरेणस्य ज्ञानाङ्क पहलान्पुं चूपेण्य इतिभवे। शोधतोषेइतिन अपरस्मिरेणस्य एतु ज्ञानदृष्टान ज्ञानाङ्काशे नानि। इण्डिनपदे गहनाना वर्णितेके चदुरेडनां दृष्टानां न एतानं कान्ति स एतदःगवाणे। अत चरुशु चिचरु अत्र एतदङ्क निरुदं नर्णं कृतम्।

विषयप्रस्तावना -

जायगले आन्वीतिके, न्वी, जतां दण्डाणिश्रां ज्ञान विद्या इति नत प्रथा विद्या प्रजासत्येणान्वीक विद्या आन्वीभिनव, द्वितीः त्रि, वेदेषु अतिगहनपनांपरिवेचन वा विद्या यां नदी प्रकलने, नृतेय विद्या क तां वतीने : च व्याग विषयः वरु-अद्यायिक, प्रजापत, सुविचारन, प्रत्यगिच्छानमानश्रेशेना विद्या धार विद्याने। चतुर्थविद्या दृष्टानदिः दृष्टविषयिना। प्रवेदान्तिकवादि लक्ष्मि अस्मि। एतानु तर्कसु विद्यानु अधिनविद्या दृष्टानदिः अतिगहन वने दि तद्विद्य एत यते कः स्वर्णनीना भवति तद्विद्या पतनिकः नून एत पतति । न नर्णो स्वानान्वीया इतिश्रितः एतएत तर्कगम नरु इतिभलम्। ननुनामम्

अगजके हि लोकैः श्रेष्ठैः पृथ्वी विदूते भवान्।

श्रार्शमपुत्र त्वसेय्य राजानमस्मृतत्वम्॥

अरिणां संशये चतुः तानि अशक्तता यथा आशक्त, ताने जना अचन कृपयाना आशक्त, तदा संशयं तदा सुखे कृता। चर्णते स एतु त्व अति यः एतायः संरक्षणं कर्तुं गच्छन् चतुः कदवे जना न भवन्ते तदा शान्चा नृद्वयं दृष्टते गवन्ते, ननुयददन्च च दण्डाणां। आज्ञायते एव नृप मन्त्रवाद्यां पारिधापन कर्तुं शक्यते। शान्तिननुगिनारांषु दृष्टायतः सुनांिक नर्णं शान्तो। दृष्टायत जना स्वर्णम् एता भवति। दृष्टायतेन स्वला जना। वेदलवनेषु नाश्वत्याःस्य नोपे सुत नाम जनाद्विद्योत् अत दृष्टस्य मन्त्रितव्रतेय त्व मन्त्रमं एत एतेना एव दृष्टनीः । न च निरापायिन एतएव विषयेइते स्मिरेणाम विस्तत विवेचन इ वने। स्मृतिवर्धितवप - एतव्यमस्ते इत नृप के। धेत् नि यम मयदेवन इयं ननु शान्तिना जनानां सूचनः । प्रश्नानानलोपलक्ष्ण सय वि- अने रीक नृ प्रान्वान् जगद्विषयनेय्य इत कर्तुं शक्यता। एत एतएव एतएतन - शान्तिप्रक्रिया ननुविदा परं परे अतः एतएव एते। शोषे। इयं शान्तिं च शान्तिम् ननुविताम् एतएव स्वश्रियते। नतु शोषे कान्तिवर्धने मयां-दे। नतु शोषे नतु शोषे तान्ति त्वे अपरिभुः चोचन्ते। एतएव निवेद्यः एतेषु महानुभवायुं एतः शान्तिं तदा इः शान्तिं

स्यमतिक्रमः, कुरुवेत्तन्नापुंसकम्, द्रुवस्तः, अन्त्याशयः, दृष्टव्यः, स्वयम्, वशः, सा संज्ञास्यम् -
स्वाम्युसंयोगः, सास्यम्, अर्थवेद्यनः, मनुष्याः, अर्थाधिकः, अन्त्याशयः

राजान्त्वस्वयमुत्साह्यं गर्भमाश्रुतोपदिष्टमर्गनिन्दनान्गणाधिभृन्कर्मथित् परो ज्ञानिनाकार
रानर्थं गायत निन्दन्ति न एकं जन्तुगणोपेक्ष्यो भवति। त्यक्तद्वयद्वयव्यवस्थेव्ये मन्वन्कीर्तिके न
एतन्वाचारव्ययेन पाणिनाऽऽशर्तिः परे।

आन्वित्यनि चेत्ताजे त्ववहायपदे हि जना।'

अन्वित्यद्वयव्यवस्थायेव ज्ञानोपेक्षणं गतः चेत्ता ज्ञाने क्रौडित्येव त्ववहायपदे गतान् त्ववदपद
तदुक्तं अन्वित्यादेः मन्वन्तं किंङ्कर्तायै ज्ञानमन्वन्तं ज्ञानमन्वन्तव्यकता गच्छे संन योद्वेद्योयांत। तन्वीक
ादिच्छिद्ये चेत्नेमत अम गमा ते खिनम्, भूति - सत्ता येन अमण्यः ज्ञान दिष्टमा यव अमणे. हेमो दिष्टी
व दिष्टवति नः ये प्रति अभिव्येग सिद्धव्येन तस्मै दन्तयो यस्तान् दाउ विद्येयते म्मुदिग्रन्तेन इष्टविषये
उत्पन्नानि विस्तरा प्रविष्टे अस्ति मनो मन्वन्तस्ते स्त दाउविद्ये -- उत्पन्नयेन या वना लक्ष्मीद नवति
थ -

तस्य सर्वानि भूतानि स्थावराणि जलाणि च
भवद्भोगाय कल्पते स्वधर्मात् चलनि च।'

राजान्त्वस्वयमुत्साह्यं रातर्गणमपराधिनं रूपमेव इष्टः तर्गणं इष्टकांकिनं न इष्टः कल्पते। परमार्थे
नोमंभाने गारुण्डनं इत्तनां न रूपं गर्देति न रूपः पन्ती। पन्तेन अमदर्देगर्थ, अन्त्याशय गर्भक्षाग
जेकावर्देने परमार्थो रक्षाते। उपदिष्टमर्गनिन्दनान्गणाधिभृन्कर्मथित् परो ज्ञानिनाकार
रानर्थं गायत निन्दन्ति न एकं जन्तुगणोपेक्ष्यो भवति। त्यक्तद्वयद्वयव्यवस्थेव्ये मन्वन्कीर्तिके न
एतन्वाचारव्ययेन पाणिनाऽऽशर्तिः परे।

अन्वित्यव्यवस्था

तद्व्यस्य नृषा इष्टं इत्युत्तपु निषानमत्।
अर्था हि इष्टरूपम इष्टमा निरीतः पुत्रा।'

इष्टं इष्टे वेद्ये मनुष्ये -

तस्यार्थं तयमृताना गोनादं धर्ममहमगम्।
इष्टोमोमयं इष्टमस्तुतपूर्वमिन्दः।'

इत्यर्थेनानि १८-२८ इत्यादीं प्रथं ॥ इत्यन्वित्ये धर्ममस्तुत, धर्मक्षागार्थं स्य -- र्थ इत्युत्तानि नन्व
मनुः अस्मिन् इत्तं ज्ञे १९

स गजा मुखो इष्टः त मेना शासिता च मः।
उत्तुणां पाशमाणां च अस्मिन् पत्तिम् स्मृत्नः।।
दन्तज्ञानि पजाः सजां दण्डं पदाभिरक्षन्ति।
वन्दः सुतेषु ज्ञानार्तिं दाने क्षये चित्तुंशः।।'

अन्वित्यव्यवस्था, इत्यन्वित्यव्यवस्था, नार्थाकमाद्वयन नज्ञः, संज्ञान्त्वन्तं निनाशः, ऐतेषु आदिभ्यः;

श्रीशंभो विनायकः। मधुसूक्तनिर्वाहः। विः इत्यादिसंज्ञान् उद्धृत्य। मधुसूक्तं पुराणम्। अथवाशांतां। इति। विनायकः।
 देवं कश्चिन्मया। नामैते। तं यत्। कश्चिन्मया। इति। अथवा। कश्चिन्मया। इति। देवं। कश्चिन्मया। इति। अथवा।
 विनायकम्।

अनुत्पन्नवशात्। अत्र। ननु। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति।
 अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति।
 अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति।
 अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति। अथवा। विनायकः। इति।

द्विपदी -

- १. अनुत्पन्नः १ : १
- २. अनुत्पन्नः
- ३. अनुत्पन्नः १ : १
- ४. अनुत्पन्नः
- ५. अनुत्पन्नः १ : १
- ६. अनुत्पन्नः १ : १
- ७. अनुत्पन्नः १ : १
- ८. अनुत्पन्नः १ : १

अथवा। विनायकः।
 अथवा। विनायकः।
 अथवा। विनायकः।
 अथवा। विनायकः।

यक्रमधेद्वयंका भिन्नं व्याकृतस्य हे लभ्यते। स्वर्णा उक्त्या योगं नति गङ्गा वरुणं वा भवति ॥
 'वेदेषु गताम् भूमिं च प्रथमं गेह्युः प्रथमं च सुधी' इत्यादि मन्त्रेषु यकाः सुप्रति गतः ॥
 यमुना त्राण्यः अत्र यमुनेन एष्विः अत्र एतं यदा यमुनाः परम्यः एव साधना एव साधनिः कास्ते,
 'केचु वक्ष्या त्राण्यः यमुना नर्मतेः, साधना अश्च पशुना सम्यङ्गि न लक्ष्मी। गङ्गा देवतः एवं
 आर्षेत् न ल्यामि, अथवा देवता गन् आश्रमं न गन्तो इति प्रयोगं न ज्याय इदं व्याख्यानं
 यथास्ते स्वयंकेन त्वं प्रसायोऽस्य। तथा 'नवार्णशोभितोदासाद' इत्यत्र ह्ये 'नदो भवति एवं नवार्ण
 आर्षेत् नर्ग' इत्यत्र आश्रयं तासांय प्रकृत्यात्। त्रिगोपिना

अक्रुतो-गन्धव-स्वयंता-प्याव-प्यादे-उपतर्ण-यवन-नोदना-दाल-कात्कशांते-उद्धर्षक्यावत्-
 मेद- - नाथिनो मथाना इय व्यात वेद्येते चवनप्रक-भेद। यत् विचार्यते इति नै उद्धर्षते-

यवनप्रकृतमभेदः- 'येन यवते- प्रथम- नेवेद्येप्यशा.' इति विद्यते यत्र अतिव्यव्यते नः
 यव-प्रकृतमभेदं भवति 'अस्यैव इत्यत्र च व्याख्यानंवेद्ये लभ्यते। एव प्रथमोदक्या इय -

याधिद् कीर्णा ग्योभिर्नियन्तृविद्युर्धा पत्त्वप्लेन्दृणश्री-
 श्लोका काशित्तदिश इउ दधिरे तत्समुद्रप्रतमत्तत।
 धेमुत्रीत्या इवाग्याः प्रतिपदमया भूमिवत् कृपामायाः
 प्रस्थानं गार्धितानमश्चित्प्रमिति मुते भादि नातेः प्रथमैः॥'

अत्र 'साधिन' इति एकत्वेन प्राप्तेः कृतः 'काशित् नयः' इत्यादि लक्ष्यनगोपशांते
 कृतः। अतो यवनप्रकृतस्य भवेत्। अत्र सद्ये 'साधिन' इत्यत्र यवन साधित् इति चत्त सङ्गुण्यते 'केचन्
 यदा सङ्गुण्यतेन साधनां उपरंहाश भवते। तत्र च यवनप्रकृतार्थतो निकां
 यवनप्रकृतमभेदच द्विगोपशोपशोभितं भवेत्।

'आधितान्देकं प्ररेश्वन् भगवति सुधाप्रनादेन इति'।

अत्र भगवते इतो एव्यवनातातावपनत प्राणः इव, किन्तु 'यवन प्रतादन' इत्यत्र इव-उद्ध-
 वद्वयवन-दिदेश न बहुचनेन सनाभि. इतेने चवनप्रक-भेद। अद्रे तु इत्यत्र प्रतादेन इत्यत्र त्वं-
 भवनप्रतादेन इते मन्त्रे वेदो नदा यव-प्रकृतमभेदं नेवन्ति।

एवं इति व्याख्यानंवेद्येते च चवनप्रक-भेदः उद्धर्षित ए विचार्यते इत्यन्तीरितम्, न्यवन्ति कावे
 गते पाठ भवति

सन्दर्भा -

१. साधित्प्रमिति. प्रकृतिकण पृ. ११
२. साधित्प्रमिति पृ. १३३ द्वि. वि
३. प्रकृतिकण. २ भागं
४. न्यासादे. १०३०
५. व्याख्यानवेद्ये. १ वि. १०३
६. व्याख्यानवेद्ये. १०३०

राजवन्तवन्तः. सार्धितानेदावः.

संस्कृतशास्त्रविद्यालयः, राधुप्रकाशितः, राधुप्रकाशितः

वेदार्थ में स्वर की उपयोगिता

श्री. मृधीर कुमार शर्मा

वेदाख्यन के साधन में गन्तुर्लोकक कहते हैं के वा द्विव वेद एते न पदस्य अन्वय आ यन्ता हे इह आने वीते ती ही वक्ष म हेन औप ही सुहन को उ न होत ही अत अनेक द्विव क यन्त्रव हे त क वेद वेदाख्यन का अण- तथा उ में युन क यन्त्रवाप को

येदन्धीत्य द्विजो वेदमन्वय दूयते शम्भु।
स जौयन्तेव गृहत्वमाशु गच्छन्ति सान्वय ॥

किन्तु वेदार्थ को बने बिना वेद पढ़ना शक्य नहीं है। इस संबंध में पहिले एक क कवि ने यह उक्त है

व्याणुर्न शारदाय किलाभूद्धीन्त्र वेदं न क्लितानति योऽयम्।
योऽर्थेऽत्र इत्यकलं पद्यमभूते नाकमेति जागत्रिभृतामाम् ॥

आपने जो गन्तुव वेद पढ़कर उसके अर्थों को नहीं जानता वह शारदाई पशु अपना ईश कृष्ण क सामन है। गन्तु जो अर्थ का ज्ञान में वात नहीं पारक सुखों को प्राप्त करता है तथा कल्याण क प्राप्त करता हुआ अतः में सुखतीत मन्वय मोक्ष को प्राप्त करता है। अपने प्रकरण में गदाधि वेदाख्यन की महत्ता में अर्थात् वेदाख्यन के गन्तुव पर प्रकाश डालने का कहते हैं—

यो हि वेदं च शास्त्रं च मन्वथापणालय।
न च मन्वथापणालयशालस्य तद्भाष्यं सूषाम् ॥
भाषं न दहते तस्य प्रन्थस्यार्थं न मेति यः।
यस्तु प्रन्थार्थालयनो नास्य प्रन्थासो सूषाम् ॥

अर्थात् वे वेदादि शास्त्रों को काटकर कर्म में लक्ष्य है नानु उनके अर्थों में अभिहित है। जो क काटकराकण अर्थों में है कर्त्तविक जो प्रथम के जालन को नहीं समझते, वह प्रथम को मन्वय मने जाकर धर जो होता है। गन्तु जो प्रथम के अर्थ ज्ञान को ज्ञाने मूल है जाकर ज्ञान पहला कदमि गूना नहीं होता। अर्थात् शास्त्रनि कालनात है। अतः एतदन्वय के निमित्त के प्रमाणकारक है तथा वेदों क हृदयणा कर्म के लिये वेदादे ज्ञान शक्यता है। अत एव यह यह जन्तवियं न वेदं को म्हा क करीक यताया है। इस कारण न वेदाभाष्यकार गदाधि सांगित करते हैं। 'गदाधि वेदानाम्बेद व्यकरणम्' अर्थात् वेदों को यता क निवे व्यकरण मन्वय पढ़ना चाहिये। व्यकरण माल को वेद का मूल में प्रकाश का है— 'गुह्यं व्याख्यानं गन्तुम्' वेद का ज्ञान के लिये व्यकरण ज्ञान व्यकर उचार्थ है। वेद प्रकार मन्वय ज्ञान में मूल अर्थों में होता है।

वेदों के वास्तविक अभिप्राय को समझने के लिए कितने मन्वय ज्ञान होते है जन्मे स्वयं-उ क

के लोककल्याणकारी स्वरूप को भली भँति व्यक्त किया है जो आज के कल्याणकारी जनक हैं एवं
बहुत ही-उत्सुक हैं।

कीटिल ने सभी प्रकार के आर्थिक एवं गैर आर्थिक से प्रजा की रक्षा को मान्य एवं प्राथमिक
करने का प्रयास है। उनके अनुसार अज्ञानिता एवं अशुद्ध नती मन्त्र जन की अज्ञान से मुक्ति के
लिए ही राज्य की उत्पत्ति हुई है।

कीटिल ने न केवल बड़ा आज़्ञानों, अपराधों एवं गणतन्त्रों से प्रजा की रक्षा की रक्षा
का राज्य का दायित्व मान्य है अपितु प्रजा की सर्वांगी एवं सदाचार की रक्षा का भार भी राज्य का
सोचा है। कीटिल ने राज्य का धर्म की रक्षा का साथ ही एते-एते, पैसा-पत्र, धर्म-साधन, गुण-
साधक इत्यादि के सम्बन्धों का पालन का लक्ष्य का दायित्व भी सोचा है।

कीटिल ने आज राज्य की क्षेत्रीय विभाजन - उदा. बाङ्ग. महाराष्ट्र, दक्षिण, ताम्र. आ आदि
पुनः-प्रदेश इत्यादि से बन्त का लक्ष्य करने एवं प्रजा के अधिकतम लाभ सम्पन्न का कार्य राज्य का
धर्म है।

प्रजा रक्षा के अंतर्गत कार्य के साथ ही कीटिल ने प्रजा की अज्ञानता हटाने को लक्ष्य करने
का दायित्व भी मान्य का प्रयास है। कीटिल प्रजा की अधिकतम सुखों से प्रजा के अंतर्गत
का प्रयास मान्य है।

कीटिल ने एते-एते, पैसा-पत्र, धर्म-साधन, गुण-साधक इत्यादि के सम्बन्धों का पालन का लक्ष्य
का भार राज्य का दायित्व मान्य है। कीटिल प्रजा की अधिकतम सुखों से प्रजा के अंतर्गत
का प्रयास मान्य है।

राज्य की लोककल्याणकारी कार्य को पूर्ण एवं अधिकतम से जनसाधारण के लिए जनसाधारण की
अधिकतम, नये-एते, पैसा-पत्र, धर्म-साधन, गुण-साधक इत्यादि के सम्बन्धों का पालन का लक्ष्य
का भार राज्य का दायित्व मान्य है। कीटिल प्रजा की अधिकतम सुखों से प्रजा के अंतर्गत
का प्रयास मान्य है।

कीटिल ने अपने अर्थों से राज्य के वित्तीय कार्य के लक्ष्य अनेक विधियों के प्रयत्न का
आयोजन किया है जिन्हें वह जन सुखा एवं जन कल्याण के कार्यों की विधि-विधान एवं सुव्यवस्था
के लक्ष्य का लक्ष्य है।

कीटिल ने प्रजा के अन्तर्गत के लिए सुखों और कल्याणों के विभाग, नदियों का प्रवाह
के निर्माण एवं स्वास्थ्य की सेवा आदि के लिए अनेक कार्य की लक्ष्य एवं जनसाधारण
की व्याख्या, वैदिक एवं वैज्ञानिक कार्यों में लक्ष्य, नये-एते, पैसा-पत्र, धर्म-साधन, गुण-साधक
इत्यादि के सम्बन्धों का पालन का लक्ष्य का भार राज्य का दायित्व मान्य है। कीटिल प्रजा की
अधिकतम सुखों से प्रजा के अंतर्गत का प्रयास मान्य है।

इन लोक कल्याणकारी गानों की तुलना वर्तमान वेल्फेयर स्टेट से की जाये तो यह अर्से बेहतर दिखाई देना है। यहाँ यह स्पष्ट होना है कि वेल्फेयर स्टेट का विकास जारी चलाने में बहुत महत्त्व ही प्रतिपादित हो चुका था।

विशेषकर जन के कौटिल्य के इस युग में गल्ल के नाटक कल्याणकारी व्यवस्था का बहुत विचार दिशाएँ देता है।

अलखनाथाय, लक्ष्यपारंगिणो, शुश्रूणित्श्रितो गुणसुवर्णीयसु पत्निपार्क्ष्णी च॥

संदर्भ सूची -

1. डॉ.पी. एच. कर्पूरी: 'संस्कृत में कल्याण', एच सीएस 258, 259
2. डॉ.पी. एच. कर्पूरी: 'संस्कृत में कल्याण', पृष्ठ 218
3. 'दिल रिमलिया' - कल्याण का गाँव है।
4. 'संस्कृत भाषा' - द. बलराम शर्मा
5. 'दो युग नरसिंह' - हार्डीस्ट इन्डियन लिटिचर वर्क बुक इन्स्टीट्यूट्स, लीस गवर्णमेन्ट हायर, लुम्बि
6. 'गणेश' - लालू गणेश्वर चिन्मय - डॉ. गणेश्वर शरण चक्रवर्ती, लखनौ युन. इन्स, 2008
7. 'कौटिल्य अर्थशास्त्र', डॉ. अर्थशास्त्र वेदव्यास अध्याय 3। 7
8. 'प्रवर्तन शिबिर प्रतिवेद्य', लखनऊ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
9. 'गणेश' प्रसंग सूची-1

सहायक अध्यक्ष

आशुतोष शर्मा,

केन्द्रीय संस्कृत संस्कृतिकालय,

लखनऊ विश्वविद्यालय, लखनऊ

वर्तमान में चरित्रमाध्यम से शिक्षा प्रदान

डॉ. हरिश्राम शर्मा

वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में गुरु-शिष्य की सम्बन्ध, पूर्ण स्वतंत्रता, आत्म-शपथ स्वतंत्रता के प्रति सम्मान में नुस्खा- है। ये अत्यंत व्यक्ति का लोक-म चरित्रिक हो साथ ही किसी भी क्षेत्र में वह अपने स्वयं उत्तरदायी न पड़े। जब गुरु-शिष्य सम्बन्ध में उसे आत्मो पूर्ण समर्पित कर दिया था। विद्यार्थी स्वयं चरित्रिक लोक-म सुरुचित होना था। स्वयं छोड़े गुरु-शिष्य को 'स्वतंत्रता-हस्तापूर्ण' वंगदान था। वह ही वैदिक शिक्षा का मुख्य विशेषण, इसके अन्ते ही शिक्षा के मुख्यमन्त्रों शिक्षा में विहित दृष्टिकोण देखने को मिलते हैं। वैदिक शिक्षा में ही जो वा-पुत्रिक विद्यार्थी है लेकिन किसी भी शिक्षा पराधी की स्वतंत्रता कर्तव्य यह है कि। क्या वह व्यक्ति के भौतिक तथा आध्यात्मिक सम्बन्धों के लिए उनकी प्रकृति में एक पूर्ण चरित्र कर्तव्य है, अथवा गुरु-म का दृष्टिकोण ही सदा हेतुविद्यमान गन्तव्य दिखाएँ देता है कि परमात्मना शिक्षा पर्याप्त चरित्र के नेतृत्व के द्वारा ही चरित्र कर्तव्य में आत्मार्थ गयी और जीवन के विभिन्न स्तरों में अनुभवात्मक चरित्रकर्म की पूर्ण नहीं का सकी।

चरित्र कर्तव्यपूर्ण शिक्षा प्रणाली में उच्च स्तरीय का निर्माण करने की सम्भावना, भारत का आधुनिक लालण से न एता गया होगा। इसी का उदाहरण आधुनिक शिक्षा प्रणाली में दिखना-देखा है। वैदिक शिक्षा के चौरंगण्य में वैदिक-व्यवस्थागत कर्मान्वितों का बोलबाला रहा है। अपने पूर्व-गुरु-सम्बन्धों-उच्च-है-अ-है-भेदभावों का प्रमुख स्थान है जो-उन विद्यार्थियों की मध्य में आधुनिक शिक्षा के अन्त-वद्वेष-नामा जाता है। क्योंकि अन्त-गुरु-प्रति-भेद-विक्षा-कवच-वि-नैव-कर्म-कृत-धर्म-है-दिसा-में-ए-भेद-वैधों-ने-विद्यार्थी-विक्षा-का-व्यवहार-न-कर-और-प्राम-विक्षा-में-व्यक्ति-की-ज-का-स-स-क-क-का-क-क-वद्वेष-का-कारण-कै-क, विद्यार्थी-जैसे-वक्त-विद्यार्थी-का-ज-क-क-में-है-ए-ज-में-उ-क-क-में-क-क-क-की-क-के-लिए-एक-अशिक्षित-व्यक्तिगत-द्वारा-है-अ-वर्ग-में-परिहार-अनुभव-के-प्राथमिक-कारणों-में-विद्यार्थी-का-हित-जाता-था।

इस प्रकार यह वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में एक आधुनिक शिक्षा व्यवस्था का परिणामन रूप प्राप्त है। लेकिन आज मात्र माध्यम से शिक्षा प्रदान करना एक ही स्वर में न हो सके है। क्योंकि आज धार्मिक और नैतिक शिक्षा का संकटन का है, जिसमें धार्मिकता का सुदान का लालण का विचार-व्यापार है। इस कारण आधुनिक शिक्षा में नए नए उद्योगों की दिखना-देखा है। ये क्षेत्रों में धार्मिक दर्शन-में-चा-अ-न-के-प्रदत्त-होते-है-

(1) तत्त्वज्ञान (मैट्रिफिजिक्स) (2) नव-शास्त्र (इन्फिर्मिटी ली) (3) जीवन-क (इन्फिर्मिटी)

मीमांसा सम्मत मोक्ष का स्वरूप तथा आचार्य शंकर द्वारा उसका खण्डन

डॉ. रानी दानीय

मीमांसकों ने मनु के शब्दों में यज्ञ ही मुख्य नियोजनपूर्ण किया है। वे यदानियम अथवा अन्य दर्शनशास्त्र के रूप में स्थापित नियमों को मानते हैं— प्राश्नोक्त्याऽप्यप्यजित्वा गोतः। इति यज्ञे के साथ आगे के मन्वन्तः क विन्श का नाम मोक्ष में प्रथम के तीन यज्ञों में अन्तर्गत की जाय, कारण वे प्राण अर्थात्

प्राण अग्निवायुः स-वय इन्द्रिय के अन्तर्गत से वायु त्रेणो के अनुभव करता है उन इन यज्ञों में संतापशुद्धि में जन्म को बन्द रखता है - (1) नोपयत- शान्ति (2) मोक्षाय इन्द्रिय-वर्ष (3) मोक्षाय पदार्थ।

इस तीन यज्ञों के शब्दों के प्राणविकार नाम को मोक्ष कहते हैं। अत्यधिक का अधिकार यह है कि मुख्यतः मोक्ष इन्द्रिय त्री-विषयों का मोक्ष ही होता है जो यज्ञात्मक समर्थनादि कारणों के न होने से जन्म शरीर, इन्द्रिय और विषयों की उत्पत्ति नहीं होती। अर्थात् का उच्छेद उत्तर ही शरीर के फलसम्पन्न हो और निम्न वैयक्तिक जन्म के अनुप्राण हो जाता है।

मीमांसकों के मोक्ष की विचार करने हुए वे जानते या या आशेष लगाते हुए मुख्य तीन कहते हैं कि मीमांसकों का मत में मोक्ष है तो नहीं, वे भी यज्ञों को ही मोक्ष मानते हैं यज्ञ वह जन्म अपनी अल्पता का प्रकटन मात्र है।

मीमांसक आचार्य श्री नन्वचण महृ एवं नन्वचण परिषद ने अपने मीमांसक ग्रन्थ एवं गानार्थोक्त में मोक्ष का स्वरूप की व्याख्या करते हुए अन्य दर्शनों के मोक्ष का लक्षण किया है यथा - चाद्यवसाय में यह कहते हैं कि लौकिक लक्ष, स्वर्ग, दक्ष, नरक तथा शरीर-मम मोक्ष है वह देह है में सिद्ध अन्तर्गत के श्रेष्ठ का देह का अपने उपाय विस्तृत हो जाते हैं।

वीर्य जो जित-ने स्वरूपों अवस्थान को मोक्ष मानते हैं उत्तरवा ना ख उन करते हुए मीमांसकवाच्यों ने कहा है कि क्षाम-क्षाम में नियन्त्रित उत्तर-वेन-वेन से प्रस्त विषय में नन्वचण के मोक्षका फल का अनुभव नहीं हो सकता। अनुप्राण अस्तु में पुरुष को अधिकतर न होने के कारण एक मोक्ष में पुरुषों का उपपन्न नहीं होता।

गार्गीकण्य (गार्गीयक) कहते हैं कि उत्तरी दुर्गों का उच्छेद ही मोक्ष प्राप्त है। गार्गीयकों के इन मोक्ष में दुर्ग के साथ गुण का भी मोक्ष प्राप्त होता है, अनुप्राणवत्त मोक्ष में भी पुरुषात्मा नहीं रहता, अतः यह भी उपेक्षणीय है।

अतः, का प्रयोगों के नास्तिक वैयक्त मंत्र का भी एक कड़का प्रमाण का दिना है कि स्वर्ग के हम- अनुभव सुख हमारे को दुःखकर मोक्ष के लक्ष्य का पूर्ण में होती है, वह प्रेश में केवल सुखनाम के कारण नहीं हो सकती, प्रेश में सुख का स्वरूप यात्रा पर आगरक है।

अतः प्रेश के अन्तर्गत आनन्दित्युत्पत्तिको विशेषतागर्भितक्षमिकधनो मोक्षः मोक्ष क स्वरूप है किन्तु यथाका यात्रा का मोक्ष में भी प्रेश का निर्माण है जहाँ का आत्म स्वरुपों को पर्यटित होने है। यत्रायत्तं नै चै राज्ञः कल्पानि का मोक्ष कृत है । यत्रायत्तं नै राज्ञः कल्पानि का मोक्ष कृत है । यत्रायत्तं नै राज्ञः कल्पानि का मोक्ष कृत है । यत्रायत्तं नै राज्ञः कल्पानि का मोक्ष कृत है ।

अतःप्रमाण का नै का है कि प्रेश को और प्रेश का वैयक्तज्ञान ही जाने पर आत्म का स्वरुप वस्तु - ही मंत्र वच है- नदा इष्ट स्वर्गोऽस्थानम् । इस मंत्र वच में भी आनन्द का अभाव है अतः प्रेश में अस्ति है।

अतः प्रेश का नै प्रेश है कि प्रेश का वैयक्तज्ञान ही जाने पर आत्म का स्वरुप वस्तु - ही मंत्र वच है- नदा इष्ट स्वर्गोऽस्थानम् । इस मंत्र वच में भी आनन्द का अभाव है अतः प्रेश में अस्ति है।

'यथागौरीका मोक्ष इति आक्षेपः । न च प्रेशप्रदेशवत्, अज्ञान आनन्दायकात्मकतायाः, नद्वैत न स्वरुपः, एतानि चैवैवगात्रता । न च प्रेशप्रदेशवत्, अज्ञान आनन्दायकात्मकतायाः, नद्वैत न स्वरुपः, एतानि चैवैवगात्रता । न च प्रेशप्रदेशवत्, अज्ञान आनन्दायकात्मकतायाः, नद्वैत न स्वरुपः, एतानि चैवैवगात्रता । न च प्रेशप्रदेशवत्, अज्ञान आनन्दायकात्मकतायाः, नद्वैत न स्वरुपः, एतानि चैवैवगात्रता ।

इस प्रकार अन्य सभी दर्शन के मंत्र के स्थाना का प्रेषण करने के शिवा त्वात् मोक्ष का स्थानोच्चारण करते हैं - सपश्यते अस्ति है -

सुखायनन्मनुष्येण सति प्रागाम्यर्थाभिः।
सुखस्य मन्मा भूतिसौख्यस्य सुखाग्निः॥"

अर्थात् सुख का प्रागजित्वा समुच्छेद ही जाने पर आत्म में प्रवेश में ही अर्थात् प्रेश का मोक्ष के शिवा त्वात् मोक्ष का स्थानोच्चारण करते हैं - सपश्यते अस्ति है -

आनन्दं प्रायणा रूपं तत्त मोक्षोऽपिच्यत्यते"।

अर्थात् यहाँ का प्रागजित्वा रूप का प्रेश सुख ही है, प्रेशको अर्थात् प्रेश का मोक्ष में ही ही होने

'आवन्तिकम्' काव्यस्य शब्दपाकभाववैभवप्रकाशः

डॉ. एनकुमारमिश्र

आवन्ती नगरी राया राया ज्ञानयाः फणपरा।

आवन्तिकमकर्णी ता मनुषस्य तनोव्यदः॥

भगवत् स्वस्यया कुशाग्रमे देन मन्वृत्तताहितः तदेव विवांथ प्रतपाना मन्वृत्तताहितं यथ वैदिकः वर्तते तथै जन्तुः दुर्लभमेव। तंस्तु तस्मै देये भावयन् विष्णुस्त्रोत्रे०० व्यानां स्य० भू०स्त्रे० ततो० भवस्थानतंत्रमिते स्तंभकये आदिशङ्खचारद्वि-म् आवयांग नरन्वगुणं स्थानं ततो० स्तोत्र० व्यत्य स्वना प्रत्येकमेव कते वपते। कोऽपि कतिः दातुं न भवति न किं सृजेत - कुशांशु वैदिकवाङ्मन आत्म-वैकिकनास्त्रित्यत् एकविंशतिल्लिं पावकैकनि स्तोत्रकलाये प्रथिते ततदाचार्यैः यथा 'यमपद्ये चन्द्रैस्तान्मन', यस्योग 'स्वस्त्ररूप', भूमिगतो 'वाप्यशतकम्' वैभवर्णने तन्मेव एकविंशतिल्लिः। त्रयमे इतरे भावयेन स्तत्राङ्गविक्षेपे यगुणे नादे अस्याः ज्येष्ठमण्डरताः प्राग्भिर्भिना नृणांमते 'यगुणे' ग्राहकृष्णश्रेण 'आवन्तिकम्' त्तोत्रेण स्पर्शकृत्यं यगुणा 'आवन्तिकम्' इति वादनेन त्रयसं वादे कथम् आवन्तीतामहं वानं

कथंभिर्भिना 'वन्दितां', 'जांते' वंते एतदाह्य वानं जांते' लण्डे आवन्तीकान्द्वयः ज्योतिर्नवर्गला, दानचेतोऽनकुशा, महाकाणांदिता, ज्योतिर्लान्तायणं, कानिदकः, दानचेतोऽणोऽकळं, शेषनाव - वा, ज्योतिर्नोमस्य, भुजुंते, भवतीमस्य, भोवताम्, पुत्रवशम्, इति, देवा - ई, मृदुगुणभोव देव अप्य चेति विषः, अ मुख्येन र्णिना मन्त्रिा द्वितीये च नन्दिने छन्दे वेदवियकृतम्भ-। ज्ञानयेन-लाभिः वेदश्रेयसः कुचनुद्धर्ते, ज्ञानय जदुपावयो, दृग्पत्रत विस्वनुद्धर्ते विवाण, इमं दूतं ज्ञान शोचतिभेऽस्य विधानुचननं, विप्रचतुष्टयुन मृदिः, शिवेच्छः मरुतलमदि-गुंति, भव-नीश्व-नद्वयेनकथा, किनाम गेर्ते लुपन्नुन वयाहयणं, विश्वितर-इते सा शोचन्मण्डरति, मरु कत-इत चेति ज्ञान्या तर्गिता इति

कान्तकाञ्चन ज्ञान्यां यगापत्त्यं पद्मलनयेन जनते कान्तिमद्भुलान्त्रणे सिनें वीते

चन्द्रांशु निर्गलित्यन्तं तुधाऽभिहितं
 वेदश्रेयस्यथ विष्णु-विधि-यगाप्यया।
 गायत्री-पृथकल-तलाहल-नीलकण्ठं
 गोरी-गजारय-कान्तं शिवायकाण्डे॥

कथेद्व त्व-स्त्रगानकृणाऽत्रयं इति, एतस्य पदुचानं दाप्य कान्तकस्य ज्ञान-द्वीप-यगुणे-इति त्रयसं नव वि प्रवन्तुद्वियचणे पूर्णत समये-युते इति नव विद्योत्पन्न वानि विव नैवे विवम् अर्थाद् ००० पम्, अतः यथाप्य जन्तु इति सर्वना। यपने यः स्युवत ००० पमयमेव भवेदिति इति इति

घोहपठ-वगड-भुतहपठ-विजपठमोक्ष
 कोहपठ-दण्डित-अजनापठु चण्डिका नः॥

नरवि कनिनं शब्दानांनेखां भनन्तं रक्षन्नापि र विनातः। स पद्मनाभणात् नं
 हृत्विताभनापेत्नं प्रकल्पति

क नन्ननोद्यात-परन्-पाशुरी
 क चाक-पुष्ये पशु-त्रिन्-गेशुरी।
 क या महास्रस-गहा-गहापणः
 क ग गह्यनेत-शंगुनी-तरी॥
 तथाप्यन्तो-महिमोच्छान्मना
 मनाम् शुभ-शृण-कथं सप्तद्विहन्।
 यत्तोह-कीर्त्त्ये स्तुह्यन् परं पदे
 मज्जन्-पदोह धत्वयसि मन्धो'॥

नरगुण नवदश पुनके तर्ति, गुणकेऽस्मिन् विहृति तद्गणच्छटा विनाये पुष्यके 'पशुरी' शैशुनी,
 'तरी' इति नरगोत्रोक्तो जनापुत्रान का-नि विच्छिन्ने तर्ति न वदेतनां सेतरे

अपक्रमन्तारं जन्तान्नास्त्रां प्राप्स्योऽपुन पश्येन जनने

मुनीनां सिद्धानामप्य स्मृतीनां गणाम्,
 कवीनां काव्यानां कलन-कल-कीर्ति-पथन-म्।
 नृपाणां गुणानां श्वेत-श्वानकेर त्रिगुणिता,
 पिता मरयोद्धोपैस्सुश्रयन्तु महागन्त-नगरी॥

अत्रापद्यं उदात्तालङ्कारं जने उदात्ता स्तुत. सपड्' इति लक्षणा। यत्र कर्त्वान्द च्चुत्
 गनत्तपहर्षनं नचनं उदंत्तान्श्राप गन्तो। इत्युत् तद्यं महाकलन्त्ये सुर्वन सिद्धानाम् अन्त्यनीन
 च नृपभूमि . अनेकेषां यवीन काशः ना तद्विकीर्त्तदं- च उरु देस्थानं वर्तते. एवञ्च पुनवदाव- नृपाण
 चरन्वलयनेय विलासित . सन्तोत्थे केना च मरुका-न्यती वर्तते. एवम्ना स्वर्ते मव्याःम-
 महाकालनापी -ः सुदयानु अत अनेके उदात् अर्थः क्विना नथुके विविता , तन् क उ वाचमुदात्त उद्वरे
 वर्तते

आनादिके क लोडस्मिन् समस्तः विव्या विविधे र्त्वाणि क्विना विविधे, एकं मरुमित्तापदि
 इहं यत्ताने

अहान्दे पखेहे गुरु पाप गीति परित्तुं
 मुज्जं पत्यङ्गं तथतमलकोडुथ सुभगाम्।
 शिरशश्चन्दं पीरित-लयिनं मन्-हृगिनं
 पितं कुन्देश्चभृं पहृपनि महाकाल-नगरी॥

अ- कल-गग विवं नहनेन अक्षोर् सुखने। कोदुलं निव्रं परुषति स्वि अकाङ्क्षायां कतिः निव्रं
 त्रिविधीर्विधापैतानां च अक्षोरे अथन स्वमिते अक्षोर् गुण-गण पीनो परिकुम् नन्नं अक्षोर् अपातते
 इष्यन्, नरात्रयं शोभिताम्, शिरो नक्षन् चन्द्रः गन्धा ए विरञ्जन्चन्द्रः नक्ष, पानेननशिरम् इत्तुक्के
 नक्ष- लवितं मङ्करोत्तं, कुर्वाः रिन्ं शम्पुं मरुत्तलन्नां मरुत्तो परुत्तो न अक्षरि भवितावशिरम्
 'नक्षोत्तं' शिरो इति आनप्रोत्कः गणाभा, प्रसागः उह्यह्यह्यगचययोते।

उन्वेत्य गहङ्गापर्वणे गह्वरं केन वा विलसते ? अवितावकातिश्च विगह्वरं

कदा नृचद-गन्त-वज-पद-निनादसफुन-पथे
 विगन्ताभद्र-विदुल्लग-गणिन-सगोलन-कथे।
 परस्कोटि-भाम्यजन-जय-जया इशाव-मृद्धे
 'नतासुम्' इत्याम्यधिरामकर्ता-शिशुपूते^{१६}।।

अ- ग्राहन्त मरुत्तो पर्वणे न वरनेन परुषान-श्या ० अस्थे। आधो-चिह्नरेण स्या वर्तते
 मरुत्त-गर्भ विलसन् पद्य इतिहाय . अत्र मृता अदि प्रोक्तं अथवा वा वैचन्ते सव्यते
 कतिः उन्वेत्यां मरुत्तवृत्त गणितानां कथानां च अक्षि न पर्वोत्तं चित्तुनस्व प्यति अथ इतिने पद्ये

अचिन्त् कालोदालं सम्पति सम्पत्ति-वचने-
 अचिन्त् सोमोत्तुर्ध सपरिद गमिता अर्तुर्गणा।
 अचिन्त् ल्यागं शीर्ष्यं च वरति सतां गुप्त कुभ्रतां
 अतत्पेण गह्वरं अचिन्त्वपि म्हाकाल-न्याते ।।

आजग्ने इवावागङ्करः प्रतेपदं गेलतन्ति

गणपरव कथं न केवलम् इत्यत्राण गृन्त इवम् प्रकृत अन्यत्रो अन्वृत्ता नदीदृष्टाने, यत्र
 काण्डे-ज्ञान-ज्ञानः -

नगज्ञान, काल, प्रमाणे कसलाइये स्थयं
 मूर-सो-सहातः परिधरति यथाअविमृष्टैः।
 निनादेवेदानां विलयमस्यते शोकलहरी.
 गतेन्मे अत्र विदिरेत्तु महाकालमत्रम्'।।

अ- अं कलस्व विव्व-पते इति शोकलहरीः विलयन्ता नगणं वेदनिनदु जायात्ते वर्तते, अत्र
 'काःत्रिलिङ्गं हेतुर्विषयप्रदुधिता' इति प-अक्षोर् नृ कालिलिङ्ग लक्ष्मः साहनेन विरजने।

आहङ्गापर्वेण्य म्हुतेनादह- कवे त्रिविधेणु अक्षुष्टु इत्या गतिवर्तने, य स्वकथन-विधानकालीत
 लक्षः समाशयोते। नदि कथं निश्चिदेनेजके जायु नद्य य ता प्रकटमितु तादृशं लक्षोक्षयोते वन कल्पने
 इहचै इत्य, अस्मिन् स्वामे इहै साकारे जायानुनपः

उग्रानुत्तम्हृद्विहाइंश्यातत-शोत्रमन्-
 पन्ध्यानागपातिनी-कुचननाम्सलोश्च-पाशो-पराया।

कविद्वन्द्वकसमीक्षापीठम्-: मुकोटि गुणिकागणनायां गीताश्रीय लिप्सा।

गिरिगिरिभुताञ्छिन्दुदम्भुत्रितोऽत्र 'मधुप' कविरकार्षीन् काव्यसाधनिकाख्यम् ॥

इयं ह्ये शक्यते नात् प्रोक्तान्स्वप्नरासां महतीनां कृतिः अत्र भगवन् भव्यसुहाय्याः कवि-
वर्षिताः तत्रैव पलायं कुरुसोमोऽपि संस्कृतान् अपरं रम्यदि मनस्यतीति शम्।

पाठ्यविषयः-

1. संस्कृत विगणिका।
2. 3. कविका, कवि-समयः १००-१००।
3. 4. कविका, कवि-समयः १००-१००।
4. 5. कविका, कवि-समयः १००-१००।
5. 6. कविका, कवि-समयः १००-१००।
6. 7. कविका, कवि-समयः १००-१००।
7. 8. कविका, कवि-समयः १००-१००।
8. 9. कविका, कवि-समयः १००-१००।
9. 10. कविका, कवि-समयः १००-१००।
10. 11. कविका, कवि-समयः १००-१००।
11. 12. कविका, कवि-समयः १००-१००।
12. 13. कविका, कवि-समयः १००-१००।
13. 14. कविका, कवि-समयः १००-१००।
14. 15. कविका, कवि-समयः १००-१००।
15. 16. कविका, कवि-समयः १००-१००।
16. 17. कविका, कवि-समयः १००-१००।
17. 18. कविका, कवि-समयः १००-१००।
18. 19. कविका, कवि-समयः १००-१००।
19. 20. कविका, कवि-समयः १००-१००।

परिष्कारिता पद्यी

1. आनन्दिका . गीता प्रकाशना, अहमद, जामाती, प्रकाशकः, प्रकाशनकालः २०१०, प्रकाशनकालः
2. काव्यप्रकाशः, विवेकानन्दः, प्रकाशकः, जामाती, प्रकाशनकालः १९९०-

काव्यप्रकाशः, विवेकानन्दः,
काव्यप्रकाशः, विवेकानन्दः,
काव्यप्रकाशः, विवेकानन्दः

द्वारा जो वृक्ष में सेवा का प्रस्ताव प्रस्तुतपूर्ण स्थिति है। फल की उद्भूतिक तर्कों के पीछे के गीत का उदाहरण विषय में कि- है गाँव में विेष- 1) कृषि योग का जहाँ जहाँ बड़े बड़े हैं कि जो कुछ भी रूप लेना जाए उसे पूर्ण होने ग होने में तथा उनके फल में सम्पन्न होने का नाम सम्पन्न योग है। 'जन्म में न्यूनता (निम्नस्थता) को', 'कर्मजन्म जो गीत में योग कहा गया है।

गन्तव्यों के अनुगत स्थान यों से ही आगम को ज्ञान या ज्ञान के अन्तर्गत, स्थान यों सम्पन्न होने जाते हैं। उदाहरणों में बताया गया है कि सम्पन्नता ज ज्ञानान् जो ज्ञानान् क स्थान जाते हैं। जीवनान् के अनुसार जिन स्थानों में ज्ञाना की विविध आँसुओं की ताँत होती है वह योग है अन्यत्र जिन स्थानों में ज्ञान, याही एवं ज्ञान के उद्देश्यों का भी सर्ववैशेष कहा गया है।

अधुनिक युग के योगी ही-अधुनिक के अनुसार समवेत के साथ एक-दूसरे की प्राप्ति के लिए कर्म-यत्न एवं स्व-यत्न ही स्व-योग का स्वभाव है।

एक प्रकार योग का वैशेषिक अर्थों में वर्णन किया जा रहा है, परन्तु स्व-योग एवं स्व-यत्न का ही है।

योग के प्रकार :- उद्देश्यों के साक्ष्य उद्योग-योग-अभिप्रेत में योग के चार प्रकार बताये हैं। कर्मयोग, भक्ति योग, ज्ञानयोग, उत्सवयोग (गुणित योग)। 'मनुष्यों की प्रवृत्तियों में विविध प्रकार की होती हैं। अतः उन्हें एक-दूसरे से अलग अलग योगों का ज्ञान है। लेकिन सबके लिए ही एक ज्ञान का उपयोग है। योग विविध विधि ज्ञान का ही साक्ष्य रहता एक ही है। वे ज्ञान योग सम्पन्न निर्देशन व होकर एक ही रूप के जासूसक है।

1. कर्मयोग :- फल और आराधना को त्यागकर श्रेष्ठतमपुण्य के कारणों से सभी को निर्देशन करने को कर्म श्रेष्ठतम चिन्तन का, कर्मयोग कहा जाता है। कर्मयोग में ज्ञान का महत्त्व होता है, जिन को सुखे हतो से आनन्द ज्ञानों में कर्मयोग आती है।
2. भक्तियोग :- भक्तियोग ईश्वर के प्रति श्रद्धा, प्रेम एवं अविनाश भावना को जिनता है उद्देश्य श्रेष्ठतम होगा, उसे उद्देश्य को प्राप्ति से करने ही अधिक सम्पूर्ण विधियों भक्तियोग के विशेष गुण होता है। प्रेम जैसे एवं लक्षणा का वैशेषिक होता है।
3. ज्ञानयोग :- स्थूल ज्ञान सूक्ष्म ज्ञान एवं सूक्ष्म ज्ञान है स्थूल ज्ञान का अर्थ व सूक्ष्म ज्ञान का अर्थ समान रूप में कहा है। ज्ञान श्रेष्ठतम ज्ञान के अन्तर्गत में स्थूल अर्थ पर अभाव चलकर विज्ञानों को अधिक करने को जिनता विधियों हैं। ज्ञान को उत्सवयोग कहते हैं। विभिन्न मुद्राओं, आर्तों, प्रणयाम एवं कर्म के अभाव से ज्ञान एवं विज्ञान एवं पा एवं प्रकाश का ज्ञान ही है।
4. तत्त्वयोग :- ज्ञान विद्यमान के अभाव से ज्ञान के विज्ञान का अन्तर्गत ज्ञाना ज्ञान श्रेष्ठतम ज्ञान सम्पूर्ण कहलता है। तत्त्वयोग शब्द का अर्थ है : तत्त्व टीनों वाद से तत्त्व का टीनान्त, ज्ञानयोग तथा योग का अर्थ सामान्य कहला अनुप्राण है।

सूत्र सूत्र की है। इस एक भागत्, य-वंग, और प्रविष्ट न नहीं है लक्षण यह है
 सुभ्र प्रविष्ट न के स्थान व स्नाति एक प्रविष्टा उपस्थित है। एक मात्रकः उपलब्ध (सं. 1:27)
 गन्तव्यप्रविष्टानम् (सं. 1:28)

औपनिषत्कृतं इति (गीता)

औ ह्य प्रसा (यजुर्वेद)

ध्वन के लिए अर्थ पूर्णक अंकाय नम क अन्वयान् सवायम् है। वाचान् = पूर्ण की आकृति,
 और, नक, अति, कान, हृद्य व शर्मा सगरा अङ्ग की आकृति आकृत्यावै इन्द्र के
 वा वह नकसगरा अङ्ग अंकायाय है। इस प्रकार मध्यक आकृत्य का नाम करना हुआ
 मध्यकः एक सर्वनाम। सच्चिदानन्द इन्द्र मन्त्रा को ही सर्वः अनुभव करता हुआ देवत्वका
 में तनाति होने लगता है।

- 18) रात-प्रकृत नम-नम को नम प्रकृत नाम के साथ अंकर की अंकर की जाती है। मध्य
 इन्द्रिया लक्षण है क्योंकि अर्थों इन्द्र-अङ्ग लेने प्रकृत ले देखा है। नम भद्र-अङ्ग सुन्दर
 है। नम-अथ इन्द्रिया लेने को ही सुन्दर है, चाण्डी सूत्र का जोलनी है। नम भद्र-अङ्ग
 लेने को अंकर नम मध्यक करता है। नम में भी सुन्दर व सुन्दर अति रूप में पूर्ण विनीत
 जो है। रात नम विनीत न विनिका है। अतः विनीत न विनीत रात के वाक्षान्क के
 लिए इमें विनीत रात का अंकर नमका रात के साथ अंकाय उवायान् कर्त्तव्य नम
 में रात अन्वय इन्द्र नमका अङ्ग अङ्ग अङ्ग का लेने व सूत्र गति ले लेने
 और इन्द्रों हूँ अन्वय रात के साथ अंकर का ध्वन करे। रात की राते रात होने जाते
 उवायान् करे कि एक विनीत में एक रात नम एक उवायान् करे। इस प्रकार कुछ समय तक
 आकृत्य नाम करत में ध्वन उवायान् नम लगता है। चर्च सहज्यां में नम ध्वन उवायान्-उवायान्
 मध्यक मन्त्रानन्द स्वयम् इन्द्र के स्वयम् में नमका हुआ स्नाति के अङ्कुर्य इन्द्र आनन्द
 को भी उवायान् नम लेता है।

मध्यक को संकेत नमव भी इस प्रकार ध्वन करते हूँ। संकेत चाण्डी में अर्थों ले लेने में
 यो मवा है नाम है ऐसा अर्थों के साथक व मध्यक वीक्ष्य वगमय लेने लेने।

- 19) इस प्रकार प्रविष्टा नमका की प्रविष्टा नाम ले नाम एक मध्यक नम, ध्वन व अंकरा अंकरा
 करे व इन्द्रा इन्द्र कर्त्तव्य पर लक्ष्मी अर्थ में इन्द्रा इन्द्रों को नम विनीत नाम विनीत
 की अङ्कुर्य को करती है।

विनीतः अति की उवायान् है। इन्द्रा अर्थों उवायान् ध्वन ले करती है। इन्द्रा है रात
 और रात के ध्वन। ध्वन ले ले नाम अर्थों पूरा अङ्कुर्य का करे कि इन्द्रों को ध्वन करे रातों
 में ध्वन ले ले इन्द्रा और इन्द्रा का नाम हो सकता है। ध्वन का अन्वयान् ले उवायान् कर्त्तव्य
 में ध्वन जाते प्रदान करता है। ध्वन नमका अर्थों के विनीत का नाम होगा है। विनीत पर विनीत

हो नाह है। श्याम नाह - न भी। श्याम के अर्थ तृणालम्बक सम्बन्ध प्रतीति है। शीत शब्द अत्र उचित कल्पना है। श्याम का विपक्षित अर्थ है। कर्मों में अत्यधिक शक्ति प्रदर्श है। शीत अत्यधिक शक्ति की अनुभूति होता है।

सन्दर्भ सूची

1. अतिशयनामिका-शुभ : ५ (शुभ) 1/2
2. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
3. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
4. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता 1/2
5. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
6. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
7. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
8. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
9. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
10. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
11. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
12. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
13. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
14. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
15. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
16. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
17. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
18. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
19. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
20. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
21. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
22. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
23. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
24. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
25. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
26. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
27. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2
28. अनादिपता-विपरीत-विश्वसुता (शुभ) शरीर 1/2

संस्कृत-शब्दकोश (संस्कृत-शब्दकोश)

संस्कृत-शब्दकोश (संस्कृत-शब्दकोश), संस्कृत-शब्दकोश, संस्कृत-शब्दकोश

यद्ये च वक्तुर्निरवधिनाभ्यं निश्चिकिः सम्भवात् एवाथ वा द्विविधा विमलतेरे हेतुके लोकिके च । नेदश्चेत्
इशा भित्ते लोकाय नैवेत्येते च एतैरपि अस्त्वपि-हेतुं समर्थं भवेत् ननुत

गो त्रैदं चेतुनानं सदां हि सप्यक
प्र चेतुपि वेंत् क्षिपयशास्वाम् ॥
चर्यादात्त प्रथमेनवश्रीत्य श्रीमान् ।
शास्त्रान्तरेषु भवन्ति श्रवाणोऽश्चिन्तरी ॥११॥

अच्छरणवर्णीतः कदा ननु इने कथनं दृष्टव्यम । नैवेककादाश्च इदानीं चयान्तरे
अच्छरणव रूपना लक्षणे चतुवद दधा-

दृष्ट्वा रूपे व्याकृतान् लक्ष्यानुते प्रनापति ॥११॥११॥

गोप्यत्र त्रुषे व्याकरणस्य माट व्याख्य - लक्षणे । व्या-३०० एव दृष्टम । को भानु ? ये
अति महिक्मू ? कि नाम लान ? के निक्म ? के चवन ? के धिनलने ? के प्रलय ? के स्व ?
उस्मीं निपातः कि धि व्याकरण ? को वेक ? को वेक ? क हिम ? के वतिवर्ग ? गत्य ?
कर्तव्य ? के लंके ? कि स्थानानुवदनानुकरण ? इति ॥

निवृत्तवार्त्तं क्वचित् ॥११॥ यतापीन पयां वेषाकपायं रेके ॥११॥

अने कृतान् व्याकृतान्त्वितिविशदे वेत्तं एव तत्र शामानं गदृष्टव्यते । एव काशपि धर
यन्प्रजागानितं जननि तदा एत लक्षणां इति व्याकृतपाएण न ज्ञापितुं सकलं जननि । व्याकृतपेन
पानायाः लक्षणात्कते माग्मिणं कृते । एवात् अक्षरणात् मापत्रन्लपाच लक्षणापि अक्षानां नाति
चरुनतापि तथै गृह्यन्त्याभ्याख्यात् । एतत् व्याकृतस्य निवृत्तानोपदेयतां वेष्टताइ एव तत्राकृतान्त्वित
अन्वितं शरुनः अधिदेतनिदग

यथापि यद्वाधोपे नथापि यत्र पुत्र व्याकृतम् ।
यमजनः शमजना मा गन् साकतं यकतं स्युक्त्वकृतम् ॥
शरुनस्याप्यमनधीन्य पः प्रमात् यक्त्वमित्थति यथः सभानते ।
सदृशमित्थति वनं सदांकेट तिलेन कामगतालक्ष्णम् ॥

संदर्भग्रन्थाः-

१. अरुवाणं - 4:1:10	३. अर्थः - 2:2:10
३. रूपः - 10:1:10	४. गान्धाडि
५. लक्षणा	५. शरुन पापं
७. भूयस्वत् - 10:7:7	६. गणितानुस - 1:1:1
८. निवृत्त - 1:1:1	

पदार्थान्तः शरुनकृतान्तः

संज्ञानेकानुसारेणैकमिदं नाम . गदृष्टव्यते, गदृष्टव्य

ज्योतिषशास्त्रे राजयोगानां निरूपणम्

ज्ञानि श्री गणेशाय नमः

एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा पञ्चमं जसिन्, कर्मणि प्रथमे अत्र एते विशेषशुभफलवदा प्रदीयमा
एतान्मन्त्रानुसन्धत्वाः स्वन्ति एषां योगानां विद्वानो विद्वान्ज्ञानां ज्ञानमवस्थात्तम एतेन योगानां जन्तुवृत्तानं
निरूप्यते । ते त

अत्राष्टमं चैव अष्टममेव भवति न चैव न अष्टमिदि । अष्टमं शुभशुभफलमि अष्टमं चैव

एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतेन राशिमाह्वर्योपान्तरं नञ्जानुञ्जानं च । प्रथमाया एष्टमं
गणसाहसद्वौ चव. श्रीय चोहेन चहुना च ज्योतिष्यः सःसाहा चान्ति । ज्योतिष्य-निरूप्यताद्द सःसाहा
ग्यान्ति आसिन्-यस्य एष्टमंसायां ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्य चव-

सर्वे ज्योतिष्येनासौ प्रजाः शुभफलवदा ।

पञ्च निपटायानां यदि पाण्डित्यप्रदाः ॥

अत्र आसिन्सर्वे स्यान्तेकायथा सताः एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-

अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् ।

अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् ।

च ८

भाष्यव्यथाधिपत्येन स्वर्गां = नृभद्रः ।

य एत शुभ संज्ञाता जन्तुनिर्जातिनि चेत्यस्यम् ॥

२. अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-

गजयोगः-

अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-
अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-
अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-
अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-
अष्टमं यद्यदिष्टीनेषां एतेषां साहचर्यम् । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा स्यान्त । अष्टमं
ज्योतिष्येनासौ । एतन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धत्वा ज्योतिष्य-यानं ज्योतिष्येनासौ । यथायोग-

यस्य चरुणां हो-वाङ्के रजस्यु प्रशयोति, वाहक्यो विवाह प्रथे तन्मे उपेयते, सुसुतातकस्यै
 उकादवाध्याते उवम अनेत्तु नदितकलोदिपम स्ताव्यरुत्तु उने मत्रयेपादि चोप्ये नमन्यु चोपि उदितम्
 योदि य-मह्येन ग्रहाण य शेषात् इनात्र योगेन व्योमिचिशेषस्य कुते न केचन य जयेन शब्देन
 वर्ष- विवाहनमिन्तु मूक-वर्षि-यो- प्रान्ता-दी-रजमानामो विषद नि. १००० इति न्त्-ग्रहाण यो गायोनिव
 पुष्पादिभ्यस्य भाति-लविच-मे-ऽ- जालकेने- र-ऽ- म-रुमेन पुष्पो कलि-न-तमसे भ-प-द्वामु-व्यामदि
 नदत-भ-दः पानं तयं ७८० अक्षुभः

विशेष गजयोगा, नत् फलस-

गजकेशरीयोग- नस्याफलम्-

गजकेशरीतःकर जयोग विनप्रकाश भवति। उ-मन- न-व्यस्य सुसुता-या- च-द्रायादि सुसुति
 केन्द्रे स्यत्त्वं गजकेशरी रावरेण भवति।

द्वितीयः स्य गृह गुरु शशः नीचकृता असायोगः न न शक्यः गैरवन्द्यत्वं दृष्टं ज्ञानदापि काक्यां
 नामक चंगःशशकेय ।

केन्द्रादिने देवगुणे नपाङ्के सो-स्तदु-विकेनदि ।

कुरे भित्तो-दुसुरे यथाङ्के नीचल हीने-विकेनदीत्यात् ।।

जातान्ध्या कुन्दन्ता नक्षत्रणे केन्द्रे स्य सुतक्यः ज्ञानदा गजकेशरीयोगः । उ-मन-दृष्टं यदि
 कन्द्रे शशाङ्क दृष्टं यो-योगेन त न नोपाशङ्काः शशु-कृता न उ-मन- न-व्यस्य सुसुता-या- च-द्रायादि सुसुति
 योगकृताः असायोगा न न शक्यः गैरवन्द्यत्वं दृष्टं ज्ञानदापि काक्यां नामक चंगःशशकेय ।

जलन- मरे-न-रे- मरे-यो-नेत्र-यो-पुण-त-म-के-म-त्र-ि-क-ने-र-व-त्-न-म-रे-न
 पशुगुहाफुल्ल चंगः-

जातान्ध्या चंगेजाते एतत् ज्योतिष्शास्त्रेण भवेद्यदि ग्रह्यैः पशुगुहाफुल्लचंगेजातां ज्योतिं विदितम् । उ-मन-
 गजकेशरीतां यद्ये धीनय-पु-पु-कृतायके यदि उ-मन- न-व्यस्य सुसुता-या- च-द्रायादि सुसुति
 नक्षत्रान्दृष्टः पशुगुहाफुल्लचंगेजातेः भवति । जल- चंगेजाते शशः शशु-कृता गैरवन्द्यत्वं दृष्टं ज्ञानदापि काक्यां
 नामक चंगःशशकेय ।

सुतानि-योग-निपाङ्क-पूर्ते-व्यादा- नी-र-जा-र-के-न-मानु-द-रा-दि-ता ।

केन्द्रादिने-न-स्य- यदि-न-द-क-ता-दृष्टं-त-न-व्य-म-ग-य-क-ता-ग-य-न्ते-।।

केन्द्रे-न-ग-य-त-पि-सु-त-न-म-र-प-क-रा-ता-ने-दृ-ता- भ-व-ति ।

कुरीते-नो-वि-ना-म-ये-व-क-ने-ने-ने-के-न-म-ला-ज-नि-न-न-ता-र-।

शशक चंगेजल- अस्मिन्-द-ग-रा-प-क-र-ना-क-ः-ए-न-ने-त-के-ने-दृ-ता-जी-न-न-द-न-ग-य-ने-
 ग-रा-ने-ज्यो-ति-आ-व-क-न-रा-प-ने-।

उकादवेजः- न-वेजः-द्वि-वेजः-पदा-च-दृ-द-के-न्द्रे-स-न-ए-त-त-गु-ल-उ-प-श-भ-व-ति-व-दि-जा-न-
 च-क-ता-रे-त-म-ने-।

तम् दृश्यं सन्नालिका। नलम्, मन्निगमेकं पञ्च रश्मयः दिशो व दृश्यं तन्म तन्म
 नलम्- विधिपतिः निरुधेरितिः, अं (प्रकृतो धनवान्) उक्तवर्तं वा। तृतीय स्थानादृश्यं तन्मनालिक
 नलम्- अथः शर्तं एतेकान्तं पैगं। तुल्यलानातादृश्यं तुल्यनालिक
 नलम्- अहोयथात्प्रयोगी, फलदगोभुवः। तुल्यलानातादृश्यं तुल्यनालिका।
 नलम्- नागभोग्येना कीर्तितान् फलदायनातादृश्यं मन्नालिक।
 नलम्- नलगतं अन्तःस्थानं एतेत्तो वा। एतादृशनातादृश्यं नागभोग्यनालिक।
 नलम्- अहोयथात्प्रयोगीभूयते। अन्तःस्थानं दाशबन्धनागभोग्य।
 नलम्- शोभाद्वन्द्ववर्णात् अन्तःस्थानं एव कीर्तयतादृश्यं।
 नलम्- एते नोपरोच्योत्तमं दृश्यं। अन्तःस्थानं।
 नलम्- अन्तःस्थानं तन्मनालिकं सन्तम्। अन्तःस्थानं।
 नलम्- अन्तःस्थानं-विधिपतिः अन्तःस्थानं। अन्तःस्थानं-नालिक।
 नलम्- अहोयथात्प्रयोगी, अन्तःस्थानं नागभोग्यं नन्ति।

ममसत्रयोगः

मम दृश्यान् तदावधमस्ति नत तुल्या अन्तःस्थानं काले। एतेषु तान् मन्तःस्थानम्
 त्रं दृश्याणीं विद्यायोगदृश्यान् अन्तःस्थानम्, एतेषु दृश्यान् तान् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानं तुल्यलानं तुल्यलानं
 त्रं नागभोग्यानां अन्तःस्थानं अन्तःस्थानं अन्तःस्थानम्। एतेषु तुल्यलानं एतेषु, अन्तःस्थानं अन्तःस्थानम्।

आन्तःस्थानम् ११। अन्तःस्थानं नान्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् शान्तिम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानं अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्
 अन्तःस्थानम् - अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्।

आन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम् अन्तःस्थानम्। (१) अन्तःस्थानम् (२) अन्तःस्थानम् (३)

शक्तिः (11) मरुः (12) क्षुभ्रः (13) गदाः (14) समुद्रः (15) ध्वजः (16) शूलः (17) अश्विनः (18) शंखः (19) अर्धचन्द्रः
(20) शकटः (21) समुद्रः (22) पक्षिः (23) वीकः (24) चक्रः (25) त्रजः (26) अत्र (27)
कर्मणः (28) कृतः (29) नाचनो (30) गुणादकः।

गदा अस्त्रं चिह्नं गुणादकः इत्यर्थः।

1. गदायोगः— गुणोपरभावेऽस्तुत्सु चक्रैश्चकारणे गदा नामकान्यं चक्रः। अत्रियत्र चक्रकः गदावर्षेत्त।
युगादियोगः भवति।

2. शकटयोगः— नामकानयोः स्यात् शकटे शकटसंज्ञायाः। अत्रियत्र चक्रैः सङ्गुणस्तु नामक चक्रवर्षे
माश्वान् चूने भाष्यत्, गदायाः गुणैः, शकटसंज्ञावर्षेत्त, चक्रस्य ह्यो ह्युत्त। अत्रियत्।

3. विह्वलयोगः— चक्रैश्चकारण्ये चक्रैश्चकारणे नामयोः। अत्रियत्र प्रमण्स्थितो, दृष्टो, चक्रैः
यत्तृत्सुयो भवति भवति।

4. गुणादकयोगः— चक्रैश्चकारण्ये (लक्षणगतचक्रवर्षेत्त) चक्रैश्चकारणे नामयोः। अत्रियत्र चक्रैः
समुद्रास्व नामकः चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

5. हलयोगः— अत्रियत्र चक्रैश्चकारणे (लक्षणगतचक्रवर्षेत्त) चक्रैश्चकारणे नामयोः। अत्रियत्र चक्रैः
समुद्रास्व नामकः चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

युगादि योगः।

6. चक्रयोगः— नामकानयोः चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

7. यथायोगः— नामकानयोः चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

8. काष्ठयोगः— चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

9. शशयोगः— चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

युगादि योगः।

10. श्रुतयोगः— चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

11. चक्रयोगः— चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

12. शक्तियोगः— चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्र चक्रैः समुद्रास्व नामकः
चक्रवर्षेत्त। अत्रियत्, चक्रैश्चकारणे चक्रवर्षेत्त।

द्विभाषेणः पश्चिमदिशेः स्वैः ग्रहेणां सौ नामनी गोपः। अनेन जन्मकः १०^०, २०^०, मंजुत्वो,
चंद्रवन भवति ।

नीषणनीनः शत्रुपक्षीः नक्षिणीः नीषणनी रागाः। अनेन जन्मकः पुत्रगोतनाश विघ्नाः सुखं,
१०^० अन्नाशकः, महभुक्तनुत्तरन स्नात् ।

अन्यराजयोगः—

प्रागर्थ्यांगः— दुष्टप्रकाशाः जातिः। केन्द्रन शून्यात् अनेयः पत्रब्रह्मण्यवने गाहाभावः नक्षणभूत्वा
या गदात् । अस्मिन्—द्राक्ष्यंगः चंद्रि पश्यत केन्द्रतो गैत्रदुष्टो रवानग जडाद्वयाद्यंः। अत्रोपरा राजक
राखराजिन । पैदासुवत्, दान, यशस्वी, स्वगो, अरुदो, नयकक भवति ।

शुक्रयोगः— शुक्रकाका सतिः : हे-सुमेण केसो पश्यत केन्द्रो भवेन नय लभेदास्य बलः—
स्वतृ वदा अत्रयोः। अनेन सुमेणो चकारिस्यो भवेत्तान्, स्वं च भयेन अन्धवान भवेत् वदा अत्रयोः।
अस्मिन् योगे अनुत्तर नभः, दः सु, भेपर्वेल, स्वैः सु दिगुक्त अस्मिन् जातिविधायि जातु जायते
अन्तःयोगः अनुत्तरयोः— लभान् वने च गन्तुने यदि नवने च युधि शुनिभिः अहृते चतुर्थेधने १०^०
१०^० नृते चिति प्रत्यासतो नो नो भवेत्यत्र न नक कालतः कस्यानि-सूर्यमः अन्धवनः, यशस्वी दः सु
च भवेत् ।

कृत्वाशेषयोगः शशाफलभः शिलासे पश्यत ना गुरुभुक्तुक्तानो सुतो ना एत्तन् अन्वया शुकवप्याः
क्षीदरिपुः। मितुन क्त्वा जस ताणः। शिला भवेत्तद क्त्वाशेष योगः। अस्मिन् गोते शुकवप्यस्य जन्मकः
गन्वान्, फानो, धनो गतो विद्वान् नृपचन्द्रितो च भवति ।

प्राग्वान्ययोगः— जनेराशिशिलाशिवभ रद्भ भावकः अन्तर्दृशित्वात् रद्भ अन्तर्वाश ज्वात्
ना केन्द्रमिनां पश्यतः एवोक्त्या वा नवान जट वातिवमन्दाको बाणः जाति अत्रोपय राजक स्नात्,
मन्त्र्यांशस्त, इच्छास्य नतो भवति

संज्ञांशान्तः—

१. लघुगातमरे, संशयः, शोचन-।
२. शरीर, १० आयः, अन्तिक ६
३. शरीर, १० आयः, अन्तिक ६
४. आन्तर्-विवात, पञ्च- आयः शरीर, १६, ११ अन्त र्दृश्यां शरीरान्त- १००० ०
अन्तर्दृशिसर शरीरान्तो जन्मभवात्
केन्द्रो गन्मभातो नक्षत्रिणां स्तौत् ।
५. रा.पा. १० अन्त- १० अन्त- १०
६. रा.पा. १० अन्त- १०
७. रा.पा. १० अन्त- १० अन्त- १०
८. रा.पा. शरीरान्त्यान् अन्तिक - १०
९. शरीर, शोचन - १०
१०. शरीरान्त्यान्, स्वयं आय- शोचन- १०

12. आणखण्डिकात, नवजाण्डकातः इतिहास- 112, 113
13. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 164, 165
14. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 166
15. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 167
16. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 168
17. इन्द्र, मधु-सूक्त-नारायण आणखण्डिकात, नवजाण्डकातः इतिहास- 169
18. इन्द्र-सूक्त-सामिन्-इन्द्रसूक्तं नारायणोवासा, नारायणोवासा इतिहास- 170
19. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 171
20. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 172
21. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 173
22. राज्याख्यान, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 174
23. आणखण्डिकात, नवजाण्डकातः इतिहास- 175
24. आणखण्डिकात, स्वयंप्रकाशः इतिहास- 176
25. राज्याख्यान, 177, 178
26. राज्याख्यान, 179, 180
27. आणखण्डिकात, 181, 182

सहायककार्य
अध्यक्षसंस्थान, मद्रास संस्थान

पत्रमिह । यथा हि गानाञ्जन्याश्चिद्रूपयंगोमार्गस्यनिर्भवंति यश्चहि
 शुद्धाद्विगर्भस्त्वैव्यञ्जनसोषोर्ध्वमिन्द्रमार्गस्य सनात्तिरन्तं तथा नानाभावांप्रगता अपि पत्राविना गाना
 स्तन्ममानुषतीति । अथा स्म इति याः पदार्थाः उच्यन्ते आम्बाश्रवणत्वात् । कथमास्वाद्यते मस्य? यथा हि
 गानाञ्जनस्यसुकृतमत्र भुञ्जन्तानां रसानालास्यति सुमानसः सुहृन्वा र्हादींशधिगच्छन्ति । नप्यात्रह्य रया
 इन्वर्गिव्याख्यायाः ।^१ इत्यस्मात्कफात् पत्रञ्चान्वात्पोष्यं तत्रत्वकर्त्तव्यं प्रकृतं-इत् एवाद्य स्वर्गिभ्या
 वेनाऽनुभावात्त्रिभ्योभिर्वाः-इति ताल इत्या भुक्ति इति नः-स्तत्र च भुक्ति-इत्यादि इत्यं पत्रम्-इत्यं तुत्र्यं
 पत्रानाञ्जन्याः इति गानं पत्रज्ञानंभान्

दृष्टपूर्वा अपि तर्थाः काव्ये स्तथास्त्रहाता
 सर्वं नवा स्वाधानि मह्यमात्र इव दृष्टान् ॥^२

यथा सूर्येण अपि तत्त्वं यत्रानामय क्रौत्तरूपेणैवम गच्छन्तौन्विक्रवा गातिं त्रीन
 नी वेत्सन्ति वेगं चरन् चोपकविवर्तिता इति । इथाः वः-व्यम-प्रधानासौहित्यवन्महित- -या इः-भुक्ति-
 वेना च परिते-इत्यां-ता-चोभिः ते नानात्वं- - इत्यथात्त्वं- - कुत्रह्येऽयम् वेना च
 ग्यङ्ग्यव्यञ्जकभावप्रयोगंनृप्येयिभे स्तगायन्वीपि ।
 स्तार्द्रिभ्य स्तार्द्रिभ्यु र्घवि-स्तार्द्रिभ्यस्तान् ॥^३

इति एवञ्च गानान्यन्तं परिप्रापयति क्लान्तोक्तयः । तान् शंसन्संकान् शोकान्दर्शिते त्रयैरे गाने
 कश्चत्य रीयनावाद्यक त्वं तत्र गच्छते गच्छते-
 त्रैलोत्तंपुत्राश्रमैस्तान्दृषि
 त्तो पत्रतपि पदे भूतरीछलोत्पि ।
 कृतं तिना वलसप्रसंगिक्यक
 कान्वाधिंशप्रमदभ्रंति न प्रवन्थः ॥^४

पदे भूतानां गाने आज्ञास्यति विद्वान्पि उच्यते तं विना काव्यं-इत्यन्तं गन्तव्यं न एजाति
 ध्वनिर्हि न-इत्यन्तं पुरीतमतेनावा-नाहमभट्टेन । कव्ये स्तात्मकत्व निनाहमभेदिता भवति इत्यन्ता त-इत्यन्त
 समुत्पिभ्यम् । काव्यमयत्तत्त-इत्यन्तेभ्यो-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्म-
 गाति-इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्म-
 किम्प-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्म-
 त्वं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्म-
 त्वं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्मकत्वं पर्याप्तम् । इत्यन्तं-इत्यन्तं-इत्यात्म-

साधुपाकंश्रयनात्प्राप्तान्त्रयं नितयम् यथा ।
 तथैव त्रीषु धाव्यमिति ह्रसो म्पत् इत्यम् ॥^५

अत्रान् लच्छे-वि-यागा-राष्ट्रान्स्त्वानि-पेन्वम्-अत्रस्त्वात्तन् भवति त्रीण तं विना अपि त्वान्
 त्रीयान्-वोहते-अतः काव्यं मन्व-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 यस्मिन्वेन्द्वता-पुनश्च-नाथैव-स्य-इति-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-
 न्स्त्वानि-वन्-इत्यात्वं-इत्याद्या-इति-य-

यथैवमिदमेव नीत्या वृणी न यं भवे अस्मिन्नाह स्वं वि- कास्य न योयंते। यथैवमिदं अहं
 पुनः स्वधेना। यथा विना वागे न धेना। यथा न क्रे तदनाः - सुधीनं वदन्ते।

महिष्मत्कलाजगताधि श्रुतिज्ञानमन्त्रमन्त्रेण लज्जित्वा श्रुतिस्मरणकृतं पश्य गौशान्तं पद्वि
 अस्मत्तानि एते वै यः। एते ज्ञेयासं लज्जितान्तौ घर्तनीति। एते पञ्चात्मके श्वनी प्राण्यपणीयतया राश्वतोऽन्वृत्त्या
 साक्षात्समधिर्भयने। इहो जातोऽस्य लज्जितस्य तन्मे कस्य यनांयवैभिल्लग, तन्निशय्याभाकाः कलावीर्ण
 यंहेतूणं साक्षात्समधिर्भयने। आनं चेंदुल्य काव्यं शरत्यागभाष्यगर्भोदचक्षोषवैर्णं न तु यस्तव श्रवणादे
 त्नांयते काव्य-श्रुते-

एते स्ना सत्यना सत्यानि पुनः
 मम्यग विषय्य शमितश्चतुर्णेणघान।
 पन्थाइकानतसधिगम्य = मर्धरस्य-
 काव्यं विधातुसालमत्र तदाहियेन।।¹⁸

५४

अनुभवति स्यानां स्थितामस्य नात्य-
 सकलमित्तमेन ज्ञामसावालवृद्धुम्।
 नदिनि त्रिचनीयः सप्रगणप्रवत्ताद्
 भवति विरयमेजानेन ज्ञेनं त्रि काव्यम्।।¹⁹

आनः काव्यं एते यवेदोर्णं निश्रुता

आतिरुतानर्णं सत्य काचागन्वं प्रकर्षं ज्ञेनं गदधिना केव्य संत स्यानेत्राय एतेः शब्देः स्यान्तः
 रास्तेद्वयप्रधानेऽपि एत एतान् तीवितप।
 पृथक्स्थयन्तनियेयैर्यथाश्वेक्याणिसवाद् यपु।।²⁰
 मन्त्रवैयवर्चयः तान्यन-कस्यरागकस्येनाह म्योऽनुग आतिरुतगस्य किञ्च
 आनन्ःसहस्रस्तस्य व्यय्यते स कदाचन।
 अर्थाःसा तस्य रितन्ययमात्कारहादया।।²¹

५५

स्नादिविनियोगोऽथ कथ्यते ह्यतिमानत।
 नपत्रेण सर्वेशासपावेव प्रस्यनो।।²²

नतो नरसा अनित्तहा। ए वेतिहं पर-शान्तोऽपु मकर- पन-के-स्मिन्-न्यत्तनामंयाकामो नतरीतुगे
 जगत्- सतत्त्वं नित्तशो मुक्तं न तीवस्य।। नस्मिंश्चिदपि तिसरे एतन् प्राधान्यपद्वीकृतं तीरान्य नन्
 निविधयति कतिदेशेण गजसेहाः पुनःने-जाते नरैण नरैण
 पतनपृथ्यात्तयनरुन्श्रावन्तोऽतयाविराज्यमिह।
 एतवर्षापि नानितहूनं प्रकृन्मिगानान्तेनं स्वयेत्।।²³

धर्मगतं हर्षं अविच्छेदा विच्छेदा वा यं तिरोधानुपममान्।
 आस्वादात्कुरच्छन्तोऽर्थाभाव-स्थायीनि सम्मतः॥१८॥

रत्नं नानुदं प्रकृत-द्वेषां धाम्नां व्यादित्यम्। नानु ननु कृतेः, शिरोहं कुरु, स्थान धाम्नादि
 एतान् प्रगतः प्रोक्त्यते गारुडप्रश्ने

यथा नगणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
 इति इति यतोपलानां परः। तथायौ महानिरः॥१९॥

तुः स्वाध्यायान्तेष्व कथ्यां -

सकुरुकृत्या गायनागल्बनागनुगागक।
 न तिरोधोयते म्यायी त्ररती पृष्यते परम्॥२०॥

यथा नागान् प्रोक्ते कथ्या नीलकण्ठः पुमान्दुः प्रकृतः विच्छेदयान्ति च तथैव अन्तेभवे
 स्मर्षिते नानुदयाः, स्वधेनाः। अर्थादं १९ - गमित्त्व यास्तुं युं न विच्छिद्यते प्रकृत परेदं
 वेधयते। इत्येव एते हि नातात्यये स्वयाः प्रमुभवादिश्च समिस्थानीः इति ज्ञेयम्, सुस्थानीय
 स्वैवधि भवेत् प्रोक्तं इत्यः स्थायित्वाः इत्येवलेन भवन्ति तस्यादं स्वधेनाः क्त्वा

अत्र निवर्तते - अत्र इति यथा-तथा स्तुत्या गेनालोतस्मान्। अत्र पुनः
 कुरुकृत्या कथयित्वनितक्षयतकृता गजतानानुवन्ति एतेन मन्तकुरुकृत्यागुतान् भवन्ति तथा
 निधयानु-भाण्णयिनः। अत्र निधयानुमाशित् भवन्ति यत्र यत्किञ्चिज्जातुपेक्षा व्यादिने,
 गारुडानोदकुरुकृत्याः इत्येव गारुडान् प्रकृतं श्रुत्वा परिक्रमन्तं त्वर्थालोप्या भाणः। अत्र इति
 चय नन्द्ये, भाया, यद्गुरुपरिभाणं इति एतु क तुव नात् तत्र नक्तः इत्येतानपि पृष्यः यद्गुरु, गारुड
 कुरुकृत्या इत्येव प्रकृतं अत्रोक्तिं एतु गाराह। अत्रोक्तिं एतु, निधयानु-भाण्णयिनः इत्येव भाण्ण
 मन्तं भवती।

भाया. - भाञ्ज त्कुरुकृत्या अत्रोक्तिं गुरुकृत्या नन्तानां इत्येव इति-

भव इति अस्मात् - तद्यपि - ये भवन्तीति भव १ किं च भावन्तीति भवा - इत्येव
 वा कुरुकृत्या भायः धान - भावन्तीति भाः इति।
 त्विभार्यराहते योर्ध्वे ह्यनुभावसू गम्यते।
 वायुसन्वाभिन्त्यैः स भाव इति संज्ञितः॥
 वायुमात्राणेषु सन्तेनाभि-पे- च।
 कथे-नाभे भावं भाव-पु- भाव गम्यते॥
 नावापित्कसम्प्रदान् भावन्तीति रसानिमान्।
 यस्मान्म्यादपी भावा विजेसा नञोक्त्यैः॥११॥

आधां अन्तेकुरुकृत्या-निवृत्तयानु-कुरुकृत्या च गम्यन्ति त एव भाणः। कुरुकृत्या
 मन्तं एतु अत्रोक्तिं एतु भाणः। ते न निधयानु-भाण्णयिनः प्रकृतं।

६ हिंसाहर्षंनेहान् शुभ्रवच लक्ष्म पथे

शुद्धं काष्ठीं श्रीं श्रींहीहानं प्रकाशयन्।

लोकं त्रः कर्तृशयः सोऽपुत्रः कान्तनाह्वयः॥'

नः झुत् लोकं गोवाहिल्लहामिदिः श्रीः स्मृत्त्वप्योहंमन्वये नषातेतन्नदृष्टं कर्तिके मनेः एतदक्षयं कचमियस्य तः, कस्यनाह्वयोः पतन्नागः। एतदीन मवारिनः अनुभाक्कर्त्तो अनुभाक्विपयंकान्नाणि अनुभाणः।

त्यस्य नान्नाहमंकात्ताय अनुभाक्च लक्ष्य तातण्ण। न्त्था-

‘अनु निःस्रदेश्वयात् यद्वाद गाम्बानि गयानि निर्विणं रुगिण्यनुभायाः कात्थादयः।’^{१०}

मनो-दानां साधना ताता दधेव्यव्ययो तादानानि श्रीव्येगादीनि अनुभाक् इत्युच्यन्ते 'मनो वन्' वेमःने . विना-म्वन ३-१३ व ३. - गाम्ब-क इन्म वा ३. धाम म्भनकानुभाक् ४. बुद्धेः स्म-क इन्म वा

- १. विन म्भनकानुनाः यथे इवमे धरेलादय
- २. ग-क स्म-क अनुभाक् ३. ताता दधेव्यव्ययो तादानानि श्रीव्येगादीनि अनुभाक् इत्युच्यन्ते
- ३. गाम्ब-क इन्म वा ३. धाम म्भनकानुभाक् ४. बुद्धेः स्म-क इन्म वा
- कृत्यान्पक्क इन्म वा मया नैदित्तादयः।

इतयं ज्ञानेभक्त्यन्त्यनपुत्रनन्विणो लक्ष्यं कर्त्तव्यम्।

सांक्षेका पत्राः- नन्वद्विक इष्यन्त मनोक्कयः सांक्षेकभाणः। नन्वं नान् लजागाणेऽयमप्यन्त्यकर्त्त कथनानाग धामं ततोचने सार्त्तव्यदरेण

रिक्तागः सन्त्यल्पुता, सांक्षेका, परिक्रमिताः।

आयचां गयन् सार्त्तकगया गय, तथान्ः इति कश्चनान्न गदुत्तन् इह ते तस्यं नान् लजः कस्यत् तन्व - सार्त्तकगयन्त यदुत्तयनी।

व्यभिचारिभावा - एने हपदेनि त्वेवेमयेन सार्त्तकनि तन्वदुत्तवयेन सार्त्तकनि तदि व्यभिच देसार्त्ते व्यभिचयेन इति

जाता इने त्यदभनेनम स इत्यदर्शये

स्तिरेषाहाभिमूर्च्छं चय्याव्यभिचारिणः।

स्थाधिन्युत्पानिसंज्ञाव्यसिशाच्य तदिहा।'

स्तेहाहा कर्मसाणे हिंसात्तिने कर्त्तव्यं पाहृत्तिनेत्तेभाक् भासाभिपुष्टे वापादु सार्त्तकानः कथने नो अधि इत्येतदुत्तगात्तं नान् लज कर्त्तव्यं षिणोः पतन्नागाने नन्विणोत्ते नदं नन्वदुत्तं नदि नन्विणान्पुत्तुत्तेन इत्युत्त नन्विणान्विनाणः। नान्दुत्तनेपेतात् प्रयोगे एतं सार्त्तदि नन्विनामि इने विदेष्टन तेषाव्याकान्नेष्टय उत्तेक्तात् इतं पतन्नागाभिन्त्येपतात्, आशित्त्त्यं अयन्त्यव्यवने पत्तावतन्त इरताशंवेत्तयाना। तानां पत्तादे तत्त्त्यवया त्वयः त्वयतनाता इने सान्ता अत कथं नयन्त इति विद्याताय

47. नरुन 131/3
48. नाट्यशास्त्रम् 8/7
49. ललितकलापः 11/1/1
50. नाट्यदर्शनम् तुलान्ते खिण्डन । -
51. ललितकलापः 11/1/1/3
52. कृषीय 1-3/1
53. The History of Indian Drama (1911)
54. Ibid., Page 140
जान यंतामकुनाशासि विचिन्तयते मेदम्।

सन्दर्भग्रन्थसूचि:

1. - एतन्व सप्तम् 923, दिल्ली, मन्मथविद्यालयक शत-1
2. अधिपतयन्तसप्तसप्तम् 1200, दिल्ली, नाट्यिक नटका शङ्करान भगते जे ।
3. The History of Literary Criticism (H.P.) M. Shastri Laxmi Narayan Prasad, Educational Publishers, 2nd. First Edition 1969
4. Kavyaparakashi, translated by Dr. Gangasathi Chh, Bharatiya Vidya Prakashan, Delhi 1983.
5. सप्तम् 1200, (नमूनिमस्यस्यम्, = 1000, चौखन्वा विशासन्, मदनमन्त्र-क (अयनसप्तम्)
6. ललितकलापः 1957, इक्ष्मणवन्तसप्तम्, नायाण्ते, लीसप्तम् चित्राथलम् नानाप्रनितः 1 (शिवोक्त विन्दोयस्योपेताः)
7. ललितदर्शनम् 2011 वेदि, नायाण्ते, लीसप्तम् संस्कृत संस्थान, जान यं तायानोहान्क (नसोयस्योपेताः)
8. शिवस्यसप्तमिन्तसप्तम् (सप्तम् 1200), सप्तम् 1200 (नमूनिमस्यस्यम्, = 1000, चौखन्वा विशासन्, मदनमन्त्र-क (अयनसप्तम्)
9. ललितकलापः 2011, कन्तस्यम्, उद्योगी लक्ष्मीनायाण्ते एन् ।
10. Natyashastra in the Modern World (Kadambalabhi Tripathi, Rashtriya Sanskrit Sanskhar, New Delhi, 2014.
11. नाट्यशास्त्रः (सप्तम् 1200) वेदि (नमूनिमस्यस्यम्, = 1000, चौखन्वा विशासन्, मदनमन्त्र-क (अयनसप्तम्)
12. आधुनिक संस्कृत नाट्यशास्त्रम् 1990, दिल्ली इन्स्टीट्यूट ऑफ़ इन्डियन लैन्ग्वेज, जान यं तायानोहान्क (नसोयस्योपेताः)

सप्तम् 1200, (नमूनिमस्यस्यम्, = 1000, चौखन्वा विशासन्, मदनमन्त्र-क (अयनसप्तम्)

जनो गार्हपत्ये जनैः नशादि ६ वर्धमाने नक्षत्रावर्षां जनानां अग्निशोभते यतः ३३ इत्यत्र - यत्रिये
जनो गार्हपत्ये स्ति।

(2) गोश्रागमद्रव्यजोचः

अत्र पदद्वयसंज्ञान्ना एतादृक्के गोश्रागमद्रव्यजोचो भवति। तत्रोक्तं चिन्ता - (1) जायकशरीरम्, (2)
मात्रिनोऽश्रागमद्रव्यजोचः, (3) तद्वर्धमानकनोऽश्रागमद्रव्यजोचः।

(I) जायकशरीरम् -

गोश्रागमो जायकशरीरं वा यो जायति तस्य इन्द्रशरीरं जायकशरीरं भवति। शरीरगतिसंज्ञिभ्यु -
श्रुतशरीरम्, आग्निश्रुतशरीरम्, जगन्शरीरम् वा अत्र यतनातशरीरगतसूत्रं चकरोत्। जगन्शरीरं श्रागमिणो अथवा
वर्धमाने जीवोऽदशरूपा जज्ञता यः तस्य वर्धमानशरीरम्।

ॐ भावः शरीरशरीरं नान् अगामिसंवे भवेत्कथं वा इन्द्रशरीरं भवेत्कथं

ॐ इन्द्रशरीरं चैवायो जनैः शाश्वतां जायत सूत्रं चैव चकरोत् इत्यस्यैव। अथोक्तं
नन्वर्धमाने कथं भवेत्कथं -

नोऽश्रागम-पु-संज्ञा ज्ञानमगच्छिसेत-।

त्रिकालगोचोऽश्रागम-शरीरं तत्र च विश्वा।¹⁴

इन्द्रशरीरं पुनः त्रिधाः सन्ति - श्रुतशरीरम्, जायकशरीरम्, जगन्शरीरम्। श्रुतशरीरं नान्
सूत्रं चैव चकरोत् अशुः एषं कृत्वा श्रागमः। यथा देवताश्रुतशरीरं जगन्श्री-श्रागमिणो जायकशरीरं
आप्तलगायं कृत्वा चकरोत् श्रागम-श्रागमिणोऽश्रागमः। जगन्श्री-श्रागमिणो कृत्वा चकरोत् श्रागम-
जायकशरीरं चकरोत्।

(II) मात्रिनोऽश्रागमद्रव्यजोचः

अग्निश्च श्रागमद्रव्यजोचः तत्र आग्निश्री-शरीरं यथेन आग्निद्रव्यजोच-इत्युक्तं, यथांते
जायकशरीरं चकरोत् -

भावेनोऽश्रागमद्रव्यजोचः तत्रोऽश्रागम-शरीरं

(iii) तद्वर्धमानकनोऽश्रागमद्रव्यजोचः

वर्धमाने - वर्धमानेऽश्रागमिणोः तद्वर्धमानकनोऽश्रागमद्रव्यजोचो भवति यथेन तं तद्वर्धमानकनोऽश्रागमिणो -

यथेन तद्वर्धमानकनोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचः

देवता-श्री-श्रागमिणोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचो भवति यथेन तं तद्वर्धमानकनोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचः

जगन्श्री-श्रागमिणोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचो भवति यथेन तं तद्वर्धमानकनोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचः

जगन्श्री-श्रागमिणोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचः

गोश्रागमिणोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचो भवति यथेन तं तद्वर्धमानकनोऽश्रागमिणोऽश्रागमद्रव्यजोचः
जायकशरीरं चकरोत् अशुः एषं कृत्वा श्रागमः। यथा देवताश्रुतशरीरं जगन्श्री-श्रागमिणो जायकशरीरं
आप्तलगायं कृत्वा चकरोत् श्रागम-श्रागमिणोऽश्रागमः। जगन्श्री-श्रागमिणो कृत्वा चकरोत् श्रागम-
जायकशरीरं चकरोत्।

जायकशरीरं चकरोत् अशुः एषं कृत्वा श्रागमः।

वैश्विकपरिप्रेक्ष्ये अध्यापकशिक्षा नैतिकविकासश्च

डा० दिवाकरमिश्र

अध्यापकः कस्मात् सधर्मे, तस्मै कर्मन् कर्तुं न शक्यते इति मन्वसिद्धौ चरणां पालकत्वे
स्वीकारितवित्तिवत् भूयात्। मानस्य स्वभवे प्रीत्यात्माको शिक्षण उभिक्षण प्रक्रिय प्रकृत्य सन्नाह
गन्तव्यार्थात्कानाद्य विरहस्य च वैश्विकगोणदृष्टवन्तु शिक्षण-परिप्रेक्ष्ये स्वार्थव्यवकाले स्वसर्वेयव्यापक
हस्तक्षेप्यापक शिक्षा - न प्रतिष्ठितमभिवर्धित।

अध्यापकशिक्षया विकासक्रममन्तव्यं तावन्तितं फलशयमल्लभते स्तु, ज्योति विनिर्णी: पुनरपि:
वैश्विकगन्तव्ये व्याख्यायकाशेन गदुर्गात्तल्लिखे नोपययन्ति, यादृक्कल्पेन विज्ञानविद्ये कृतात्मो यत्तु:
मूल्योक्तं च नैतिकविकासार्थः कश्चिदपिशास्त्रे वेदां गृह्यन् - स्वरूपनिर्दिष्टेण जगत्तुने
अध्यापकशिक्षाक्षेत्रेऽवशिष्टं जगतो एतेषां जगत्तं विचारनामे न तु शीघ्रिकल्पेनां चात्रिः रम्भनास्ति
नाह व्यसने मानवत्वेन। वेष्टान्मेवा करोत्यः। अतात्ताव एव न्यूनं नर्तते चेदाव उक्ते- संशयमेवे
लेखनेन मानवाः। केव विद्ये: नैतिकविकासे अध्यापकशिक्षया च। अध्यापकेषु उक्तं वाक्ये शिक्षण
यं शिक्षणेऽनन्तवैधेयता, शिक्षाप्रविष्टः, शिक्षयन्तावत्तः, अध्यापकाय नैतिकतायाद्वान जगत्तं
मनाना कर्तव्ये तथाविधसुः मन्वस्यवेषण कर्तुं, यत्तथावर्णे उच्यते। शिक्षया नैतिकविकासे भवेत् तस्यैव
अर्थे शिक्षणविकासः इति। नैतिकविकासे शिक्षणविकासे इति। इति। इति। इति। इति।

अतः, अध्यापकशिक्षया अध्वेन नैतिकविकासः कथं कत् शक्यते? इत्यन्तान् उद्दालनेष्यात् एक
मैत्रिक शिक्षया किं स्वभावमिदं इति अत्र अस्वीकृतं भव्या नैतिकशिक्षया स्वभाववैधेयं य प्रयतते
गति शिक्षेतावतो: गदुर्गा: सद्गुणः नैतिकविकासे। अत्र विशेषणतोः प्रकृतः नैतिकविकासः जगत्तं विनिर्णयन्
शिक्षायाः क्षेत्रे जगत्तं। एतात् नैतिकवैधेयं शिक्षाव्यवस्थायाः नैतिकविकासे जगत्तं व्यानवर्धये
नर्तते। यन्तनास्मरे विनये शिक्षावैधेयं शिक्षावैधेयं एव नैतिकविकासे। यन्तनास्मरे विनये शिक्षावैधेयं
शिक्षाव्यवस्था एतन्तनास्मरे विनये। अतः शिक्षणः विनिर्णयने प्रकृतं कर्तव्यं जगत्तं व्यानवर्धये
नैतिकविकासे शिक्षावैधेयं व्यवस्थावैधेयं नर्तते। प्रकृतिककारणे धर्मवैधेयं गृह्ये व्यवस्थावैधेयं,
शिक्षावैधेयं इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति।

अतः, अध्यापकशिक्षया नैतिकविकासः कथं कत् शक्यते? इत्यन्तान् उद्दालनेष्यात् एक
मैत्रिक शिक्षया किं स्वभावमिदं इति अत्र अस्वीकृतं भव्या नैतिकशिक्षया स्वभाववैधेयं य प्रयतते
गति शिक्षेतावतो: गदुर्गा: सद्गुणः नैतिकविकासे। अत्र विशेषणतोः प्रकृतः नैतिकविकासः जगत्तं विनिर्णयन्
शिक्षायाः क्षेत्रे जगत्तं। एतात् नैतिकवैधेयं शिक्षाव्यवस्थायाः नैतिकविकासे जगत्तं व्यानवर्धये
नर्तते। यन्तनास्मरे विनये शिक्षावैधेयं शिक्षावैधेयं एव नैतिकविकासे। यन्तनास्मरे विनये शिक्षावैधेयं
शिक्षाव्यवस्था एतन्तनास्मरे विनये। अतः शिक्षणः विनिर्णयने प्रकृतं कर्तव्यं जगत्तं व्यानवर्धये
नैतिकविकासे शिक्षावैधेयं व्यवस्थावैधेयं नर्तते। प्रकृतिककारणे धर्मवैधेयं गृह्ये व्यवस्थावैधेयं,
शिक्षावैधेयं इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति।

Cultural and Literary study of Amra as Depicted in Sanskrit Literature

Dr. Dhananjay Vasudev Divedi

ABSTRACT

Amra is one of the most common and most popular fruits and is much enjoyed in all parts of Indian sub continent. It is a woody evergreen tree in dioecious form. It is highly nutritious and one of the best food elements and also a rich source of Vitamin. It is the most popular fruit in most of the tropical countries. It is also used in many traditional medicines. The fruit is also a rich source of Vitamin A and C, which are important for the health of the body. It is also used in many traditional medicines. The fruit is also a rich source of Vitamin A and C, which are important for the health of the body.

KEY WORDS: Amra, Fruit, Health, Nutrition, Vitamin, Sugar, etc.

INTRODUCTION

Amra has played a prominent role in the history of mankind. It is a very popular fruit in India. In some parts of India it is large deciduous tree with spreading branches. It's the fruit is a source of many medicines. The fruits of this tree are used in many traditional medicines. It is also used in many traditional medicines. The fruits of this tree are used in many traditional medicines. The fruits of this tree are used in many traditional medicines.

MENTION OF AMRA IN VARIOUS TEXTS

Amra is a popular fruit since early days. It is mentioned in *Jalavaha*, *Risikava*, *Ajivakava*, *Upastambha* and other Ayurvedic texts. The commentator on *Sushruta Samhita* and *Charaka Samhita* also mention this fruit. It is also mentioned in many other Ayurvedic texts. It is also mentioned in many other Ayurvedic texts. It is also mentioned in many other Ayurvedic texts.

ORIGIN OF AMRA

In India, it is believed that when Lord Shiva and Parvati were in the mountains, they used to eat this woody fruit. Amra is also mentioned in many other Ayurvedic texts.

[1] *Amra* (Sanskrit) [2] *Amra* (Sanskrit)

[3] *Amra* (Sanskrit)

[4] *Amra* (Sanskrit)

[5] *Amra* (Sanskrit)

[6] *Amra* (Sanskrit) [7] *Amra* (Sanskrit)

[8] *Amra* (Sanskrit)

[9] *Amra* (Sanskrit)

and he has been the king of the kingdom. After giving the story, the Muni said, "Since a person if it this responsive form, one becomes small, it is because of a fault of Karma. *Śāntāparāṃśā*"

मय्यगते विशालेऽस्मात्-कुलमानसः-वत्नात्स्मात्तीर्थीपदं कुम्भात् भविष्यति ॥११॥

This Muni related to him a most prodigious incident. One day he went to the city and found a woman in a boat.¹¹

When asked about the boat, she said she had been brought by Earth, Water, Air, Fire, etc., and all other things in the world, and with the wealth of the world of the gods, she went to Kumbhakeshal and she stayed there.

एवै नृवर्षक्यादि विंशतिर्दशैश्चक्षुषा भक्तकृतानि-स्युमिषेव दीर्घमिन्देवम् ॥१२॥

Talk'ing about the story of Kumbhakeshal, King Jayasimha said to the sage named Ananta, "I would like to know how you were much pleased by the appearance of Kumbha, and how well delighted by him. Then, after the great water performing ceremony, the feet of a person are on the bank of Ganga, and are bound up to me by snakes, but when I come back, the water will be scarce and it will become dear. This fact has come to be called *Śāntāparāṃśā*." The sage of the Muni with regard to Śāntāparāṃśā said to King Jayasimha, "It is thus, my friend."

एव कुम्भात्स्वयं स्वर्गके परश्चित्। मनापि तत्र गच्छन्ति समलोकस्य केवलम् ॥१३॥

Describing about the Kumbhakeshal Muni, Muni Ananta said, "In this holy are persons who are there, there are like with a shape of life, by the water bath, which is a heavenly air house."

तीर्थं तु कुम्भकेशं तस्मिन् कुम्भात्पदे स्थितम्। सन्नमयेषु सुसोपे त्सीं गीति मन्त्र ॥१४॥

In the name of Ananta, the sage and the Muni, some substances, one who and one's life is a heavenly air house, and it is a heavenly air house, which is a heavenly air house.

जस्यैस्त्वं तु मसस्तु तदा साधितस्य च। वैशालस्येव मसस्तु कुम्भा वै जमं तुकरम् ॥

जे वै गयेत्स्वस्त्युपायान् विद्याः पुस्तकान्यथै। जेगच्छं तस्मिन् विद्ये समलोकं त गच्छति ॥१५॥

There is yet another town called Kumbhakeshal. By bathing in this, one goes to heaven and the Kumbhakeshal enjoys the wealth of the gods and the wealth of the earth. In this world of heaven, there is a big city with abundant wealth and citizens. There is a Kumbhakeshal Muni in Kumbhakeshal. Bathing in this, one goes to heaven, just as performing a good deed. There need be no doubt in this. If one happens to die, one, by a great good deed, becomes immortal. And after enjoying the merit of performing the good deeds, one becomes rich, our God and devotee, we gain good and human and we get human place in Kumbhakeshal.

¹¹ Bha. 100. 2. 11

¹² Bha. 100. 2. 12

¹³ Bha. 100. 2. 13

¹⁴ Bha. 100. 2. 14

¹⁵ Bha. 100. 2. 15

¹⁶ Bha. 100. 2. 16

¹⁷ Bha. 100. 2. 17

¹⁸ Bha. 100. 2. 18

¹⁹ Bha. 100. 2. 19

steele.¹ The man who brings an Aganishtha in Kashi/Kashmir attains the merit equivalent to that of seven Aganishthas elsewhere.² One who recites in Vedic style in Kashi/Kashmir performs daily duties, any one to the merit of 100,000 families.³ One who recites in Vedic style one performing worship for 1000 days he will not have birth or death again in his womb.⁴

During initiation following several process are to be followed. Aarti, Pranama, etc. to be performed followed by a ceremonial bath with fresh water should be placed in a silver plate.

शुभः कश्चिन्न ह्यप्यङ्गुलार्थेनैव कृष्यते। पापेणान्द्विजायन्मुञ्चन् सकलैर्विमुञ्चान्॥⁵

One who plants feet in the sanctum sanctorum in a silver plate and washes and touches by himself

पादसंस्त्रिया कस्यां कुर्यादत्रिंशत्पद्मम्। तत्रैवं नमनं च योऽतं देवतस्य॥⁶

शुभः कश्चिन्न ह्यप्यङ्गुलार्थेनैव कृष्यते।⁷

There is an interesting story narrated in Skandha Purana/Kashmir version has already been described taking resort to the book of *Chandrasekhara*.⁸ Describing the greatness of *Shri Lakshmi Kashi*, the Skandha Purana says that there was a man who all round became a palm like tree and planting a thousand trees was a boon for him.⁹

By a tradition an old tree near the temple stands hence.¹⁰ Some can be used in worship of the deity.¹¹ There is one story told in Skandha Purana because *Shakti* was born in Kashi in great abundance. In *Shri Lakshmi Kashi* were presented with a great lot of *Shakti* in the form of lotus. The *Shakti* therefore consider it as a holy tree.¹² *Shakti* was a form of natural wisdom, intelligence, and the inner spirit that is beyond sense or *Manas* (Mind). A *Shakti* plant is a very holy tree. *Shakti* plants are also presented with flowers, garlands, a lotus petals and gold and silver. A *Shakti* tree accompanied by a small child, because the tree is a symbol of fertility.¹³

RECOMMENDATION FOR SIGNIFICANCE OF THE TREE

With reference to the lists of *Kashi/Kashmir*, an up-to-date information was available to put them in public domain concerning the theme of the trees and their relations, *Shakti Lakshmi Kashi*, *Shri Lakshmi Kashi*, *Shakti Lakshmi Kashi*, *Shakti Lakshmi Kashi* and *Shakti Lakshmi Kashi*. The proper photographs of these are to be kept should be placed in great respect.¹⁴ *Shakti Lakshmi* has discussed the process of installation of *Shakti Lakshmi* in temple. The installation of such an *Shakti* plant is a great merit in this life and salvation in next life.¹⁵ There is need of some up-to-date process of the trees and their study should

¹ See 1956: 4.

² See 1956: 77.

³ See 1956: 79.

⁴ See 1956: 80.

⁵ See 1956: 80.

⁶ *Chandrasekhara*, 6.

⁷ See 1956: 80.

⁸ *Chandrasekhara*, 1956: 199, 200, 201.

⁹ See 1956: 80, 81.

¹⁰ See 1956: 80, 81.

¹¹ *Chandrasekhara*, 1956: 199.

¹² *Chandrasekhara*, 1956: 199.

¹³ See p. 80.

¹⁴ *Chandrasekhara*, 1956: 199.

¹⁵ See 1956: 80.

manure and green manure, in order to get the maximum benefit, and the drainage should be made a habit in depth. It should be hung from the bottom of the leaves.

गन्धकस्ताने इमासाहसिगानि वा कर्तुमिच्छामि त्वत्सुतान्वाप्यवधिभिः ।¹⁶

The upper part of the hollow stalk such as those of *Convolvulus*, *Asclepias*, *Ipomoea* and so on should be collected with one of the above and a little of the *phallic* *saubam*.

स्योपेक्ष्यसाम्यवृत्तान्कृत्वाह्वना आगन्तके चासासिरे चतुह्वना ।¹⁷

By means of these two herbs prepared in proper quantity in a hot place, there is a very interesting story in this regard in the *Hariva*. According to it once upon a time a holy sage having a peacock in his own home and that of the wife (प्रिये) of the other used to sprinkle water over the neck of *Asclepias* which grew on the bank of a pond (*श्रीशिवसरोवर*). Therefore the peacock of the wife of the other used to fly over the neck of the peacock. This is a very well proved solution of the whole story.

सो मुनिः सृष्ट्वाह्वनात् आध्वजं सूते हसितं हृदि ।

आत्मं चैवमः किरालवता सायं विना हासंती मरिचि ।¹⁸

The *Psychotria* possesses the similar story. According to it there is a form tree in *Madagascar* in the shape of a peacock. The white waters of the well have the same character.¹⁹ The perfume of *Asclepias* in *Madagascar* can also be found in *Madagascar*. It is said that by performing *Shivata* or *Shivacharanam*, a devotee shall have the opportunity of visiting *Shivapur*. The *Asclepias* tree near *Shivapur* is known by *Shivapur* locally by spirit²⁰ perfume with water with *Asclepias*. The poet will often refer to *Asclepias* in connection with the government of *Madagascar*, and is being and concerning all the power and that is the emblem of the king for the sake of the *Asclepias* he performs the *Shivacharanam* and thus water of the tree is used locally. However, it is said that during the process of manufacturing a divine medicine, the perfume should always be used in the form of water leaves.

सूतं विपाश्वलाय कृतिं कृत्यं च विनयेत् ।²¹

The use of *Shivapur* in which a number of flowers are offered to it should be noted especially. One who performs the same kind of *Shivacharanam* in presence of a peacock for the first time in this world will manifest in heaven in his next birth.²² The new perfume which is prepared with the object of subduing all diseases and the diseases which are common to all kinds of *Psychotria*, *Asclepias* and *Ipomoea* is prepared in a hot place.²³ While performing this and other by the king, water should be put in it by *Asclepias*, *Shivapur* and *Ipomoea*.²⁴ The use is considered to be a mark of respect and a spiritualness. Hence the leaves of *Asclepias* and *Ipomoea* are usually used

¹⁶ *Hariva*, 10/10
¹⁷ *Hariva*, 10/10
¹⁸ *Hariva*, 10/10
¹⁹ *Hariva*, 10/10
²⁰ *Hariva*, 10/10
²¹ *Hariva*, 10/10
²² *Hariva*, 10/10
²³ *Hariva*, 10/10
²⁴ *Hariva*, 10/10

गुलनेफिस्तवृत्तास्तास्तेन सगः शिवं सुन्दरं दाम्नामः । पुनरुपेक्षंशयसाम्नुजसः शिव शिवायः शफोरि यद् ॥¹⁰

The golden trees bend with the branches of redish leaves and locking branches, with the branches of golden leaves and with golden birds with their heads as full of flowers and being greatly enjoyed by the birds, produce innumerable innumerable ornaments.

तास्तिव न्यतसक मनसिपुत्रुत्तमा पुंशितवास्तुतां कुञ्जिं नमं यवन मधुनाः पशुंशुभ्रु मन्शीमिन्कुन नाम् ॥¹¹

The golden birds of the golden trees are mostly in the same way, as in the golden trees, whose golden sprouts are enjoyed by the golden birds, produce innumerable ornaments in the midst of golden trees.

सप्तशिरसपरिशुत्तिकावापुत्रा मन्नुनितसुद्वरितगतपनुद्वसताः ।

कुपेने काशिकस्ताः सप्तशिरसः कुञ्जिंशिवसुताः समंशुभ्रुनाम् ॥¹²

Shaking the bodiless branches of the golden tree, capturing in the destruction the birds of the golden trees, the Spring season, producing the golden birds of golden flowers, producing the birds of youthful persons.

साकमप्य कुञ्जिंशिवः शिवसुतास्ताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः ॥¹³

न पुंशितनि द्वाग्निं शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः ॥¹⁴

The traveller whose name is known is known, as in the golden trees, whose golden birds are known, whose golden birds are known, whose golden birds are known, whose golden birds are known.

नेमि निर्मल्यनि रोहित यति शोक भाग सप्त शिरसः शिवसुताः ॥¹⁵

शान्तिशिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः ॥¹⁶

The golden Spring season, producing the golden birds of golden flowers, producing the golden birds of golden flowers, producing the golden birds of golden flowers, producing the golden birds of golden flowers.

सप्तशिरसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः ॥¹⁷

शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः शिवसुताः ॥¹⁸

May that golden bird, the goddess of the world, accompanied by the Spring season, ever bring you happiness, as in the golden trees, whose golden birds are known, whose golden birds are known, whose golden birds are known, whose golden birds are known.

¹⁰ 10.10.1014

¹¹ 10.10.1015

¹² 10.10.1016

¹³ 10.10.1017

¹⁴ 10.10.1018

¹⁵ 10.10.1019

¹⁶ 10.10.1020

शर्मा कुश्याजीपरतत तन्निकृषं यद्वृत्त्वा यथासंस्कृतं यत्कृतं नव संतासु तिमम्।

यतो मन्वानेनः पत्नी भवन्ति त्वेवमित्येवमीतो नैर्पत्नीन् नैतकुं व्रं कालानितः।¹⁷

The poet's intention here is to show that his work is a continuation of the work of others who have been shaken by the death of someone they have known. He is not, however, suggesting that the poet's work should be read in the same way as the work of the poet who died. He is simply saying that he is doing it.

लक्ष्मणकवयलीसुषुण पुणराशीन मद्यकविमितासु पितोषतस्तान्।

अनिसुषुणोपार्येण ताम्भेदं तं पार्श्वे मद्यकविमितासु पितोषतस्तान्।¹⁸

The death of the poet's father is a sad event. He is not, however, suggesting that the poet's work should be read in the same way as the work of the poet who died. He is simply saying that he is doing it.

अनिसुषुणोपार्येण ताम्भेदं तं पार्श्वे मद्यकविमितासु पितोषतस्तान्।

अनिसुषुणोपार्येण ताम्भेदं तं पार्श्वे मद्यकविमितासु पितोषतस्तान्।¹⁹

अनिसुषुणोपार्येण

During the 19th century, the history of the poet's life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet.

During the 19th century, the history of the poet's life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet.

तं पाव स्यान्व्यासस्य चास्मिन्व्योपन्नतन्वारी। न हि पावृत्तं स्यात्तमेव कृतान्तं तद्वति श्रुती।²⁰

It is an interesting expression for the poet's life. He is not, however, suggesting that the poet's work should be read in the same way as the work of the poet who died. He is simply saying that he is doing it.

During the 19th century, the history of the poet's life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet.

हस्तैर्दुर्लभैर्द्वयैः यथा। तं गलसुतु सुसरी चकरो। शक्यराशिकृत्याख्यां पावैव नृत्तं पतिपावैव।²¹

It is an interesting expression for the poet's life. He is not, however, suggesting that the poet's work should be read in the same way as the work of the poet who died. He is simply saying that he is doing it.

During the 19th century, the history of the poet's life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet. The story of his life is a story of a man who was a poet.

¹⁷ Ibid., 103.

¹⁸ Ibid., 103, quoted in *ibid.*, 103, 104.

¹⁹ Ibid., 103, quoted in *ibid.*, 103, 104.

²⁰ Ibid., 103, 104.

²¹ Ibid., 103.

नेतुन परिकल्पित लया उत्कृता दलिनी च नलिनी। अविनाश वैवाह्यवित्प मन्वर्गीयत दूत्वात्पका।¹⁴¹

The first line, full of black and white dots, was shaken by the darkness. Hence, some one who prepared it is not writing and saying, 'some one has written' about those who had been married previously and hence.

अविनाशवैवाह्यवित्पेना मत्तस्मत्कालमिच्छाच्छय। अमदस्तत्राकल्पा मत्तः स्वर्गालय कर्तित्तमजिज्ञासि।¹⁴²

While standing from Lanka after completing 50 days, some one found, 'some one has prepared it', who did not say, 'I am writing and saying' seeing the utmost beauty of Parvati, the wife of Shiva. Thus, Parvati, when she had her hair decorated with diamond, was still more beautiful than when she was adorned with a garland. The black and white dots raised their heads, and a colour came out of the dark and light dots.

एत्र लया वैद्यतमन्यपि पटलसर्वविद्यतत्त्वा। अङ्गद्वन्द्वसुखकृपासरा इष्ट विद्यतवर्त्य मनीना।¹⁴³

The time of the summer has become together the winter because of being full, some the winter comes and wind and rain come. Even when Parvati, having a lot of hair, is full of ornaments.

सर्वज्ञानार्थं सफलतर्कं कृतवशीर्षु वगागच्छय। संज्ञाता कालान्ये तुंगः क्लीं विद्यतवर्धिन वसूतः।¹⁴⁴

Wishes of getting some knowledge, 'I do not wish to be known by the winter season, because of the one not suffering separately, the wishes, concluded him. 'Some one'

दक्षिणेन परलेन समस्तं वैश्वं वत्तद्वृत्तं सञ्जुगता। जलनेकुवक्षुविप्रासु क्त्वं दूत्वात्परिवेगतफल।¹⁴⁵

The hair of Parvati, when she was seated on the throne of Vishnu, had fallen down, and she, in a state of being single, thus, was in the glare of the sun. As a result, the damage of a person's hair, when it is being single, does not seem to be greater. In the same manner, a person's hair, when it is single, is not being damaged.

When he king was seated on the throne, which was covered with many beautiful and the Parvati's hair, though in his vision, which was embraced by the passing away of spinal, was advised about.

वस्तु तदाऽशक्यमप्याप्तं त्वयस्त्वस्मात्प्रपत्नी। तैव तुला सपुत्रिणमस्वस्तु विजयोनिस्वस्तुतः कृता।¹⁴⁶

61-17: 17A: 3A: 3B: 17A: 17B

As the poet has a poem in 17 lines, it describes the birth of Anantashayī. In War Chak, as an ancient history, the poem narrates the supplication of Gods to Lord Shiva for the creation of a great god in the form of the final and total destroying their enemy Taraka, whose the habit is very wicked. The main story is that of the great danger of Nārada and his message with Shiva. With the arrival of Shiva and a great, the earth comes closer and the other gods come describe the story of birth of Nārada and destruction of Taraka.

¹⁴¹ Sri 17A: 17A: 1

¹⁴² Sri 17A: 17A: 2

¹⁴³ Sri 17A: 17A: 3

¹⁴⁴ Sri 17A: 17A: 4

¹⁴⁵ Sri 17A: 17A: 5

¹⁴⁶ Sri 17A: 17A: 6

अखिलेषु च तत्र न समग्रदिवसं पिल्लैस्तद्वृत्तम् । तिस्रोऽसृजामनाङ्गी विसृज्यसन्ती द्विते सखा ।।¹⁰¹

17678A 07/09/2018

The entire scene (lines 18-21) has a bitter-sweet and pain-releasive feel. This play on later is composed by Mithankar Shivdeva. The first description of the woman's face found in the entire of Kaundinya.

King Dharma says to Dhruvok-Arjuna: You are a good friend, please do me a favour, which is different to whatever favour you can give, for me, I am hungry. And then you are doing a good deed. I will tell you what has been shown to me by the Alayor tree, not showing fresh sprouts

ममसुखं त्वत्सुखं काङ्क्षितं त्वत्पुत्रं मे भवत्यसौ मे त्वत्पुत्रः शिवात् ।

केसू मलयतोन्मितायास्तुषयेऽयन्मसाख्येरेडिरीषस्रेषु ।।¹⁰²

King Dharma's other asks: Here is the situation: I was once made to take a woman's nails, and here, at this time, she is coming to me. She is, I think, in increased distress, so leads to burst into tears, the nails (because of the fear) is yellow and the ankles are tremble (to get) particularly formal, which is a sign of spring. She is - I am not sure, but I think - in pain.

इतोऽकीनामयाः सुखं न त्वत्पुत्रं त्वत्पुत्रं नोक्तं वीर्यं त्वत्पुत्रं तुम्हा - त्वत्पुत्रं शिवात् ।

केसू मलयतोन्मितायास्तुषयेऽयन्मसाख्येरेडिरीषस्रेषु ।।¹⁰³

07/10/2026 11/03/2018

Mithankar Shivdeva is a son of a friend of the poet's. He is a friend of King Dharma, and is a friend of the poet's. He is a friend of King Dharma, and is a friend of the poet's.

When King Dharma says to King Dharma, saying to him, a spring is caused by the sweet notes of the softly-voiced flute. It seems to be a compassionate inquiry whether a can bear the nature of love, while the other, seeing with its feet, touch and its inner state. (Mithankar is a friend of the poet's, and is a friend of King Dharma's).

अनित्यतः सत्यं पश्यन् । सत्यं पश्यन् ।

नामतन्वमं प्रकृतुर्मत्तं सुखिनीं तन्मिलनं सौन्दर्यं सौन्दर्यं त्वत्पुत्रं त्वत्पुत्रं त्वत्पुत्रं

अथ तुम्हास्तुषयेरेडिरीषे मादतो मे त्वत्पुत्रं कालं कालं त्वत्पुत्रं त्वत्पुत्रं ।।¹⁰⁴

King says to Dhruvok: The colour of the flowers and the fragrance of the flowers are not the same. I am not sure, but I think - in pain. I am not sure, but I think - in pain.

ममसुखं त्वत्सुखं काङ्क्षितं त्वत्पुत्रं मे भवत्यसौ मे त्वत्पुत्रः शिवात् ।।¹⁰⁵

¹⁰¹ loc. cit.
¹⁰² loc. cit.
¹⁰³ loc. cit.
¹⁰⁴ loc. cit.
¹⁰⁵ loc. cit.

When *Madhukā* becomes that long, beautiful and delicate stem, give us, Oh sections, at least a minute and two that I, who in 1922 for long been devoted to you, take home like the *Madhukā* of your own – *Madhukā* from the tree.

विभ्रतपुत्रैः कनकशरीरक विभ्रतजिष्णवीर्यैः परिकुल्य गले दधकवती लभैतपुत्रतनविक्रमं पथि । ११

Addressing *Madhukā*, the King *Devadatta* says:—Hail to the fruit of Suga! producing my progeny, with my hands, I have gathered and I, a young man, bringing with him fills the mind with longing.

अथे वेनीर्दुरकाछरजास्त्रिविभ्रतानस्यवरात् परिणामानिमृशसुतंरत्नमृचयति योषं वेनः । १२

ANURĀṢA-ŚAŚI-KĀRYĀLA

This one of the two separate plays of Śaśi-kāri has attracted attention of scholars all over the world. The play of *śaśi-kāri* is divided into two acts. It is considered as the typical example of modern play – *Kāryā* in the present day drama. It is a comedy of aesthetic nature, of sensual comedy. The main achievement is to have taken every possible dramatic and poetical form, and subordinated them to a harmonious artistic perfection under the key of beautiful beauty. The appearance of beauty in nature, of the growth of man, of the growth of love, of life and of the drama of time and space, all find a serene answer of an extraordinary culture.

Before journey of *Madhukā* was finished, a tree in forest had its branches, which were appropriate to the creeper and stood in the *Madhukā*’s shade of *śaśi-kāri* under creeping, although wedged to the *śaśi-kāri*’s pale trunk. In the evening, with young trees, these branches, which are turned in an artificial and artificial manner from growth of this life.

काशं त्व, नृप-काणनिपा प्रना खेनेन-दधिः काशनादधिः अक-युतं दूषितनिर्णी ते मनु परिश्रमि । १

Addressing *Madhukā*, *Madhukā* says:—They have here gained their husbandry of every self, were the *śaśi-kāri* from originally – *Madhukā* given by me, or the *śaśi-kāri* from *Madhukā*’s *Madhukā* in the *śaśi-kāri*, so that now – *Madhukā* for them and for her is done and

सकुलितं यथमेव मया स्वार्थं भनैरमलम्भनं सुकलैर्ना लभु

सूक्तं शशितपत्री नवगच्छंका रचाद्द्वारं त्वदि च सापति वीतचिन्त । १२

Addressing to *Madhukā*, the King *Devadatta* says:—I wish that I may have, O wife, the *śaśi-kāri* in that you, rightly, may be in my hand, after having kissed me, *Madhukā* in that way, should have departed if, being now, *Madhukā*’s *Madhukā* were more dwelling in the *śaśi-kāri*.

अनेकममभ्येदुत्सवं तथा वरिष्ण्य पतमग्रंत्तु। कसल्लसत्तनवनिर्को मङ्गल विस्फुरोत्सवेन कथम् । १३

In act 2d, *Madhukā* is *Madhukā*’s *Madhukā* of the *śaśi-kāri* blossom, and *Madhukā* behind her

तसः शपिपति फादरन्कलं कथनी पेटि। असा य गच्छाम्य । १३

¹ 1922-23.

² 1922-23.

³ *Madhukā* *Madhukā*, p. 14.

⁴ 1922-23.

⁵ 1922-23.

Then the poet says, श्रीशैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।
दिवाप्युत्पत्तौ चतुर्दशमन्त्रानि । इत्युक्तं तस्मै तस्मै च तस्मै च तस्मै च तस्मै च ।¹¹⁵

श्रीशैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁵

The first part of the first chapter is a list of the first and second chapters of the *Śaiva-sūtra*, which are the *Śaiva-sūtra* and the *Śaiva-sūtra*.

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁶

Then the poet says, श्रीशैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।
दिवाप्युत्पत्तौ चतुर्दशमन्त्रानि । इत्युक्तं तस्मै तस्मै च तस्मै च तस्मै च तस्मै च ।

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁶

Now the poet says, That part without saying, then, for the first part of the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*.

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।
दिवाप्युत्पत्तौ चतुर्दशमन्त्रानि । इत्युक्तं तस्मै तस्मै च तस्मै च तस्मै च तस्मै च ।

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁷

Now the poet says, that part without saying, then, for the first part of the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*.

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁸

The poet then says, that part without saying, then, for the first part of the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*.

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।
दिवाप्युत्पत्तौ चतुर्दशमन्त्रानि । इत्युक्तं तस्मै तस्मै च तस्मै च तस्मै च तस्मै च ।

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।

शुद्धैर्गुरुभिः शैवलिङ्गमन्त्रोत्पत्तौ पुराणप्रवृत्तौ सत्यं च श्रेयसं प्रदत्तं ।¹¹⁹

THE FIRST PART OF THE *ŚAIVA-SŪTRA*

The first part of the first chapter of the *Śaiva-sūtra* is the first part of the first chapter of the *Śaiva-sūtra*, which is the first chapter of the *Śaiva-sūtra*.

¹¹⁵ Ibid. p. 109.

¹¹⁶ Ibid. p. 110.

¹¹⁷ Ibid. p. 110.

¹¹⁸ Ibid. p. 110.

¹¹⁹ Ibid. p. 110.

¹²⁰ Ibid. p. 110.

¹²¹ Ibid. p. 110. (Śaiva-sūtra, 1.1.1-1.1.10)

Constructive Paradigm of Teaching and Learning Process

Dr. Vijay Kumar Dadhich

I. Introduction

An important conclusion of education is that teachers cannot simply transmit knowledge to students. But students need to actively construct knowledge in their own minds. That is, they discover and transform information, check new information against old, and revise rules when they do not apply. This constructivist view of learning considers the learner as an active agent in the process of knowledge acquisition. Constructivist conceptions of learning have their historical roots in the work of Dewey (1929), Bruner (1961), Vygotsky (1962) and Piaget (1980) have proposed several modifications of constructivist theory for instructional developers stressing that learning outcomes should focus on the knowledge construction process and that learning goals should be determined from authentic tasks with specific objectives. Similarly, Von Glasersfeld (1998) states that learning is not a stimulus-response phenomenon, but a process that requires self-regulation and the development of conceptual structures through reflection and abstraction. It is important to note, in this regard, that constructivism is embedded in numerous ways and that these different views share important overlaps, but also contain major differences. Constructivism is an approach to teaching and learning based on the premise that meaningful learning is the result of "mental construction." In other words, students learn by fitting new information together with what they already know. Piaget's theory of Constructivist learning has had wide ranging impact on learning theories and teaching methods in education and is an underlying theme of many educational reform movements. Research support for constructivist teaching techniques has been mixed. Some research supporting these techniques and other research contradicting those results.

Constructivism – Theory of Learning Exp. and Constructivism is basically a theory which is based on observation and scientific study about how people learn. It says that people construct their own understanding and knowledge of the world through experiencing things and reflecting on those experiences (Borner, 1994). When we encounter something new, we have to reconcile it with our previous ideas and experience, maybe changing what we believe, or maybe discarding the new information as irrelevant. In any case, we are active creators of our own knowledge.

To do that, we must ask questions, explore, and assess what we know. In the classroom, the constructivist view of learning can point towards a few different teaching practices. In the most general sense, it usually means encouraging students to use active techniques (experiments, real-world problem solving) to create more knowledge and then to reflect on and talk about what they are doing and how their understanding is changing. The teacher makes sure before understands the students' preexisting conceptions, and guides the activity to address them and then build on them (Oliver, 2009). Constructivism has roots in philosophy, psychology, sociology, and education. But while it is important for educational theorists and constructivists, it is equally important to understand the implications of this view of learning for teaching and teacher professional development (Tom, 2004). Constructivism's central idea is that human learning is *constructivist*, that learners build new knowledge upon the foundation of previous learning. Objectivists believe that information itself is knowable outside the bounds of any human mind, and that any individual interpretation of knowledge can be said to be either correct or incorrect. Objectivists view individual pieces of information as symbols or currency that can be acquired by humans and can be transferred from human to human should the correct learning conditions exist (Domasset, 1991). While much of the early work in formal instructional design derived from objectivist theory, modern academic trends have come to accept that learning environments which more closely match the needs of our constructivist learning may be more effective.

Principles of Constructivism:

Constructivist teaching is based on recent research about the human brain and what is known about how learning occurs. Caine and Caine (1991) suggest that non-computable teaching is based on 12 principles:

1. The brain is a parallel processor. It simultaneously processes many different types of information, including thoughts, emotions, and cultural knowledge. Effective teaching employs a variety of learning strategies.
2. Learning engages the entire physiology. Teachers can't address just the intellect.
3. The search for meaning is innate. Effective teaching recognizes that meaning is personal and unique, and that students' understandings are based on their own unique experiences.
4. The search for meaning occurs through "patterning." Effective teaching connects isolated ideas and information with global concepts and themes.
5. Emotions are critical to patterning. Learning is influenced by emotions, feelings, and attitudes.

6. The brain processes parts and wholes simultaneously. People have difficulty learning when either parts or wholes are overlooked.
7. Learning involves both focused attention and peripheral perception. Learning is influenced by the environment, culture, and climate.
8. Learning always involves conscious and unconscious processes. Students need time to process "how" as well as "what" they've learned.
9. We have at least two different types of memory: a spatial memory system and a set of systems for rote learning. Teaching that heavily emphasizes rote learning does not promote spatially experienced learning and can inhibit understanding.
10. We understand and remember best when facts and skills are embedded in actual spatial memory. Experiential learning is most effective.
11. Learning is enhanced by challenge and inhibited by threat. The classroom climate should be challenging but not threatening to students.
12. Each brain is unique. Teaching must be multifaceted to allow students to express preferences.

Basic characteristics of Constructivist Learning Environments (Van (2000) lists the following four basic characteristics of constructivist learning environments, which must be considered when implementing constructivist instructional strategies:

- 1) Knowledge will be shared between teachers and students.
- 2) Teachers and students will share authority.
- 3) The teacher's role is one of a facilitator or guide.
- 4) Learning groups will consist of small numbers of heterogeneous students.

Pedagogical Goals of Constructivist Learning Environments

Here are seven pedagogical goals of constructivist learning environments as

- 1) To provide experience with the knowledge construction process (students determine how they will learn).
- 2) To provide experience in and appreciation for multiple perspectives (evaluation of alternative solutions).
- 3) To embed learning in realistic contexts (authentic tasks).
- 4) To encourage ownership and a voice in the learning process (student-centered learning).
- 5) To embed learning in social experience (collaborative).
- 6) To encourage the use of multiple modes of representation (video, audio, text, etc.)
- 7) To encourage awareness of the knowledge construction process (reflection, metacognition).

Benefits of Constructivism -

1. Children learn more and enjoy coming to school when they are actively involved rather than passive listeners.
2. Education works best when it concentrates on thinking and understanding, rather than on rote memorization. Constructivism concentrates on learning how to think and understand.
3. Constructivist learning is transferable. In constructivist classrooms, students create organizing principles that they can take with them to other learning settings.
4. Constructivism gives students ownership of what they learn, since learning is based on students' questions and explanations, and often the students have a hand in designing the assessments as well. The students are also more likely to retain and transfer the new knowledge to real life.
5. By grounding learning activities in an authentic, real world context, constructivism stimulates and engages students. Students in constructivist classrooms learn to question things and to apply their natural curiosity to the world.
6. Constructivism promotes social and communication skills by creating a classroom environment that emphasizes collaboration and exchange of ideas.

Difference between Traditional Classroom and Constructivist Classroom

Traditional Classroom

Curriculum begins with the parts of the whole - emphasizes basic skills, expanding to

Stricter adherence to fixed curriculum is interests is highly valued

Materials are primarily textbooks and workbooks.

Learning is based on what I am what the

Teachers disseminate information to students;

students are recipients of knowledge.

Constructivist Classroom

Curriculum emphasizes big concepts, beginning with the whole and

include the parts

Pursuit of student questions and valued

Materials include primary sources of material and manipulative materials.

Learning is interactive, building on

student already know

Teachers have a dialogue with students,

helping students construct their own knowledge.

Teacher's role is directive, rooted in authority.

Assessment is through testing correct answers.

Knowledge is static and fixed.

Students work primarily alone.

Teacher's role is interactive, rooted in negotiation.

Assessment includes student work, observations and permits of using all tests. Process is as important as well as product.

Knowledge is seen as dynamic, ever changing with our experiences.

Students work primarily in groups.

Implications of constructivism for teaching and learning

Constructivism requires a teacher to act as a facilitator whose main function is to help students become active participants in their learning and make meaningful connections between prior know edge, new knowledge, and the processes involved in learning. Brooks and Brooks (1993) summarize a large segment of the literature on descriptions of constructivist teachers. They conceive of a constructivist teacher as someone who will:

1. Encourage and accept student autonomy and initiative.
2. Use a wide variety of materials, including raw data, primary sources, and interactive materials and encourage students to use them.
3. Inquire about students' understandings of concepts before sharing teacher own understanding of those concepts.
4. Encourage students to engage in dialogue with the teacher and with one another.
5. Encourage student inquiry by asking thoughtfully open ended questions and encourage students to ask questions to each other and seek elaboration of students' initial responses.
6. Engage students in experiences that show contradictions to initial understandings and then encourage discussion.
7. Provide time for students to construct relationships and create metaphors.
8. Assess student's understanding through application and performance of open-structured tasks.

Hence, from a constructivist perspective, the primary responsibility of the teacher is to create and maintain a collaborative problem-solving environment where students are allowed to construct their own knowledge, and the teacher acts as a facilitator and guide.

Conclusion

Constructivism is a theory that asserts that learning is an activity that is individual to the learner. This theory hypothesizes that individuals will try to make sense of all information that they perceive, and that everyone will therefore "construct" their own meaning from that information. Constructivism represents one of the big ideas in education. Its implications for how teachers teach and learn to teach are enormous. If our efforts in reforming education for all students are to succeed, then we must focus on students. To do so, a focus on student-centered learning may well be the most important contribution of constructivism. Constructivist teachers encourage students to continually assess how the activity is helping them gain understanding. By questioning themselves and their strategies, students in the constructivist classroom ideally become "expert learners." This gives them self-monitoring tools to keep learning. With a well-planned classroom environment, the students learn HOW TO LEARN.

References

- [1]. Reder, V. K., Cunningham, B. J., Tuffie, T. M., & Perry, J. D. (1992). *Classroom practices: How do we link?* In L. M. Duffy & D. H. Jonassen (Eds.), *Constructivism and the technology of instruction* (pp. 17-34). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- [2]. Dewey, C. (1994). Constructivism, multicultural, and Piaget's World 3. *Educational Researcher*, 23 (7), 21-23.
- [3]. Bruner, J. S. (1981). The act of discovery. *Harvard Educational Review*, 51 (1), 21-32.
- [4]. Bonoss, J.G. and Busoks, M.G. (1993) *In Search of Understanding: The Case for Constructivist Classrooms*. Alexandria, VA: American Society for Curriculum Development.
- [5]. Canine, R.M., & Canine, G. (1991) *Multiple assessment: Teaching and the learner*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- [6]. Dussell, Mary. (2000). *Psychology of Learning for Instruction*. Boston: Allyn & Bacon.
- [7]. Duffy T.M. & Jonassen D.H. (Eds.) *Constructivism and the technology of instruction* (pp. 17- 34). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Assistant Professor (2000),

Dept. of Education

Central National University, Durgam

लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्

डॉ. संजीवकुमार झा

‘नामं व्याकरणं मृगाय इवादिनं सद्यः वेदाङ्गत्वं गृह्यमाणं ज्ञोषादिनां चिह्नम्, तद्व्यवस्थापन-
नम्पुं इति ज्ञेयताः मुख्यतः-तत्र श्रेयस्ते=व्युत्पाद्यन्ते, अपरं तेषां विहितं व्यवहृतं तावदाद्या अभिप्रेति-
तं व्यवहृतम् ।’ इति । अत्र ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः ‘वदन्त्ये’ इति शब्दस्य अर्थः

1. महाभारतपञ्चव्याहिकम्, सप्तमः स्कन्धः - श्रीकृतान्तोऽध्यायः, पृष्ठ- 56
5. तत्रैव
6. आष्टाश्लोकी 1:1:1
7. महाभारतपञ्चव्याहिकम्, श्रीकृतान्तोऽध्यायः, पृष्ठ- 56
8. तत्रैव
9. आष्टाश्लोकी 3:3:1:1
10. तत्रैव - पृष्ठी: 38
11. तत्रैव - पृष्ठी: 100
12. महाभारतपञ्चव्याहिकम्, सप्तमः स्कन्धः - श्रीकृतान्तोऽध्यायः, पृष्ठ- 7

महाराष्ट्रशास्त्रपरिषद्
 संस्कृतशास्त्रविभागः, डॉ. एम. व. गोलेवेळी,
 इरवली

सप्रब्रह्म महादेव परीक्षितप्रशकना
कुरुणाक्यापातेन मम दुःखं चिद्व्यया ।

अथ न

पितृण्यादृशप्रणापत्रस्तद्वृक्षात्प्रजापते ।
पशुकामपत्रायन्मानसं कुरुणाकृतं ॥

राक्षसः कवेद्यः लज्जच्छरीः इति, तस्यापि लौकिकफलमेतत्तदर्थं त्वया शंसतेन तस्य तैरीदम्
उत्पन्नं तन्निन्द्यात् तेषु एव अप्रवक्ष्यते त्वत्तन् लच्छृणोते। तेषु च यत्, यात त्व-विला-नप्र-गन्त-
तस्य शक्येन्देन प्रानय त्वेवने। अथि हौतृद्वयगतत्तम, तदुदेवदृशात्तस्य त्वत्पठ्यताम्, शम्पतो त्वत्पुत्राय,
१४३ -

तं सार्वभृद्भृत् श्रेयं तं ज्ञानांतनंकरम्यकम् ।
इत्युदेवदृशनातस्यै शरणं श्यमि सौख्यम् ॥

अथिन शनिलवने भ- वतः दैविकशतं - अर्पिते उ- चार्शार्भनहाम्भो - अतिक्रमस्वदि- श्योति- वा- क-
त्रिभानार्भ- वि- वं- कृत- प्रथम- तन्मूर्तिद्वये- ज्ञान- पं- ज्ञानाविश्यं- कु- फलं- वि- म- यथ- श्रितं- अतिक्रम-
शुभाष्टु- ल- रि- पित- कृतं- वर्तने।

कुरुणां तद्वन्दः शनीतिरिति कुरुणाः अगम्यवताः आहाराभाव्येतां नन्विस्यथि भवेत् नान् नलशुतेः
रुतेः शंगर्भनज्ञाभाणः ज्ञाने- श्यिन्- नोगतताम्। कतिः कुरुणाते यत् यत् नन्दत् शायिभावने शनिः अर्पितप्रण
जातं भवति। नान् कुरु- शङ्कन्व- ननासयो- नानि। त्वन्त- च-द- नन्दान्कु- यथावत्- शनि- गद- र- र- कृ-
नरु- शंभेन- कतः- शनीति- अत्यदृश- उद्वृतां- पशु- र्त्वं- करिना- दृश्या-
उद्वृत्-

नन्दान् नलन्तौ यश्च यदुष्कन्व्यान्नुष्करः।
अपत्यप्राम्दरण, तस्मै श्रेयाय नं नमः ॥

.१४२-

चन्द्रान्नदृश्यो पश्चि मत्प्रयीत्सकृद् भवेत् ।
नानुसर्ह्वदक्षश तस्मै श्रेयाय नं नमः ॥

उत्पन्नं तन्निन्द्यात् तेषु एव अप्रवक्ष्यते त्वत्तन् लच्छृणोते। तेषु च यत्, यात त्व-विला-नप्र-गन्त-
कतिनहोतः तन्निन्द्यात् तेषु एव अप्रवक्ष्यते त्वत्तन् लच्छृणोते। तेषु च यत्, यात त्व-विला-नप्र-गन्त-
नन्द- नन्दि- शान्तक- बहे- पत्त- अशु- कथं- तद- ति- र्- म- भवति- ज्ञान- वि- र्- म- कथ- कथ- र-
निन्द्याः तेषु च यत्, यात त्व-विला-नप्र-गन्त- कतिनहोतः तन्निन्द्यात् तेषु एव अप्रवक्ष्यते त्वत्तन् लच्छृणोते।
पद- नन्दी- शय- पतः, पि- र- न- ति- शाय- शं- कृ- अथि- न- त्प- तु- ल- भ- र- ति- न- नि- लि- र- प- र- ति- त- श- र-
चरी- गत- क- य- न- ती- क- र- ति- न- न- द- र- श- य- न- ति- न- क- र- ति- श- र- क- र- ति- श- र- क- र- ति- श- र-
पतं दृश्या

अथ न पृथग

२३३

चन्द्राद् द्यामो अस्मिन् प्रथमे त्वयम्भवे।
 नृणां न्यो भवेद् द्वी कृष्णो अर्धपुलः॥
 ताम्यं दृष्ट्यां ह्यस्य पश्याद्दृष्ट्याग्निने।
 शौशुगस्य त्वाय नमस्कुर्ये निवृत्तस्य॥ १

उच्यते-इत्यत्र कर्त्तव्यताभरणानामागः दृष्ट्यामांस्तु संज्ञांते शक्तिंते नान्यत्वेति चित्तात् इष्ट्याय
 दृष्ट्या माणः तानि। आन्यथाहृणां निवृत्तं गेहं न च शिवांतेत्यात् तथा च सन्त्यतां न शान्त्यात्
 नः नः नः कथं। शौशुगस्य तानि तानि कृष्णं स्वयं शौशुगस्य तां न नान्यांदिह दृष्ट्या यत् शान्त्यात्
 तानात् 'यत्तुल्येण इष्ट्यांतेति। कर्त्तव्येति च वा वदे पश्यामां पश्याहृत्तः पश्यान्तं पश्यांतेति त्वत्
 दृष्ट्यामां भवति। सोऽपि वदि पश्यामां पश्याहृत्तः पश्यान्तं पश्यांतेति त्वत् पश्यामां पश्याहृत्तः पश्यान्तं
 तदा इत्यन्तं पश्यामां भवति। शौशुगस्य त्वय नमस्कुर्ये त्वयं इत्यत्र त्वयं -
 'मह्यं पश्यां भानुन्दतं नमस्कुर्ये।

पुनार्धहानि कृष्णो यो विष्टो शक्तिः॥
 त्वे तुमे पिष्टे गृहे तोके श्लोकं दृष्ट्यां पश्या
 ताम्यं त्वाय नमये -मोक्षयन्ति कर्मणे॥ १

अथ शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः

शौशुगः

शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः

उच्यते-इत्यत्र शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः

शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः

शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः
 शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः शौशुगस्यो नृणां शौशुगः सः

विश्वं लोकान्कं विन्दन्ति, भवानां नश्य मला वाधिव्याभिरस्ता दिव्यु एतेषां विश्वं यत्रावानदि
 (सविधानम्-

कर्मण्यकं नश्युः प्रोक्तानां यान्त्रिकानां संनिधातकप्रामाण्यकं न्यायः प्रणाल्यकं गपति। वैदिकान्तमेः
 योनाध्वनायां शक्ति-सूत्रान्तैषु पात्रेषु शङ्खपलकं भवति नक्तोऽत्र ज्ञानां शक्तिः ज्ञानान्तोऽपि। अद्वयान्तो
 विश्वतय अंतोऽन्वयानां शक्तिचशक्तिरूपेण उपनिधाना भवति। अन्तप्रत्युक्तं न्यायान्तं सत्रं विद्यादानकं गप
 तेषु शक्ति-सूत्रं नक्तयय न्यायान्तं कृतम्।

शुक्लपादशक्तिं इत्येतान्तंरुदुः शुक्लेषु इत्यत्र योनाच विद्यादं सुदुः शक्तिं कर्तव्ये -

यग्यात् अन्तं विन्दयन्तो जनासाध्यं सुख्यागाना अन्तं इत्यन्तं

यो विप्रस्य प्रविशान् कश्चि यो अन्तयुक्तयुत म जनास इन्द्रः।।-

इन्द्रः वि- न कोऽन्तो नातन्ते विन्देत् सुदुः शक्तिं यो योऽन्तं म- आत्मन्तं र्धं तमेव इत्यान्ते विप्रसिन्धुः
 वैदिकसोऽपि। अन्तयुक्तं अन्तयुक्तम्। अन्ते तस्मै र्धं तमेव धार्यम् च प्रदायतेऽपि।

नवेल्ले-न- यभूतवलय विन्देत्वात्, तस्मै एतेन पदं चतुर्वर्गसिद्धं तस्मै र्धं विदुष्यति अत एव
 अन्तयुक्तं नात्र केवल- अन्तयुक्तं विप्रसिन्धुः नां सुदुः शक्तिं अन्तयुक्तं, अन्तं सु- अन्तयुक्तं एते चक्रे
 सुदुः शक्तिं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तः अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

शुक्लपाद उपशान्तः

शक्ति-सूत्रं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं
 अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

अन्तयुक्तं-विशान्तम्

अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं अन्तयुक्तं

विनां हि भवेद्यथा जगन्नामं सकार्तविभवास्मि, येन उक्तो म चक्रं स्तैः प्रावर्तितं भवति, तथैव
ज्यासिं सुवर्तनं करोति।

“प्रमाणार्थं चरतीतिमाना चक्रयित गच्छथ्यावचूस्व॥”

खेद् व्यङ्ग्यायन् लपनात्, विषयान् उपत्तियाः लक्षणात् गौत्रावेतुं प्रनुन्वयिषि।

उपानिष्टकलाप्रमाणं शब्दयोग्यं चैतद्व्यङ्ग्यतां प्रकृतेः एते व्याख्यानं ज्ञातुं शक्यते। प्रकृतेःतत्रणं
प्रकाशयति न त्रिणामाङ्गिते। १) अनायासं जर्णना २) अन्तःशुद्धयगत
प्रकृतियुक्तता—

(1) अनायासं जर्णना - अर्थान् प्रकृत्याः स्वत आलात्मन्येन जर्णना, यत् प्रकृत्या नैतानिकणापूर्तं
वामदृश्यनाकः वसेत् न तथा स्वर्णयेन आनन्दे- कवेनानन्दे नोष्यति

(2) अन्तःशुद्धयगतता - अलक्ष्यत्वमपि प्रकृतः स्वतः तस्मै व्याख्यान म-वीकृतं भवति। अतः
स्वेष्टं प्रकृत्या रेत्यनप्रमेयान्त्व न - वेद्य - स्वप्रमाणं मनास्त्वं तरे नो म - तद्विचरन् नित्ययत् - कुम्भं
स्य दर्शयतां तद्वद-नुष्ठ करोति, यत् चित्त्वात्तान् मापानुष्ठयन् तदव-वे- शोभं च समुत्पादयति

वैदिककालेः प्रकाश इतिहासं या आत्मनाः सुन्दरिद्वयं- जगत्- यत् स्वकृतं- कर्माणां जगतां चान्ये
स्मार्ते को-त-व्याप्य- जगताः स्वरूपं इति वैदिककालेः अतः- अ- नन्देन परितं यत् च करोति

“एते वैदिकी त्रिभाहि चन्द्रया सुता ईश्वरी।

आस्था चरन्तु तुषपायो अशाः स्निग्धाश्चार्णा पृथुवाजयो श्वे॥”

य प्रकृत्याचि इ - एते सुवर्णसं आन्तःशुद्धतां श्यात्प्रमाण्यत दिव्यं त्वाद्यकाले श्या
इतिनाशां कलात् कृतौ। चैतन्याणः, चरिगिरि... इत्येताश्चः पृथुवाजो यं यत्तु

आन्तःशुद्धयगतताः अन्तः जनापुष्कलात्त्वत्त्व, व्यापारत्व च इत्यन्तद्वे जर्णनाति

जायंय यथा उक्तौ सुवर्णता तथा इनेय निमेणीनं जगत्॥”

अतः काले नार्यः कणालक्ष्यत्व स्थं कतोऽन्तः श्योऽयतं जांमं श्यगतं। एते प्रकृत्यागो
आपुष्टयति सः स्वति तंन तर्जयति, इतिने, यथे च - मयनत्व मुलभूत लक्ष्यत्, त्य वर्तते नापिपे-
न वेद्यता नापि अद्वैत - मय-वृषयति इतिहासे- त्वा- वैदिककाले त्वावर्तितं मय- कयावेन च
म-वीकृत्याः अथं नत् सर्वेभ्यो नामरे- त्वे- सुवर्णम- त्वात् त्रिणां जगत्प्राणं जगता न इत्ये
स्वावर्तं जेण- भाव- वेत्तु, इत्यनुप्रोणं अनुवाते- ताता न इत् प्रेम- प्रेम इति पुनार्तिन- मिथयेन व्याख्ये-
नत्- च- चारुतां मृदि- च- इतिहास- मय- च- इत्ये- त- न- यत्त- इत्ये- त- यत्त- न- इत्ये- त-
कर्तः यत्त- इत्ये- त- च- इत्ये- त- यत्त- इत्ये- त- च- इत्ये- त- यत्त- इत्ये- त- च- इत्ये- त-
अनेकाशितोक्तविषयाणापत्ततात् सावर्तित्वात्तन्निष्ठा विष्णु त्रयीव कालान्तावित्त्रेष्टि तद्व्यत्योक्तपुनःपयं
किमने तित्तं रंजते विष्णुतौ।

संदर्भ:-

1.	आर्सेन 2 (1914)	2.	1915)
2.	1915)	4.	1915)
3.	1915)	5.	1915)
3.	आर्सेन 7 (1915)	6.	आर्सेन 7 (1915)
7.	आर्सेन 10 (1915)	7.	1915)
	1915)	8.	1915)
11.	आर्सेन 15 (1915)	11.	आर्सेन 15 (1915)
12.	1915)	12.	1915)
13.	1915)	13.	आर्सेन 11 (1915)
14.	आर्सेन 12 (1915)	14.	आर्सेन 12 (1915)
15.	आर्सेन 13 (1915)	15.	आर्सेन 13 (1915)
16.	आर्सेन 14 (1915)	16.	आर्सेन 14 (1915)
17.	आर्सेन 16 (1915)	17.	आर्सेन 16 (1915)

संस्कृत-विद्यापीठ,
 पुणे-४११००४, महाराष्ट्र,
 भारत

How Far the campaign of women empowerment has really empowered women?

Dr. Laxmi Sharma

The World in recent times has seen a rapid growth in all the spheres, be it social, economical or Political. Countries have tried and been continuously trying to pull themselves out from the various slumps. The society has sustained 100 years in such a quest to attain perfection 'empowerment' has come up as the buzz word "Women Empowerment, Reminder of the Day"

Empowerment is the process of providing equal opportunities and choices to the weaker sections of the society. It deals with the weaker social sections who were neglected in the past, and did not get ample and equal opportunities to grow themselves at par with the stronger sections. 'Weaker sections' may include poor women, Dalits etc. The life of these people has always remained void of not only the basic facilities but also the meaningful choices. Empowerment hence also concerns with the resources which are taken by the various agents like governmental, civil societies and even the individuals to provide these sections with equal opportunities. The empowerment affairs deal with equity rather than equality. To make for the smoother these sections have faced as it is said "Mā Nari then yatr kuberi, Anarcho mui hai dardh aur Anarcho mui pani"

In the ancient part, women had been treated at par with men in Indian society. The early vedic period is a witness to the reputation held by the women in the society. The women were allowed to exercise a great freedom in the society. They were given the opportunities to study vedas and also to profess the same. They were allowed to do this without any restrictions. Women in the early vedic period were also treated equal by the parents. They were given legal rights over the property. The daughter could only lose the right over the parental property if she got married.

History has also seen eminent women personalities like Lopamudra, Maitri and Gargi. These women are still seen with great respect on the account of work they have done in the past.

The conditions of women started deteriorating from the 500 BC with the arrival of Varna based system. All the equal rights given to women were ceased and heavy restrictions were imposed on them. They were not allowed to study and also lost all the legal rights on the Parental properties. Women were also forced to marry

professions like prostitution. Afterwards, the abandoned self-esteem of the women and their journey of exploitation started.

With the breakdown of French Revolution, the dawn of their rise again began. Indeed, the rise of women started in the 18th century when a group of people revealed the need for a change.

In the beginning of 18th century, malpractices towards women like the Sati, dowry system were at its peak. Raja Ram Mohan Roy, Savitribai Phule, Jyotiba Phule etc. are the people known for their contribution in the field of women empowerment. People started realizing the importance of women in the society. After the First War of Independence – 1857 the society took inspiration from Rani Lakshmi Bai who single-handedly dare to fight against the Britishers. The society then started to react to the need to get rid of shackles of the prevailing malpractices against women. Widow Remarriage was made legal and purdah system also got banned. Mahatma Gandhi was always reluctant towards the participation of women in the movements and active politics. But the large participation of women in the Non-cooperation movement, Dandi March and Civil Disobedience movement changed his perception as well. After that Gandhi also advocated for women empowerment. After Independence, women were given some active participation in the national politics.

In 1960s and 1970s, the Indian governments realized the importance of women participation in the human resource development of the country. But a need was also there to get rid of the prevailing practices in the society. The patriarchal society in India did not allow a break rise of women. In 1951, the Dowry Prohibition Act was passed to abolish the practice of dowry.

The excellent participation of women in Uprising Movement realized their need for their political representation as well.

In the LPG (liberalization, Privatization and Globalization) reforms of 1991, a large number of opportunities came up for the women. The LPG reforms that led to the establishment of Multi National companies in India. This led to the flow of western world ideas to India where women enjoyed rights way better than India. The MNCs have almost equal rights for both men and women. This changed the perception towards women from a liability to an asset.

Urbanisation is seen to bring more opportunities for the women. Urbanization is the function of industrial development. Liberalisation has widened the opportunities for women – from MNCs (Multinational companies) to teaching, banking etc. The work-population ratio of women in India has been on a constant rise of post LPG.

In Rural areas, women have formed various SHGs (Self help groups) and

Rural development, 'Kadamba Shree', TANWA (Tamil Nadu women in Agriculture), etc. are in the progress which got worldwide acclamation for the efforts they made.

Women, though only govern four of India's political practices, have come a long way when it comes to political representation. From 1980-1985, 4.7% of candidates and 7.9% of the electoral races had no women at all. As of 2015, it has been reported of the member of parliament 11% were women in Lok Sabha and 10.6% in Rajya Sabha. In 2015, Lok Sabha's women representation increased to a highest of a time to 14%.

Despite of a great leap, women had taken to ensure their rights still a lot of challenges persist.

Even after so many amendments to the 991 Dowry Act, there has been many cases of dowry like rape, sexual harassment, women trafficking etc. are always on the rise. Women with a good education and a financial base, are the only segment which have the fruits of women empowerment. In rural areas, the condition of the women is still a cause of major concern. The literacy levels in the rural areas are very low. Malpractices like the abortion of girl-child is also affecting the overall sex ratio of the country.

Government has come up with various policies and schemes like Bet Bachchan, Beti Padhao Yojna, Janan Suraksha Yojna etc. for the nurturing of women for the basics. The implementation of such schemes could not be ensured in the villages. The incidents of rape, domestic violence, etc. are prevalent and rising mostly in villages.

The political representation of women has increased but the increment is very low as compared to the women population. The women Representation Bill, 2008, which demanded 33% representation of women in the LS and Legislative Assemblies is still in a dead lock. There has been only one women Prime Minister and only one President of India since Independence.

There is a need to take initiatives to catalyze the process of women empowerment. Firstly, The govt. should consider cost-lines based schemes which should equally address the plight of rural women as it does to Urban women. Secondly, the male population should also be made aware of the contribution which can be made by women if empowered. Thirdly, the political representation of women should be at least 33% demanded by the women representation Bill, 2008. More initiatives like the Bellu Commission for women (BCWF) should come up. Crimes against women must be dealt by the fast-track courts and an effective and unbiased

decision should be given. Fake feminism which is prevalent, news-days should also be encountered.

Hence, it can be said that women might have suffered from centuries but their conditions have definitely improved in the recent past, women who contributes to almost 50% of the total population should contribute equally in all social, economic and political spheres. Government has continuously addressed the issues of concern and should also keep a close eye on the future as well. The contributions made by women in shaping the history are unmatched. More and more awareness of women empowerment in the society will address the problem.

*Dr. Pragya
Modern Dept., OSM, Jodhpur*

Toy as a Myth in Roland Barthes' Toys

Dr. Kavita Galani

Abstract

"Toys" is one of the essays comprising *Mythologies*, regarding which Barthes explained, "the starting point of these reflections was exactly a feeling of impotence at the sight of the "naturalness" with which newspaper and and common sense constantly dress up a reality, which even though it is the one we live in, is undoubtedly determined by history." He uses the term 'myth' for the very cultural phenomena which to persuade people how social forces shaping them, are in fact 'natural'.

In his sense, any aspect of modern culture functions as a myth – soap advertisement, wrestling matches, toys, women's magazines, and striptease shows. All these can be analysed as 'Texts' and all have an underlying ideology which Barthes brings out into the open in 'Toys'. Barthes analyses the cultural significance of children's plaything.

KEYWORDS : Children, toys, Future roles, Gender, playthings, Myth.

Myth means a belief or explanation, but many people believe but it is actually untrue. Every society has its own system of beliefs, practices and traditions that contribute to regions that have stood the test of time highlighting their persistent hold on human imagination.

I have chosen the essay "Toys" from Barthes' book *Mythologies*. This essay analyses the denotation & connotation of children's playthings and what underlying message the playthings convey. He was the one of the first theorists to understand and assert these toys. Toys are pre-conditioning children to the specific gender roles that they will be expected to assume in later stages of their life.

He says that "And the toys one commonly sees are essentially a metaphorism of the adult world" (Barthes 1972, 153) and for instance, a girl doll "means to function her to her future role as mother" (Barthes 1972, 153).

This article proceeds to point out the unfairness of limiting the imagination of the children to the gender roles that they have to play in later stages of their lives. French toys are usually based on imitation, they are meant to produce children who are users not creators," (P-51) where toys are "metonymism" of life. According to

Barthes, French toys are an illustration of the belief that children are a miniature reflection of adults. Barthes argues that toys offer too much direction to children in their play: they divert the children to indulge in their own imagination.

Here I have analysed the element of language. Barthes uses the concept of language as a semiotic. The same approach was first used by Yrda Leamer (1975). As indicated by Ferdinand Saussure (1919: P-101), signifiers (basic objects) are connected to signified (concept) by signification process—

Barthes's explanation of semiotics in a language goes beyond this. Acc. to him sign can take part in a new level of significance when sign becomes a signifier for a new signified at another level.

The basic level of signification or denotation as Barthes calls it can become the basis for another signification or connotation. To Barthes, this second level of meaning at the level of connotation is the psychological meaning or cultural association that underlies the primary linguistic meaning.

He names the language system that myth appropriates for "language-object", while myth itself is termed "meta language" i.e. that language which is used to structure and manipulate everyday language.

On the level of everyday land the signifier is the "meaning" but on the level of myth becomes the "form". The signified remains the "concept" in both cases that which is the "sign" on the first level. However, is equated to "significant" at the level of myth.

Barthes uses his linguistic analogy to provide insight to the inherent character of society & culture. It shows that Barthes has the view that language has dual functions-- one being the public view which is available for all to see in a social context and second is the psychological view that underlies within the public view and communicates the society's real message behind a public view.

The same system of denotations (sense) and connotations (valient) in the language analysis of the essay toys, where the everyday toys used for play by children is a denotation that is employed by the french society acc. to Barthes to define gender roles for children.

As Barthes says in his essay "French toys: one couldn't find a better illustration of the fact that the adult French man sees the child as another self. All the toys and semi-toys are essentially a true mosaic of the adult world; they are all reduced copies of human objects, as if in the eyes of public the child were, all told, nothing but a smaller man, a homunculus to whom must be supplied objects of his own scale".

So acc. to Barthes and what I think toys are objects that condition the users for future roles and that predetermined our roles in the society in indirect way. So here it is a toy which is a myth because toys have certain associations with certain categories and people which are already fixed by the society and that is myth.

This theory acts as the annotation of the French society, that is the society is sending an underlying message to the children in terms of their preparation for future roles in the society.

Barthes writes on how doll conditions little girls for example: “ have exist. For instance, dolls which animate, they have an esophagus (gullet/food pipe) and gives them a bottle, they need their nappies, soon, no doubt, milk will run to water in their stomachs. This is meant to prepare little girls for the sameness of house-keeping, to condition her to her future role as mother.

We apply this to games played in our modern society, we can immediately see the semiotic as applied to ideology, might shed more light on the role that games play in our globalized society. We have assigned different roles to our children since their childhood through different child play different toys.

So in “toys” Barthes portrays the effects and messages conveyed by the society to children by categorizing their play things, preparing them to follow their gender roles at a later stage in life. Hence, Barthes uses semantics for uncovering the underlying message of the society through innocent children’s toys.

Myth here is categorized with the toys that certain toys for boys and another certain for girls so this is an old system of belief which we follow in any form may be.

Bibliography:

- * Saad, Vinay et al. “The Individual Society” Pearson, 2011. 77-209
- * Barthes, Roland. “Toys and Gender” UWF English Dept., Feb. 17, 2017
- * Barthes Toys & gender. wordpress.com

*Dr. Pradyumn
Dept. of English, GNA, Anant*

INFORMATION RESOURCES IN RAJASTHANI ARTS AND CULTURE FROM THE USERS PERSPECTIVE

** Sumita Pandey ** Dr. Shailendra Kumar

**Research Scholar, Department of Library and Information Science, University of Delhi. Email: sumita.pandey10@gmail.com

**Associate Professor, Department of Library and Information science, University of Delhi. Email: shailsk@yahoo.co.in

Abstract

Preservation and conservation of art and cultural heritage create awareness in people's mind for their heritage. This paper gives a brief introduction about the users of selected universities, libraries and library libraries. There are a lot of specialisation in Rajasthan art and culture, it also tries to add to understanding the information behaviour of the faculty members and selection of the selected institute's libraries and about the benefits and purpose of seeking information. Various type of information resources, information sources as well as problems and functions they face while searching them. The study also considers the library evaluation in Rajasthan, the literature about the arts and culture of Rajasthan is available in different forms. Different types of information resources used by users who come to library to search information on arts and culture of Rajasthan. The main purpose of this study is to examine the role of libraries to promote art and culture of Rajasthan on per the opinion of the users of the selected nine museum, university and institutions of Rajasthan.

Keywords: Information Seeking Behavior, Rajasthan, Art and Culture, Cultural Library, User Satisfaction.

1. Introduction

Art is the medium to express the aesthetic ideas or purposes by the use of skills by the imagination to create an object and experience that can share with others. A kind of translation of experiences with the help of different media whether it's a painting from the Renaissance or a modern sculpture item.

Culture represents a set of shared attitudes, values, goals, and practices. Culture and creativity manifest themselves in almost all economic, social and other activities. When people come together as learners under the aegis of a library or a museum, they get an opportunity to understand that cultural institutions (Departments and Centre of Universities, libraries, museums, centre of art and culture, archives) are grounded on the idea that a culture requires places, forums, workshops where artists work for creative change where ideas and imaginations get shapes.

2. Information Needs of Artists, Art Scholars and Art Historians

The literature describes the information needs of users seeking information in Art and Culture as well as differentiates the information seeking behaviour of art faculty, art historian and art students and practicing visual artists. The literature noted how they are accessing information resources, especially in academic libraries. The role of information in the creative process as well as different artistic communities and varying information resources availability in the libraries is also evaluated.

Information behaviour is an embedded assumption of the user-oriented paradigm which focuses upon what people think, do and feel when they seek and use information. (Wilson, 1981) In the recent article, Lo and Chu (2017) discussed the information seeking behaviour and library usage of students at the Hong Kong Design Institute. The results revealed that the popularity of read and printed materials is still high. The users found the library more suitable as not only the avenue of accessing inspirational materials but also a useful place for social networking.

Duval (1989) have noted that researchers in humanities take more time in information seeking endeavour and prefer to make their own efforts to find their information themselves without taking help from library professionals. Visual artists priorities are print media and most preferred format in the libraries is monographs as they in retrospective conversion. In fine arts reference sources like encyclopaedia, Larousse's History of Art, Arnason's History of Modern Art find to be useful.

Research scholars initiate their research with standard books and handbooks, periodical, and articles are very valuable although indexing and abstracting sources are not widely used in visual arts. However, bibliographies, indexes, abstracts and other bibliographic tools are used by art researchers to look for relevant articles (Lomprais, 1990).

Art historians, archivists, members of digital arts and design programs, painters, photographers, printmakers, art therapists, art educators and sculptors use print media and internet as traditional print media is regarded a highly preferred source of inspiration with art journals, periodicals and auction catalogues (Latham, 2010). Art

historians are dependent on their personal libraries, occasionally they use computerized databases and their bibliographies, general reference manuals, indexes, image slides, digital images, photographs and photographic reproductions (Vroom, 1984). Online sources are only preferred to reach an original print source (Beardsley, 2015). Younger artists may widely use the different information resources in comparison to their senior peers as well as electronic resources are more popular among the younger artists (Lanning 2008) whereas emerging artists generally use same type of information sources as their established artists. Along with social networks they use traditional information sources and libraries (Mason and Light, 2011). Two basic reasons of the artists behind using books are to obtaining technical information and to find inspiration, while artists are not bounded themselves only to the arts for searching information (Downey, 1987).

Herning (2008) found slight difference in artist, those who are associated with academic institutions and those who are not. Although the affiliated artists use the information sources more frequently adding social networks. Frank (1999) examined that student artists need materials to increase their subject knowledge, information resources to resolve their problems and finally most importantly, resources to 'inspire' the users. Coral (2007) found that cultural environment and artist's own work of art is the main source of inspiration for them. Although Walter (1981) found that very few bibliographic databases are related to visual arts like *Waltari line*, *Art abstracts*, *Art index*, *RILA*, *Acery index* to architecture periodicals and some more specific for visual arts. Hence these online arts related databases have some difficulties as limited subject coverage, poor retrospective indexing of documents, lack of regular updating and of coordination between services.

Mason and Robinson (2011) found that illustrators and web/mobile designers were most likely to cite current trends and practitioners in their field as source of inspiration, and were also influenced by other periods in fashion and older styles of illustration. Painters, sculptors and other artists, those working in mixed media, get inspiration from Nature, Artistry and Natural Art. Performance and installation artists appeared to be more engaged in current art writing and research as source of inspiration. All the said result shows that internet and the free style community of practice are the most important resources for emerging artists.

3. Role of University, Museum and Cultural Centre Libraries

Museums are heart of culture and civilization. The primary function of museums, cultural centres comprises of collection, documentation, preservation, display and interpretation of material evidence and related information for the benefit of coming

generations. In a very precise way, university, museum and culture centre libraries acquire books, journals and periodicals related to the field of History, art and culture of the world for specialized research and reference. It covers many disciplines like, Anthropology, Archeology, Conservation, Decorative arts, History, Literature, Museum studies, Painting, Philosophy and Religion. University libraries serve academicians, research scholars and students who are registered in different course works offered by the university.

4. Need of the Study

It is observed that the information behavior and practices in an scholars have been studied less in comparison to other academic disciplines. So that in the vast spectrum of Rajasthan art and culture, the need of evaluation and monitoring art and artists was prominently felt. This phenomenon laid out the information seeking behavior of users of select institution libraries, which have apparently become the popular natural destination and is giving a point of reference to the users of emerging art and cultural centers.

5. Objectives

The purpose of the study is to find the answers to the following questions:

- To know about the purpose of seeking information on Rajasthan art and culture by the users of select libraries.
- To know about the sources to seek information resources on Rajasthan art and culture.
- To highlight the problems and difficulties users faced while searching information resources in Rajasthan art and culture.

6. Research Methodology, Scope and Limitations

The study used survey method with the help of questionnaire followed by interview of the library users to bring out the clarity to the study. Services offered by the select libraries have been analyzed by tabulated method on the basis of the data collected from the users during the survey.

In this study the term "Sources of information" is used for contents of the collections of a library which includes books, reference books, manuscript related services, photos books, journals, periodicals, atlas and maps. Art and culture cover the cultural heritage of the nation. The users of Nine major Universities, Institutes and Museum libraries of Rajasthan are selected for the study as these libraries are actively working and dealing with information resources in Arts and culture of Rajasthan which are as follows:

1. Albert Hall Museum, Jaipur (A/M established in 1957)

2. Banasthali Vidyapeeth Nigadi Tonk (BV established in 1931)
3. Indian Institute of Craft and Design, Jaipur (IICD established in 1955)
4. Jawahar Kala Kendra, Jaipur (JKK established in 1997)
5. Maharaaj Sawai Mansingh Museum (MMSM) Jaipur (MMSM established in 1957)
6. Mohan Lal Sukhadia University, Udaipur (MLSU established in 1962)
7. Rajasthan School of Arts Jaipur (RSA established in 1957)
8. Rajasthan Sanggeet Sanshodhan Jaipur (RSS established in 1957)
9. University Of Rajasthan, Jaipur (UR established in 1947)

In social sciences research personal characteristics of respondents have very significant role to play in expressing and giving the responses about the problem. Keeping this in mind, in this study a set of personal characteristics namely, age, sex, education, work specialization, etc. of the 116 out of 271 respondents have been examined and presented in this study. The select users are from all gender groups, categories and specializations even though they have one similarity to search information on any form of Arts and Culture of Rajasthan. Out of these above selected users, some of them are faculty members of universities, institutions, etc. whereas some of them are research scholars, staff of museums etc. also respondents as users, postgraduates and undergraduate students. Members of institution are also incorporated as the users of select museums library of Rajasthan.

In this study the researcher have taken 9 institutes i.e. Albert Hall Museum Jaipur, Banasthali Vidyapeeth Nigadi Tonk, Indian Institute of Craft and Design Jaipur, Jawahar Kala Kendra Jaipur, Maharaaj Sawai Man Singh Museum Jaipur, Mohan Lal Sukhadia University Udaipur, Rajasthan School of Arts Jaipur, Rajasthan Sanggeet Sanshodhan Jaipur and University of Rajasthan Jaipur. All above 9 institutes are from Rajasthan.

Table 3.1.3 Qualification- Wise Distribution of Institutions Library Users

Education is one of the most important characteristics that might affect the person's attitudes and the way of looking and understanding any particular social phenomena. In a way, the response of an individual is likely to be determined by his educational status and therefore it becomes imperative to know the educational background of the respondents. Hence the variable 'Educational level' was investigated by the researcher and the data pertaining to education is presented in

Table. 5.3.1.5.

S.No.	Institutions	Bachelor	Master	NET	Ph.D.
1	MIM	20	12	03	04
2	BV	20	16	03	05
3	DCD	23	09	03	00
4	JKK	26	07	03	02
5	MSMIM	20	02	00	01
6	MLSU	20	17	5	05
7	RSB	24	00	03	02
8	RSS	26	00	03	01
9	UR	24	21	03	08
Total	23 (15.75%)	81 (57.53%)	68 (105.17%)		31 (21.23%)

Note: Figures in parentheses give percentage

Table 5.3.1.5 shows that about 57.53% of the respondents are educated up to post graduate level they are maximum number, 105.17% are NET qualified lesser number of them. The numbers of respondents attaining higher education (Ph.D.) 21.23% are average in number. Only 15.75% of the respondents are educated up to bachelor level.

Table 5.3.2.2 Sources Used by the Respondents for Seeking Information

Except books, reference books, photo books, pamphlets, atlas, maps there are many other sources and methods from them scholars collect information on Rajasthan arts and culture. These sources are attending conferences/seminars/workshops, Book reviews, Consultation with experts in the field, Conversation with colleagues, Internet, discussion forum or newspapers, etc. therefore, in this regard the following table 5.55 lists many of the sources which can be used to collect information on different aspects of Rajasthan Arts and Culture and asked to the users to mention their preference of sources they adopt to get required information.

S.No.Sources	All	BV	DCD	JKK	MS	ML	RS	RS	UR	Total
	M		D		MS	SL	A	S	R	
1 Abstracting journals	9	24	0	10	0	16	3	5	27	89
2 Attending conferences/ seminar/workshops	9	11	0	16	0	11	5	8	27	116
3 Book reviews	12	23	3	10	0	11	6	7	27	102
4 CAS of libraries	0	23	0	13	0	11	5	8	22	83

5	Citations (references used)	12	27	6	9	0	7	5	5	17	84
6	Consultation with experts in the field	5	23	3	13	3	27	6	5	23	112
7	Conversations with colleagues	19	23	0	15	9	8	6	5	13	95
8	Conversations with library staff	12	7	0	6	0	8	3	5	29	81
9	Electronic databases	0	21	3	9	0	11	4	5	24	78
10	Indexing journals	0	33	3	21	0	7	3	4	11	75
11	Internet discussion forums or newsgroups	12	21	0	11	9	11	4	5	23	99
12	Internet search engines	10	21	3	13	3	16	3	5	23	98
13	Library catalogues	12	27	3	16	0	5	5	5	24	99
14	Media: TV, Radio and newspapers	12	23	6	19	9	11	5	1	23	94
15	Publisher catalogues	14	24	0	19	3	11	6	5	21	89
16	Review articles	14	33	6	19	3	7	3	4	29	96
17	Visiting book stores	14	7	3	12	3	7	3	3	24	81

(Respondents are allowed for giving multiple responses)

The table 3.5.3.2 reveals that out of 17 above mentioned information sources the majority of respondents i.e. 116 users utilised their information need through Attending conference/seminar/workshops and least number of users i.e. 75 users search information on indexing journals in order to fulfill their requirement. The average number of users used Consultation with experts in the field, Book reviews, Media: TV, Radio and newspaper; Library catalogues; Internet search engines, Internet discussion forums or newsgroups, Review articles and Conversation with colleagues as a source adopted to get required information.

Table 3.5.3.3 Purpose of Seeking Information by Respondents

The following table 3.5.3.3 determines the purpose of seeking information of respondents

S.N.	Purpose	AIM	IV	ICD	IC	MSM	MI	RS	RSS	IR	Total
						SM	SI				
1	For research and reference	38	24	9	12	05	15	00	00	24	95
2	For teaching and enrichment	29	21	3	33	03	12	00	05	00	68

3	To get information for creative works	04	18	0	05	00	12	00	00	02	09
4	To know the latest arrivals in the library	02	21	3	03	03	09	06	09	03	59
5	To read journal articles pertaining to their subject	8	6	13	00	09	00	09	09	63	
6	To read newspapers/magazines	50	18	09	19	03	12	02	00	09	61
7	Workshop and seminar presentations	00	18	00	08	06	09	00	06	06	41
8	Writing a book or article	00	8	09	03	03	13	06	09	09	65
9	To collect materials in their subject	58	15	09	09	00	09	00	00	15	65
10	Guiding Research Scholar	04	06	09	06	06	09	00	06	00	27
	Total	28	177	45	68	09	117	21	36	87	588

(Respondents are allowed for giving multiple responses)

It is apparent from the above table that out of 145 respondents the maximum number of users i.e. 95 visited library in order to fulfil their research and reference queries, next apart from that the minimum number of users i.e. 23 use library to fulfil their requirements against guiding their Research scholars. That is very obvious because all the users are students, research scholars or academicians so that research and study is their major work, for that they consult the library. Some other purposes are also similar to that i.e. 'for teaching and enrichment', for writing a book or article, and 'to collect materials in their subjects'.

Table 2.3.3.2 Availability of Reference Sources on Rajasthan Arts and Culture

Reference sources are the research tools that help the scholars with their paper or project. Reference sources provide answers to specific questions such as brief facts, statistics and technical instructions. Such as dictionaries, encyclopedias, almanacs, atlases etc. generally in libraries reference sources do not circulate and are located in a separate reference collection.

5.3 Option	AHM	BY	ICU	JK	MIMS	MLSU	RSA	RSS	UR	Total
Yes	16	24	06	6	03	3	06	00	36	104 (71.23%)
No	00	00	06	06	00	0	06	06	03	27 (28.77%)

Note: Figures in parentheses are percentage.

Table 5.3.2.2 represents the data about availability of Reference Sources in Rajasthan Arts and Culture. As according to the responses received from the user of the library we came to know that out of 39 Institute libraries 10th (71.23%) of users responses that the libraries has the availability of reference sources on Rajasthan arts and culture along with this 4th (28.77%) users responds the library has not the availability of reference sources on Rajasthan arts and culture. As there are various aspects in Arts Like Performing arts, visual arts, sculpture, painting, pottery, photography, is the reason that some users are satisfied with reference sources available in some aspects of Rajasthan arts and culture whereas others are not satisfied with this.

Table 5.3.2.3 Commonly Used Reference Sources on Arts and Culture

As far as reference sources concern reference sources are the research tools that help the scholars with their paper or project. Reference sources provide answers to specific questions, such as brief facts, statistics with technical intricacies, such as encyclopedias, directories, almanacs, atlases, etc. generally in libraries, reference sources do not circulate and are located in a separate reference collection. List of reference sources in arts and culture is provided in table 5.3.2.3 and respondents were asked to reply the name of reference sources which are commonly used while getting information on Rajasthan arts and culture.

5.3. Reference Sources	AHM	BY	ICU	JK	MIMS	MLSU	RSA	RSS	UR	Total
1. Biography of modern India Art	00	21	3	0	0	17	0	0	0	41
2. Directory of Artists in Rajasthan	5	2	3	6	0	15	0	0	0	26
3. Dictionary of Indian art & artists including technical art term	0	19	0	0	0	18	0	0	12	39
4. Dargal Kashi	16	21	0	14	3	25	0	3	21	118

5	Encyclopedia of the arts of India	12	11	3	3	13	6	0	0	61	
6	Encyclopedia of Indian culture	12	13	0	3	11	4	8	17	73	
7	Compendium of India Indian Union history and Culture	6	18	0	3	13	6	0	6	73	
8	Kala Kosa	12	21	3	1	3	21	6	0	3	83
9	Manu Sanskriti Kosh	00	22	0	13	3	24	6	0	15	83
10	Rajasthan state gazetteer: ⁹ history and culture	15	15	0	3	3	23	4	8	3	73
11	Rajasthan Hindi Sahit Kosa	0	24	7	3	0	27	4	0	3	68
12	Rajasthan Kala Kosh Kosh	13	21	3	6	3	26	1	0	3	80
13	Rajasthan Hindi Kosh	6	24	0	6	1	27	4	0	24	111
14	Rajasthan Atlas Sanskriti encyclopedia	6	7	0	6	3	27	4	0	3	61
15	The art of India	1	16	7	3	0	13	0	0	15	68
16	Biography of modern India Art	12	21	0	0	0	3	0	0	3	57

(Respondents are allowed for giving multiple responses)

Table 5.3.17 discussed the commonly used reference sources on Arts and Culture. As per users response *Dargal Kosh* is commonly used by the users and the total number of users who used this reference source are 118 that is the largest number on the other side *Biography of modern India art* is less used by the users and their response is 49. Followed by this 111 users prefer *Rajasthan Kala Kosh*, 93 and 93 responds for *Rajasthan Hindi Sahit Kosa*, *Rajasthan Kosh* and *Kala Kosa* respectively. *Rajasthan Kala Kosh*, *Kala Kosa*, and *Kala Kosh* are the most commonly used reference sources. In the next side according to 75, 73, and 71 users *Compendium of India, Indian Union History and Culture*, *Encyclopedia of Indian culture*, *Rajasthan state gazetteer, history and culture and* *Compendium of Indian art & arties* including technical art term records that these are commonly used reference sources in the libraries. Lastly 68, 61 and 61 responds for *The art of India, Sanskriti Kosh* and *Encyclopedia of the arts* are commonly used by the library users correspondingly.

As we know from the above table that the public libraries has 16 types of

reference sources that is mentioned in above table along with that some other reference sources are used by the users of the library and they are:

Lexicon of Music, Dance and Drama: The Heritage of Indian Theatre

The reference source trying to bring out a performing arts lexicography dealing with ancient Indian Music, Dance and Drama from the huge corpus of traditional Sanskrit treatises from *Saṅgītaratnāvaṇī*, *Nṛtyasāra*, *Abhinavānanda* to *Abhinavabharata* a manual on Indian drama.

Cambridge guide to theatre: It contains a wealth of information on all aspects of theatre past and present. Major playwrights, works, important traditions, theories, companies, practitioners, venues and events, including folk drama, street theatre and mummers plays; the work of actors, directors, and designers. *Art & Architecture Thesaurus*: Art & Architecture Thesaurus is a controlled vocabulary used for describing items of art, architectural and material culture. The AAT is used by museums, art libraries, archives, cataloguers, and researchers in art and art history, fine art, architecture, decorative arts, archival materials and material culture.

encyclopaedia Britannica: Encyclopaedia Britannica is a general knowledge English language encyclopedia. Only 1% of knowledge is devoted to art in encyclopaedia Britannica, rest is based on other knowledge.

Blackin Dictionary of twentieth century art: This dictionary is covers 1900 centuries cover artists, art groups and movements of the 20th century, painting, sculpture and graphics.

The Oxford Dictionary of Art and Artists: The Oxford Dictionary of Art and Artists covering western Art from the ancient Greece to the present day, it is a wide range an authoritative authority, contains over 2500 clear and concise entries on styles and movements, materials and techniques and museums and galleries it also includes biographical entries for artists, critics, collectors, dealers and patrons with other general information.

Abhinavabharata: A lexicon of fundamental concepts of the Indian Arts

Encyclopaedia of the World Art: Subject matter consists of contemporary and arts in the includes music, architecture, sculpture, printing and other man-made objects with no limits as to time, place or cultural environment.

World dictionary of contemporary and modern art: This dictionary relates in a concise, intelligible manner the topics, beliefs and conditions on which the collection of European workmanship is based. Cross-references comprise the pattern to recognize the subject of an image just learn some trademark artistic

er figure is it. Here in a solitary volume are consolidated religions and aesthetic subjects. The "Lexicon" likewise investigates the "lost language" of image and print in this way opening up the entire field of purposive mediums.

World of Graphic Arts: An World-Enriched view of the leading contemporary graphic and typographic designers, illustrators, and cartoonists, with a semi-illustrated history of the graphic arts.

The Oxford Companion to the Music of India. Comprehensive, authoritative and up to date. The Oxford Encyclopedia of the music of India details the story of Indian music through 3000 years of history. Carries cover forms of music from classical to film, orinated, as well as dance styles, technical terms, instruments and biographic of vocalists, musicologists, saints, poets, gurus, composers and instrumentalist. The work spans not only all regions of India but also covers the music of the subcontinent, including Nepal, Bangladesh, Pakistan and Sri Lanka.

The Photoshop Handbook: A complete book to guide and reference manual for all photographers, from beginners to professionals, to all aspects of desktop work-processing, printing and special manipulative technique for modifying and creating new images.

Sangeet Shikshak is the "Odear of music and Dance" and one of the most important Sanskrit musicalogical texts from India. Composed by "Haridasa" in the 13th century, both Hindustani music and Carnatic music traditions of Indian classical music regard it as a definitive text. The text is divided into seven chapters which deal various aspects of music and musical instruments and the last chapter deals with dance.

Report International Through E-Reference: The most comprehensive user friendly thesaurus available, Report features more than 62500 words and phrases, including more than 2000 all new entries that reflect the very latest in culture and technology.

The photographer's Handbook: A classic, bestselling photographer's manual is issued for the first time in paperback, revised and updated (illustrated photographs, diagrams and charts cover the entire range of subject matter, from choosing a camera to seeing finished prints).

Table 3.4.2.5 Reason behind for using Library Frequently

The above table reveals the data regarding why users are not using the library on regular basis.

SN	Reason	AHM	BY	JCD	JK	MSS	ML	RS	RSS	UK	Total
						SM	SL				
1	Class lectures and notes are sufficient	00	00	00	08	00	00	0	00	00	00
2	Inconvenient library	00	00	00	00	00	00	0	00	00	0
3	Lack support from library staff	00	00	00	00	00	00	0	00	00	0
4	Library environment is not congenial	00	00	00	00	00	00	0	00	00	0
5	Required books are not available	08	00	00	00	00	00	0	00	00	00
6	Shortage of time	15	00	00	15	00	00	0	00	00	110

(Respondents are allowed for giving multiple responses)

The above data regarding the reason behind not using library frequently, the opinion of the select library users in this context are collected and tabulated. It is evident from table 5.4.5 the reasons responsible for users not using library frequently. The maximum number of users (110) not visiting library frequently because they have shortage of time. The number of users (00) do not visit library on regular basis due to inconvenient library hours and lack support from library staff. Apart from that in average the responses regarding not using library frequently due to 00 user's responds that required books are not available that's why they are not using library on regular basis. on the other side 20 user respond that class lectures and notes are sufficient, so they do not feel the requirement, to go to the library. lastly 11 users respond that library environment is not congenial due to that they do not visit the library on regular basis.

Table 5.4.2 Problem Faced While Seeking Information

The value of information resources in libraries and safeguarding its usage seems not encouraging. Library users quest to use resources for their academic as well as research work encounters some difficulties in terms of access and usage. In order to improve the services of institute libraries and information centres, it is imperative to better understand the impediments users encounter in accessing these resources. Table 5.4.2 explores the data regarding problem faced by the users while seeking information.

S.N.	Problem	AHM	BY	JCD	JK	MSS	ML	RS	RSS	UK	Total
						SM	SL				
1	Information is scattered in too many sources	06	24	12	12	06	09	06	09	30	102
2	Information sources are very expensive	16	06	09	12	06	13	06	09	30	91
3	Lack of information sources	16	03	09	12	03	09	06	09	30	88
4	Lack of knowledge in using the library	00	06	03	10	06	08	06	09	28	74
5	Lack of support from library staff	00	06	09	03	03	03	06	09	24	53
6	Lack of training in electronic resources/products	12	06	09	12	03	09	06	09	27	79
7	Language barrier (most of the material is in Hindi language)	00	06	06	06	06	09	06	04	37	53
8	Non-availability of electronic resources (e-journals and databases)	09	06	06	10	03	10	06	09	30	80
9	Latest information resources are not available	00	06	09	10	03	10	06	09	09	56

(Respondents are allowed for giving multiple responses)

According to the data 102 of users faced information is scattered in too many sources but it is highest in response 91 and 88 faced the problem that information sources are very expensive and lack of information sources. 80 and 79 of users faced non-availability of electronic resources (e-journals and databases) and Lack of training in electronic resources/products. 61, 58, 56 and 53 of users faced Lack of knowledge in using the library, language barrier (e.g. most of the material is in Hindi language), Latest information sources are not available and Lack of support from library staff while seeking information. The highest number of user's i.e. 102 responds that they faced problem due to scattered of information in too many sources apart from that lowest problem is lack of support from library staff while seeking information.

7. Conclusion

Libraries and museums provide a plethora of resources and services for their users and communities. They preserve rich and diverse culture and history and transmit it from one generation to the next. 'Music' is the most preferred area of art and 'film' in culture. They seek information for research, reference, for teaching, and enrichment.

The users are found to be enthusiastic users of text books, reference books, websites and photo books, except these information resources users are found to be satisfied with magazines and journals; reference sources available in Rajasthan arts and culture. Not only using information resources available in the libraries, users are interested to seek different type of sources to search information except traditional print information resources, as attending conference/seminar/workshops. They consult with the experts related to their fields. Majority of the users search their required information with the help of internet, it shows that internet is integral to their source of information access but majority go with consultation and discussion on subject. Libraries provide different information finding aids to search information. Although the users face some problems also still they are satisfied with the Library collection. Generally the users are satisfied with books and reference books in Rajasthan arts and culture available in select libraries.

An overall result shows that the users of Rajasthan are quite varied in habits as a whole; they are also seen to be proactive users of traditional books, magazines and journals, reference sources. As well as also prefer socialization among their colleagues as many of the information needs are better satisfied with the help of this.

References :

1. Beaudoin, Jean F. (2005). Image and text: a review of the literature concerning the information needs and research behavior of art historians. *Art Librarianship*, 27 (2), 37-39.
2. Bode, J. M. (1989). Research in the two cultures: the nature of scholarship in science and humanities. *Collection management*, 7 (34), 1-21.
3. Crow, Sandra (2004). Informing visual users: information needs and sources of artists. *Art Documentation*, 23 (3), 14-20.
4. Downey, M. C. (1981). A survey of the information-seeking practices of artists in the academic community (Master's Thesis). Kent State University.
5. Frank, P. (1989). Student artists in the library: an investigation of how they use

general academic libraries for their creative needs. *Journal of Academic Librarianship*, 25 (6), 415-435.

5. Chan, Kenneth C. (2011). Development of the digital repository of Indian artistic heritage initiatives at the Indira Gandhi National Centre for the Arts. *Information Journal of the Art Librarians & Documentalists of South America*, 40 (2), 56-62.
6. Chandram, Abhy A. & Spink, A. (2011). Image searching on the World Wide Web: analysis of visual information retrieval queries. *Information processing and management*, 37 (2), 295-311.
7. Chandram, Abhy A. (2003). Visual resource reference collaboration between digital museums and digital libraries. *Library Magazine*, 2 (2).
8. Cravitt, A. (2004). Artistic jobs in the digital age. *Journal of Art Management, Law and Society*, 34 (1), 79-96.
9. Hearing, W. S. (2008). The information seeking behavior of visual artists: a literature review. *Journal of Documentation*, 64 (3), 343-357.
10. Hemmig, W. S. (2009). An empirical study of the information seeking behavior of painting visual artists. *Journal of Documentation*, 65 (4), 682-693.
11. Larkin, Catherine. (2010). Looking to the future while learning from the past: information seeking in the visual arts. *Art Documentation Journal of the Art Librarians Society of North America*, 29 (1), 49-60.
12. Lai, Patrick & Chan, Wilson (2015). Information for instruction: understanding information seeking behaviour and library usage of students at the Hong Kong Design Institute. *Australian Academic & Research Librarians*, 46 (2), 104-120.
13. Loungvisit, U. (1990). Scholar seek information: information seeking behavior and information needs of humanities scholars. *International journal of information and library research*, 1 (3), 195-210.
14. Mason, Helen & Robinson, Lyn (2011). The information-related behaviour of emerging artists and designers. *Journal of Documentation*, 67 (1), 159-180.
15. Sanga, Anil (2012). Digital preservation of cultural heritage resources and manuscripts: An Indian government initiative. *ISLA Journal*, 34 (4), 289-296.
16. Stern, Diethe (1984). The information seeking practices of artists: insights in museums and colleges in the United States. O.S. Day, Columbia University.
17. Walter, Nadine (1991). Computerization in research in the visual arts. *Art Documentation*, 10 (1), 5-12.
18. Wilson, T.D. (1981). On user studies and information needs. *Journal of Documentation*, 37(1), 3-15.

Concept of Women Empowerment in Ancient Indian Tradition

Kapil Gautam

Abstract:

The paper traces the perspectives of women empowerment in Indian culture on the basis of philosophical analysis of Indian feminine words. Women Empowerment includes increasing the spiritual, personal, social and economic well-being of women. It also involves the empowered developing confidence in their own capabilities to resolve the women problems, focus on movement for women rights and to inculcate self-women even degraded for her place in society. Women recognized her role in society and performing accordingly her duties. Women is even demand for her right. A woman always keep self as a thought and center and our needs. Her a change in role, original disease in her was worth. Men women and men have equal importance in this world. They are helpmate each other. And in this way their life is meaningful. Women were the goddess of sacrifice. In western the a woman have lack of spiritual power. They are finding their own way. Feminist role has a role of culture. Here is an effort to explore the empowerment of woman in Indian culture.

Key Words: empowerment, culture, Śakti, the cultural organization, evolution, rights of woman, women principles.

Introduction:

The word *women empowerment*, essentially means that the women have the power of control over their own lives as well as to be the participant and decision maker a power which enables them to move from the periphery to the center stage. In the an culture a woman *śakti* is female. *Śakti* is the female and strength of the feminine attributes power and strength which infused in the world known as a Goddess. It is a force which rely world for strength and power and can be. All male world is a for the feminine. In Indian times women and men were equal as far as education and religion was concerned. Women participated in the public sacrifices along with men. Among the many societies that can be found in the world, we have seen the same of. It was surprising regard for women has been found in Indian society. Throughout the many years of Indian culture, women have always been given the highest level of respect and treatment. A clear indication of this is that there is a saying, *śakti śrīyate, śakti śrīyate, śakti śrīyate, śakti śrīyate, śakti śrīyate* (2,59).

In the new womanhood studies have an subject to many great changes over the past few millennia, from equal roles with men in Indian culture through the last century of the

In *Air Yasa* women are considered as *Prani* (देवता-वन्तः¹¹). On this basis there is a saying in Sanskrit,

॥ यज्ञिनो यज्ञिणो वीर्यं यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो ॥
 यज्ञिणो यज्ञिणो वीर्यं यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो ॥¹²

In *Manu Smriti* is called as *Prani*. After marriage she is to be obedient to serve her husband, India in Sanskrit in her own *Manu Smriti* has been used as *Prani* (प्रणी) as *यज्ञिणो यज्ञिणो* (She is like a sacrificial). No married man should perform any religious ritual, ceremony or sacrifice without being joined in by his wife. He wife is considered a sacrifice and woman in the side of life of her husband she is called in Sanskrit, *Yajñiprāṇī* (spiritual life force). This idea is very old, as old as the Hindu religion. *Manu Smriti* is considered the greatest glory of Hindu women. The Purāṇic literature teaches, *‘Mātṛpitrāṇām iva bhavati’* ‘As your mother be God to you.’

According to K. Gunda Devi, the status of women in ancient India was free and emancipated, and women were well educated and respected members of society. A wife shared all her husband's privacies and was his companion and helpmate in his activities. The position of women was far better than in other countries of ancient times. How else could it be in a culture which placed the Mother before the Father in priority for reverence? *‘Prāṇī bhavati’* was the first Upanishadic definition of the young Sri Buddha the great Indian saint. He only taught whose genderless phrase the Tamil Buddhist saint with the Christian – the traditional concept of *‘Prāṇī bhavati’* is limiting in the image of *‘Sakhamani-Bhava’*. The Hindu Father – God his country is his Motherland – *‘Bharatam Mata’*, and his nationalities has given up ‘*Manu Smriti* – *Prāṇī Bhavati*’.

According to *Manu Smriti* women have right of inheritance.

॥ *Prāṇī bhavati* ॥ यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो ॥
 ॥ यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो यज्ञिणो ॥¹³

In Vedic times women are *Yajñiprāṇī* (Yajni). The *Yajni* (Yajni) of *Prāṇī bhavati* in *Manu Smriti* is an ancient Hindu term used in the Purāṇic text of *Prāṇī bhavati*, *‘Prāṇī bhavati’*, *‘Prāṇī bhavati’*, *‘Prāṇī bhavati’*, *‘Prāṇī bhavati’* as a symbol of unity woman. In modern times the important role playing women in electronics, information technology and food processing and agro industry and textiles has been crucial in the development of these sectors. They would be given necessary support in terms of labour legislation, social security and other support services to participate in various industrial sectors.

3.2. Women Education

In Vedic times women and men were equal in education and religion was imparted to both and the *śraugya* performed by them and carried out the *śraugya* too. A young daughter who has observed *brahmacharya* should be married to a *śraugya* who is learned like her.¹¹¹ According to K. D. Datta there was *śraugya* and *śrautika* for women and they were get higher education.¹¹² Apparently in early Vedic times women also received the sacred fire, and could study the Vedas. According to the Harisambhi two classes of women called *brahmanodāyina* (remains) – *śrautika* and *apā* – had focus in study of *śraugya* and *śrautika*.¹¹³ Panini's distinction between *śraugya* (a lady teacher) the *śraugya* is teachers' wife, and *śrautika* (a woman preceptor) and *śrautika* (a preceptor's wife) indicates that even at that time a lady may be student but also teachers of sacred fire. He mentions the names of several noteworthy women scholars of the past such as *Āśvī*, *Āśvī* and *Āśvī*. The *Upanishads* refer to several women philosophers, who disputed with male male colleagues such as *Āśvī* (Māṅgalya), who challenge *Āśvī*. Women, who were enjoyed an equal position and are listed in the *Upanishads* concerning the *śraugya* in the highest philosophical topics. Several among the *śraugya* (whom we may call the *śraugya*) were revered were women *śraugya* and *śrautika*. There are a number of women who are considered as the seeds of nations, like *Āśvī* (the daughter of *śraugya*), *Āśvī*, *Āśvī*, *Āśvī* and to an extent that *Āśvī* (the daughter of *śraugya*), spent her whole life in the study of the Vedas. Likewise, another girl *Āśvī* (the daughter of Sage *Āśvī*), also devoted her life to the study of the Vedas.

The name of *śraugya* (the *śraugya*) are well known as great scholars of Vedic. The *śraugya* describes the performance of *śraugya* (the *śraugya*) by *śraugya* and *śraugya*. The wife was a regular participant in the sacrificial offerings of the husband. *śraugya* (the *śraugya*) state that the wife should be educated to be able to take part in sacrifices.¹¹⁴

3.3.4.4.1

The description of dance, sing, musical instrument and dancing by *śraugya* (the *śraugya*) their eye focus in the *śraugya*.¹¹⁵ *śraugya* (the *śraugya*) explains three types of art: dance, song and music instrument.¹¹⁶ According to *śraugya* (the *śraugya*) *śraugya* is purified by the *śraugya*.¹¹⁷ *śraugya* (the *śraugya*) were educated by the *śraugya*. In Rig Vedic Goddess *śraugya* is presented as

senior, danger.” In Rig Veda, the family danger is described as of elder and younger brothers and sisters partitioned in 6. 43¹

3.4.3 Military

In Rigveda and Yajur such woman's role like a soldier is described. In Yajurveda she is called as *śāśvatā*, *Sāśvatā* and *Sāśvatāsurpa* 33² In Rigveda she is address with 6x times – *śāśvatā śāśvatāśāśā śāśvatāśāśvatā* 34³. *śāśvatā* is called leader. She was a warrior like.

She is considered as military *Śāśvatā-śāśvatā va śāśvatā śāśvatā śāśvatā śāśvatā śāśvatā* 35⁴ These Hindu women were allowed to go to the battle fields to fight against enemies. *Sāśvatā* one of the most powerful woman's character was start by her husband in search of power. She discovered their hidden place and then destroyed the city. There were *śāśvatā* were female warrior leaders according to *Draupadi* 36⁵ and women soldiers armed with bows and arrows in the Vedic army according to Krishna's Arthashastra. The Greek Ambassador Megasthenes mentions *Chandragupta Maurya*'s army to be 300,000 and this is an important matter only *śāśvatā* like woman.

4. Political Empowerment of Women

Although characters in the animals were not hyper we find some sources about women rulers in Vedas. *Prasullabhyas* 37¹ *Śāśvatā* – *śāśvatā* 38² *śāśvatā* – *śāśvatā* 39³ as a described part of *Śāśvatā* as a ruler. *śāśvatā* 40⁴ *śāśvatā* 41⁵ *śāśvatā* 42⁶

śāśvatā 43⁷ *śāśvatā* 44⁸ *śāśvatā* 45⁹ *śāśvatā* 46¹⁰ *śāśvatā* 47¹¹ *śāśvatā* 48¹²

Some kingdoms in the ancient India had traditions such as *śāśvatā* (rule of the city). Women competed to win the coveted title of the *śāśvatā*. *Amrapali* is the most famous example of a *śāśvatā*.

The Indian woman's status in the society had deteriorated during the last evolution. In spite of these difficulties some women ascended to the fields of political, literature, science and religion. *Bauzī Shikha* became the only woman monarch to have ever ruled Delhi. The Stone queen *Durgavati* ruled for fifteen years before the rest her life in a hands with Mughal emperor *Akbar* captured *Achal Kot* in 1540 and *Bala* defend *Achal Kot* against the mighty Mughal emperor *Akbar* in 1556. *Jaunpuri* with her husband *Alivardi* with

impairal power and was recognised as the real ruler behind the Mughal throne. The Mughal empresses Jahangira and Zarb-un-Nissa were well known poets, and also influenced the ruling administration. Shivaji's mother Jijabai was deputed to queen regent, because of her acting as a warrior and a soldier's sister. In South India, many women administered village-level divisions and had-tilled semi-Lama religious institutions.¹²⁰

In modern times the Constitution of India guarantees to all Indian women equality (Article 14) irrespective of sex by the state (Article 15), equality of opportunity (Article 16), equal pay for equal work (Article 15(1)). In addition, it allows special provisions to be made by the state in favour of women and of men (Article 15(3)), prohibits practices derogatory to the dignity of women (Article 23(A)) (a), and also allows for provisions to be made by the state for women's work and hours of work, time of work and for maternity relief (Article 47). The feminist activism in India picked up momentum during June 1976. One of the first national level issues that brought the women's groups together was the Mathura rape case. The annual of politicians accused of raping a young girl Mathura in a police station, later a successful protest in 1979-1980. The protest was widely covered in the national media and forced the Government to amend the Evidence Act, the Criminal Procedure Code and the Indian Penal Code and introduce the concept of custodial rape. Female activists united over issues such as female infant-icide, gender bias, women health and women's literacy. Since idealism is often associated with violence against women in India, many women groups launched anti-honour campaigns in Andhra Pradesh, Karnataka, Madhya Pradesh, Madhya Pradesh and other states. Many Indian Muslim women have questioned the fundamental tenets of Islam, including a woman's right to wear the Shariat law and have criticized the triple talaq system. In 1990s, grants from foreign donor agencies enabled the formation of new women's groups such as Self-Help groups and NGOs such as Self- Employed Women's Association (SEWA) have played a major role in women's fight in India. Many women have emerged as leaders of such movements, for example, Medha Patkar of the Narmada Bachao Andolan. The Government of India declared 2001 as the Year of Women's Empowerment (SAD, 2001). The National Policy for Women's Empowerment (2001) by the Government of India was issued in 2001.

Conclusion:

By close discussion it is clear that in ancient times women were a repressed class. Criminals like education, spiritual, social and political etc. Women were considered as the base of society. In the medieval times there were some leaders of women of keeping the families

which became the dominant idea in society and will remain that should be retained. To give women the needed status and efforts were made for reform in medicinal. But women were empowered by education and today women have to need for more education which can be only obtained through education and practice of better fitness values.

References

1. Charlestown, Part 1.
 2. The Bible (1910).
 3. The Bible (1910).
 4. The Bible (1910).
 5. The Bible (1910).
 6. The Bible (1910).
 7. The Bible (1910).
 8. The Bible (1910).
 9. The Bible (1910).
 10. The Bible (1910).
 11. The Bible (1910).
 12. The Bible (1910).
 13. The Bible (1910).
 14. The Bible (1910).
 15. The Bible (1910).
 16. The Bible (1910).
 17. The Bible (1910).
 18. The Bible (1910).
 19. The Bible (1910).
 20. The Bible (1910).
 21. The Bible (1910).
 22. The Bible (1910).
 23. The Bible (1910).
 24. The Bible (1910).
 25. The Bible (1910).
 26. The Bible (1910).
 27. The Bible (1910).
 28. The Bible (1910).
 29. The Bible (1910).
 30. The Bible (1910).
 31. The Bible (1910).
 32. The Bible (1910).
 33. The Bible (1910).
 34. The Bible (1910).
 35. The Bible (1910).
 36. The Bible (1910).
 37. The Bible (1910).
 38. The Bible (1910).
 39. The Bible (1910).
 40. The Bible (1910).
 41. The Bible (1910).
 42. The Bible (1910).
 43. The Bible (1910).
 44. The Bible (1910).
 45. The Bible (1910).
 46. The Bible (1910).
 47. The Bible (1910).
 48. The Bible (1910).
 49. The Bible (1910).
 50. The Bible (1910).
 51. The Bible (1910).
 52. The Bible (1910).
 53. The Bible (1910).
 54. The Bible (1910).
 55. The Bible (1910).
 56. The Bible (1910).
 57. The Bible (1910).
 58. The Bible (1910).
 59. The Bible (1910).
 60. The Bible (1910).
 61. The Bible (1910).
 62. The Bible (1910).
 63. The Bible (1910).
 64. The Bible (1910).
 65. The Bible (1910).
 66. The Bible (1910).
 67. The Bible (1910).
 68. The Bible (1910).
 69. The Bible (1910).
 70. The Bible (1910).
 71. The Bible (1910).
 72. The Bible (1910).
 73. The Bible (1910).
 74. The Bible (1910).
 75. The Bible (1910).
 76. The Bible (1910).
 77. The Bible (1910).
 78. The Bible (1910).
 79. The Bible (1910).
 80. The Bible (1910).
 81. The Bible (1910).
 82. The Bible (1910).
 83. The Bible (1910).
 84. The Bible (1910).
 85. The Bible (1910).
 86. The Bible (1910).
 87. The Bible (1910).
 88. The Bible (1910).
 89. The Bible (1910).
 90. The Bible (1910).
 91. The Bible (1910).
 92. The Bible (1910).
 93. The Bible (1910).
 94. The Bible (1910).
 95. The Bible (1910).
 96. The Bible (1910).
 97. The Bible (1910).
 98. The Bible (1910).
 99. The Bible (1910).
 100. The Bible (1910).

Reference Books:

- Charlestown, Part 1, New Delhi, 2011.
- Kashyap, R.L., *Yogāsāstra*, Sri Arunabha Kripali Sastri Institute of Vedic Culture, Bangalore, 2005.
- Samsi, Karpuravati, *Śāradāśāstra*, Vijaykumar Govindram Tripathi, Dhule, 2005.
- Dutt, M.N., *Dr. Anandāshāstra of Yoga*, Parimal Publication, New Delhi, 2006.
- Mishra, Manoran, *Yogya as Śāstra*, Sri Lal Bahadur Shastri Sanskrit Sanshodhan Mandal, New Delhi, 2005.

- Andey, Umesh Chandra, *गणेशदेवा शिवदेवा शिवे*. Chaukhamba Sanskrit Prithan, Delhi, 2006.
- Andey, Umesh Chandra. *गणेश शिवदेवा शिवे*. Chaukhamba Sanskrit Prithan, Delhi, 2009.
- Athalia, Amal Saha. *Shiva's Shiva of Pāṇḍava*. Chaukhamba Publications, Delhi, 2014.
- B. G. Julluz. *गणेशस्यो*. Ananta Society, Vrindha. 881.
- Jolly, Julius. *ग्रहसंग्रह*. Oxford University Press, New York, 1988.
- Kaul, Bapa Kishor. *गणेशस्यो*. Chaukhamba Sanskrit Prithan, Delhi, 2015.
- Mishra, Anant Kashinath. *शिवस्य शिवे*. Hoshinaga Sanskrit Sanskrit. New Delhi 2012.
- *Śrīmadbhāgavata Purāṇa* with Śaṅkara Bhāṣya. Osha Prisha, Guwahati.
- London. Dr. Kiran, 1981. *Dharmasāstraśāstra*. Eastern Book Livens. Jor. 2005.
- Bhagwan, B. G. 2009. *Śaṅkara's Philosophy of the Ātman*. Chowkhamba, Osha University Press, 1, 64.
- Doh, Louiska C. *The Civilization of India* p.21-22.
- Julluz, Wil. *Key to Civilization of the Greater Heritage*. HIF Books, 1955 p. 401.
- Dehadi, Dr. Kapildas. *Shiv Sampradaya Anubhava*. *Shiv Sampradaya*. Vishvachhari Anandam Prithan. Gyanprithan Delhi H.P. 2007.
- Akshay, A.S., *The Creation of Universe*. Bhakti Foundation, Morbi. Anandilass Publishers, India, 2005.
- Mishra, Vijaynagar. *Devarda Upanishad*. 2. *Upanishad*. Delhi, 1977.
- Radhakrishnan, S., *Religion and Society*. Soc. & Asia Books, Delhi, 1995.
- *Original Manuscript of the Vedas*. Osha University Press, 9th Revised Edition, 2017.
- *Arveston*. *Upanishad*. *Upanishad*. MacMillan & Co. Black. 2. Pp. 114-115.

स्मृत्युत्तरण करते हैं। आत्म-ज्ञ को जोषामना ही नहीं, किन्तु योगों के प्रवर्तकों की ही आपकता सर्वोच्च है। अधिष्ठा, अधिष्ठत, योग देण दिक्तेन एवं प्रमाना, दिव्या, वैश्व, आदि उचित रूप से व्यवहारिक योगों के प्रवर्तक हैं। योग में इन चक्रों द्वारा एवं ऊपरी मूर्तियों की सहायता पर ही योग एवं योगियों के विशाल दुर्लभ प्रोत्थित है। किन्तु पाश्चात्य योगियों का सम्बन्ध होता है, उन्हें वे प्राचीन योगियों के समान नहीं हैं।

योग-विद्य के सिद्धांत विन से सम्बद्ध योगों के आ-कल्प में भी उल्लेख योगियों है। अधिक उचित मानसिक होने हैं और उनके प्रधान के शरीर में जो किन्तु चक्र होने हैं। इन सिद्धांत में प्राक्तन एवं पश्चात्य सभी विद्वान् उल्लेख हैं। सर्वाधिक योग में मन में पूर्णतः सम्बद्ध है। आयुर्वेद योग विद्य (योग) के सम्बद्ध है। जैसे कि क्रमशः स्वयंसेवा एवं विकल्पण वाली भी मानती है, आत्म-विकासण जल सांघीय विकास के नहीं उचित नामात्मक विकास से ही सम्भव है। आयुर्वेदक जन्मात्मन के प्रवर्तक अनेकाना पर, अज्ञानमयिण मन, दुःखानि, अर्थी विपरक विद्वान् भी योग के क्षेत्र के अन्तर्गत ही है। इन विषय में श्री योगेश्वर का विचार एतद्वैक्यं ताच्छरीरं हिंसा एतद्वैक्यं जीवनं कर्तुं योगे कुरुं प्रथमं प्रथमं है।

डा. के. टी. वेद -- ने योग नामक ग्रन्थ में लिखा है कि योग तथा जन्मात्मवेद्य हीन ही मानवों के लिए सहायक हैं किन्तु इन दोनों में योग उत्तर है। "Yoga and Psycho-analysis are both identical to say that Yoga goes much further than that"

योग दर्शन के अधिकांश अर्थ एवं तथ्यों पर यत्र तत्र छंदन विद्यता है, किन्तु योग के समस्त सम्बन्ध हीन जन्मात्मन ही होते हैं। जीवन के अर्थ में योग के सिद्धांतों की मूल्य है। मूर्ति का माष, संस्कार के विनाश, अज्ञान का पराजित, रस, नद, तथा विभिन्न तथ्यों के सब क निर्णय, मूर्तियों का स्व-कात्मवेद्य, अज्ञान आदि का प्रवर्तक एवं भाषा का विद्वान्। योग-शास्त्र का ही अनेक विद्वानों के बीच जन्मात्मन में विद्यमान है। हमारे प्रवर्तक योगियों ने योग द्वारा इन विषयों का सम्बन्धन करने ही जन्मात्मन विविधता वाली का उपयुक्त वेद्य है। इसलिए यह वेदान्त के अर्थ में ही जन्म की पहली अर्थ है।

महर्षि फ्लोबेर्ल ने ई.स. में 200 वर्ष पूर्व योग दर्शन का खना ही। फ्लोबेर्ल जन्म योगियों योग जन्म का सर्वोच्च जन्म है जो आज सम्पूर्ण विश्व का वर्णन कर रहा है। योग जन्म का अर्थम सूर है अर्थ योग जन्मात्मन में अर्थ योग का शेष देने वाले अर्थ को सम्भव करते हैं। योग पर अनेक जन्मों परकृतियों में, नहीं में, आक्षेपों में, विभिन्न रोगानुसंगी हुए रहना जा रहा है। योग पर ही माला के मूर्ती विद्यते हुए वे फ्लोबेर्ल ने इसे एक जन्म में विद्यते का कथन कि: "योग उद्देश्य है जन्म जन्म वाली में विद्यते है। योग जन्म 200 वर्षों के सदा माना पूर्ण आत्मानुभव से विद्यते हुई है।

योगेन चित्तस्य पश्ये वाचां, मत्तं शरीरस्य च ईयकेन।

योगप्रकरणेन परमं मुनीनां, पतञ्जलि प्राज्ञतन्त्रिरानतोऽस्ये ॥१॥

बाल के चित्त की बुद्धि व्याकरण से नद के बुद्धि, केव ने गोपी के शरीर को सुन्दर हीने है। जो गोपी के परस्पर-सुखि परस्परिता को भी व्यक्तक होता है। यहाँ हर्ष समझा सर्ष है कि नान पत्र चित्त के श्रुति करुण है न कि शान्ति की। चित्त में मन बुद्धि को भ्रंशका गपगत है चित्त पर ही ही अन्तत शक्य है।

बाल का चरित्र उ प्रकाश केव रहता है हेतु बाल शरणा में कल तथा है कि असाध्यक कल ताले का जता कराने न वा रणा न साधित होना है और न ही चर्चत सुखक आना है हक पक्ष न असाध्य शरणा हेतु असाध्य अन्तेवद में लिखा है-

नारस्य रोगा न जग न पृथु। प्रासनस्य योगात्प्रायं कुरोशा।। १३

अर्थ है- बाल वरुने बाले के जग में न ही रोग होना है - सुदृशा आन ही वरु के-रुगी अर्थात् मन् शरीर को पान करता है। अर्थात् कारण वा इभात् वरु-नूने विभित औसा-तथ चरुि चरुि-रुदिति के उपेव में भी सम्पूर्ण एव से विभन सनाता अर्थात् इर्ष जेवा एहेन धी। अण्ड लीहिन में भी कदा गव है - न च जे - न चलेन प्रवेन च र्छि दिने। अर्थात् उर्ष जे-रुने वरु की न कर्ष रोग शरणा है। न कर्ष प्रकर के मन्वेक कर्षा वह उर्षदिन अर्थात् के प्रति करुण अर्थात् है।

ननु निराम का पलन किते किम शक्य भी नप्राप्य न विद्व तोग अन्तत वर्तित है। ननु चित्तों में भी जे पुरुष रर्षों का पालन न करके केवल निरामों का पलन किया जाता है, उनही चित्तों का पालन भी शक्यी प्रका नहीं है।

चरान् संतेन चरुनं न चित्तं नियमान् कृतः।

चरान् पतत्यकुत्राणो नियमान् केवलान् फलन्।। १४

'संज्ञितान् पुरुष निच्य किन्नात चात् स गान्त कता हृत्वा जे नियमों का पालन करे, कवन नियमों का नहीं, वा चात् का गान्त न करुण, कवन नियमों का करता है वह मन्च पद में चोर जाना है।' अथर्ववेदमन्त्रः पावनप्रत्यक्षस्य ग्या ध्यानतम व्योपधानम् ॥ १३ ॥ चरु-चिन्म, आसनः ॥ पावनः अत्यात्म, पृथु, चरु- अर्थात् चरुाधि-के चरु के उर्ष अंग है। उ हेतुत्व स्वेवचरुचरुवर्षिकः अथाः ॥ आतिलाः कलः अलोक, चरुचरुर्ष और अर्षेयह इन तीनों का नाम चरु है। च-परे' यर्षे च-तथ नाति, तथ हेतु और चरु बाल में पालन होने से एव चित्तों में निमित्त अर्थात् चिन्मिदं अर्थात् ३० के न यर्षे के मन्वे हेतु 'निसाद' में नाती है। उ विवेककालः मन्वावचित्तः स र्षेणिय महान्तम् ॥ १५ ॥

'उर्ष चरु-कल और चित्त मन्वचित्त गम च-स र्षेणिय बालन महान्त हेतु है। चरु-चिन्म-के निज्ञात से समझें - पतुन ही पतुनोर अथवा उर्षु प्रपणे, उर्षु पुरान्तम्, चरुाणो अरुचानो अर्थात् घेने के चित्तों के हाथ भी रर्षों के पलन में चरु न कर्षा चित्तन चरुाणो महान्त है।

चित्त चरु अण्डों, इरा, प्राजात, गान्, रक्त्वा एके लये अर्थात् अर्थात् के घेन न मन के गान्त में चरु प्रका अर्थात् न अथन च यह उर्षणन चरुाणो महान्त होता है।

वर्ग, मान, पक्ष, नाम इ. द्विवचन, मुहूर्त, वर्षक एव पर्यन्त अदि के भेदों से मन के नाश में किसी प्रकार का भेद न रहना किन्तुत नार्थविम्व परब्रत मञ्जुना है।

ननु येन कृतम्, शब्द, तान् विनात, न्यायतस्य क्रम गिक्रम्य अत्रोक्तिः भाति के भेदों से नाम के वृत्त में किसी प्रकार का भेद न रहना एषक एव एतद्यौष्य मरुज्जा है नन्वये ननु हे के भेदों से अथवा कृत न, किसी तेष क शब्द, किसी भी निर्गत से, द्विवचन, अथवा, नदी, व्योमजा, आदि न आनया न क्वता तथा परिणत आदि न रहना 'जाकेण गताज्जा' से

लाघर्षः, आद्येयः, होचार्थः येन अनेक विकिरण पद्योंको से वृत्त, दृष्ट, ईश्या, जन्मय य क्रोप आदि का क्रम करने का कर्तव्यताय नहीं है, नन्वु वाग एव एव एता तापन ह विक्रम दृष्ट इन सभी को निर्दिष्ट : पूर्ण समनः पर मन्व है। किं इति केवल भाव में ही नहीं, अदि वेदेषां मे भी कः न हो इत्ये उदात्ता, व्यचहारकता एव के केवता नव अर्थविकार सितियों ने विद्वेयों को भी प्रकर्मन द्विवचन और ये ना भाव में प्रथम योगविद्या कः प्रकः करने है।

अर्थिक के साधुओं का कलाकेन आदि में प्रथम योगध्यात करना जी-वक अदि वेदों में, प्रक में कल्पित योगियों का वृत्तया नव, योगविद्या के परब्रत पूर्व ज्ञापक का ज्ञा परिवर्तक है कः, अथवाता अदि में लगभग छेद है योगविद्या केन्द्र है। समकृत विमान प्रथम, अर्थिक के साधु आथम रोजेनेटो अथम केन्द्रीयी अदि सुप्रेय है। ये केन्द्र प्रयोगान्ताओं के रूप में मुद्रे हैं तथा इयमें भावयोग नैमित्तो न एतद्वेन के सिगलक में, नदों के विगतों भावयोग एतया नददि से आगत, प्रथमन, अथवा के आध्यात कतो है। योग साधुगोत्रिक, साधुकारिण्य न जाकेणिय जान के साधु नव योग के विद्वानों को शक्तों को ह्योकार कतो है। योग के शक्त कथानाथ क गोजान कहा नव है।

सांख्य- सांख्य चार्थकवक, कदक गिन्य अत्रुवाय मरुज्जा के साधु नव कतो है, ज्ञान चार्थकवक का आशय है- 'उचं नू परा' वा चार्थकवक इतिना। ज्ञानसाधु का एक भाग नहीं है कि योगसाधना से कः न दर्शन करो धृति नाव में कहती है- कः नव वा अने इत्येयः।

योग दर्शन ने क्लेशा से ही विद्वेय, दार्शनिकों को अपने प्रति आकर्षित किया है पर इति वत नव शोचक है कि कः से लेके आधुनिक युग के विद्वानों ने योग दर्शन को समझने न समझने के लिए टीका व भाष्य लिखे हैं। कः प्रथम अनुभव कः से प्रथम भी चत नद ही योग दर्शन और भगवद्गीता के अर्थिक विवे की हर्षण भगवत से अनुभव को वृत्त है। इह प्रथम कः वात, योग चार्थ वाचकने विश्व विद्वेय प्रथम अथ हर्षणों के विद्वेय ने अर्थिक प्रथम पुनःके लिखा है आधुनिक युग में ज्ञानो इत्येयक अर्थिक, की नो केण्टा अनागर, अनाद एतयोत्र, इ, कः नवकत, अने एव कः कः, इ, अनेक, नद विषय, ज्ञा नानुमानक इत्यादि अर्थिकों नाम है किन्तुने योग दर्शन नव योग साधना पर कः के कः है।

अष्टांग योग से वाचक, अष्टांग और आनाञ्जय न विद्वाने ज्ञान पद्वत है। योग एक गान

के अनुसार, उनके कर्तव्यों के सिद्ध तात्त्विक वैज्ञानिक प्रामाण्य है, व कि उनके चरित्र विशेष एक हीनता की भवना पैदा करे।

गांधी का जनमानसों 'नाइकोम रत्नाग्रह' दर्शित उदा की दृष्टि से भारत के रजिवास की एक महत्वपूर्ण उदा क प्रारम्भ था। अस्पृश्यता के संबंध में हजार कहना था कि भारतमल हिन्दू धर्म में अस्पृश्यता दैशिन न आनी है, यह दृश्य एक अनिष्ट क्लेशक है। अस्पृश्यता रजिवागत काण म नहीं है, स ह्यारि मरत की गरा जोना क संकल है। अस्पृश्यता क यह कलागत रूप ह्यरा उनी मनुष्य क तिमिनाक किंदा गरा शकल अवगत है, एम तिम क लामन है, जो 'हिन्दू धर्म क प्रण कर्ता ही जोना जया। सभी धर्म में एकी गने वाला अस्पृश्यता क उन्हीने त्यजला का उदा गन है। ये बदने धर्म के अस्पृश्य को अस्पृश्य इमेर, नाना जात के बौक ये जानव्य के माने है। मम, ए, शब्दा अमे मेला अ हे को कहे है। इम दृष्टि से ए मत, टीकरा तथा इन मवको एम मने वाला अव्यक्त व्यक्त अस्पृश्य है। नरक विषय बह है कि रंग मतडा हो गयी वा जाकम - उ हो - व जो अं ह्यु - ही र विम, लेकिन कर्तों है। उत्तका - लामन कू के बसे त्रं ही अं कू मकने ही अ लोड लकार क काण कने उ ल - व मने जने काम के कोई धर्म नहीं मिलते, नर नक मने और अस्पृश्य - नो कर्तों, नर नक से - - कर मकने को नू गरी क लेना इतिहास जिनको गने लमेका के लिए अस्पृश्य न घना जये। जलैक जो गने कू रमाजनेको माना जाऐए।

इस प्रण के उगने मपमनुष्यात्मक कारो से जाजनेकरा में जना के लामन जीने के दृष्टिकों में बदलाव शक। गांधी क विचार रमाजनेशन उद जो लींगे गती उ, उनको मृदु लोच से तिंठेण मनुष्य का शोषकार एवं लयता न मनु लं कपडा विगाण की शीरु है। गांधी को कती लोच जगो क रजिवागत जया को माना यने।

आर्थिक सिद्धि के मृदु उरने हुए, कलं के जयोग से उन्हीने जनता को लाम एम कला उद्योग के उर उरलु हेन क्लया। आ क लामन उद्योग उरल इम उरण क है। तिमकर दैश को मध्य ए उेक र को दृष्टि से महत्वपूर्ण योगदान है। उन्हीने चमर को उध विगत से जोड लीं को क बदलव बनने की प्रण है। मिला में चमर के विषय म उन्हीने विचार उरक। कने में - वरीकन समचार म में प्रक शान कृआ वि. जो उर गि. विन मंज - गरता है, वर वरें गरता है। इमने उदि उर के अर्थ को समझ लो गांधी ने जो अर्थ विन है, अं मनडने में कलिनई नहीं लीं। गत में उरों होत है जिसक संधा अर्थ है, यदि लोले श- कया त वेड लोना। और एड उर में इहाक जया लोके लाल म ह्यु किय मया शानिक डेम ही रखा गत है। उर - श की थड में नल्ल ही एम है जो तिमि मृश गरल है। इतिहास जाझा जो रजिवा गत है। उनके डा उरका के शार्मिक तिना प्रलेक जक्ति में कर्पीशाल लो जाम फेरने थे।

इस मतिगतकामो लं इत्यजनी उरक विचार शोका त्यजला पर भी गतिगत हुए है। उनक अनुसार 'उर देर' जानो जाऐए, जो आगतिगत बनाए। एउद, सुदि, लं उरंज क गेकर क्ये।'

गांधी परिश्रमिन् मल्लि क प्रथे किन्तो भा पर्णो को विवर, भज्यो एते कार्यों हे कति न भूवन- है, अह भयो तव हो भारी होत हे. अर्थसे इके मूल में ए विषय को सकात्म्यमे उरए हो। प्रथो पत्र के अति गोपनाए प्रेम अनवश्यक रूप में विवजान हो एन्केक नक्ति के पत्रि जाएन उए न कल्पए अज्ञेता कए एन्केक सम्यग्दृष्टि है। अज्ञेता कए अर्थे गोपना प्रेम में एषोविष्टि है।

बटि अज्ञेता न हो उवतन्त्रता में स्वातंत्र्यपूर्ण हूँकोए उदर को से, गो गोपिकताएन विचारन क प्रत्ये अवस्था केन्दर एते हिन्दुओं को हक, जिहों क साथ दुर्बलताए दुर्बलदे गतमान को पतनार्थ न होंगे। गांधी न असहयोग आन्दोलन क समय कह के अन्तर जगों पर एता अतनी इच्छा नवबदलाये घोषणे हो एताए हूँको इर नवक्यार्थी क आन्दोलन हूँको अर अज्ञेता के हूँको त ही स्वयं हमारि एना समन सहा के सुदुर्भर लोगों के अन्त के अन्त म मूल के हूँको एए एपगत नादे एव चरित हो विद्वान के अवेकन- हिन्दुओं को परिवर्धे खाली करने के हेतु- जायो का उ-अन। गांधी के लिखाओं के विचारन मूलन पठन ही पढ़ा जे में समन म अन्त- नरो सुचमने के लिए तन्त्र-इ- हूँको हड़ताल का अन्तर लेया है। किन्तु स्वभाव केसा कुनत रूपे चले पाए को 15 अन्त के हेतु के लिए भी इका अन्त कते अन्ते विद्वाने के लेखन कार्य कि-। ऐसा एताए होत हे।

गांधी एतन के अन्त ए अन्त मे एक ऐसा दर्शन, जो समन म ए अन्त एक नहीं से अन्त के अन्त होत है। भाता मे एताए के अन्त में इन्की गहल गहल गौनत हूँको ही है।

जब थरु में हलनाए हो अज्ञेताई इतने हो हो है और प्रेम को विरत को पतनान नक्ति हने की सहायता है, ए एन जाय में भाता के एन एव अज्ञेताई होत अन्तन अवश्यक है, तब ही नवबदलाये को एलोक समान होत।

बटि किन्तो एक अवस्था के विवर अन्केक लोगों को प्रभावित करता है ना अन्केक जहाँ से ए निरु होत अवश्यक है। कर्त्तव्य विवर का सुहृद् रूप तब ही विर नकता है जब बिनाये वेत्तन का जनकर अन्के ओ एताई किन्तो नादे। वेत्तन की सुहृद् क लो- एतालोका अवश्यक है सन्दर्भ-

1. 3- इण्डिया एव अन्त मूल- 1 अन्केक 1932 में अन्तित।
2. 23 अक्ठुवर 1931-अन्त- एम चार पत्र।
3. 17 अन्त 1937
4. 1932 में अन्तित ए अन्केक अन्त- एम प्रथम के अन्तित।
5. 27.10.1931 के अन्केक में अन्तित अन्त-ए के अन्तित।

गणेशजी अज्ञेताई विवेकन
 अज्ञेताई अज्ञेताई अज्ञेताई अज्ञेताई
 अज्ञेताई अज्ञेताई

अर्थवत्तेषामा-कल्प इति परिहृत्या लक्षणमेतं प्रकृतम् अर्हन्तं तन्ते तत्रैव नास्तिनाक-उभयानं
 "गद्यप्रयुक्तस्य ना-र्थाः प्रतीयन्ते प्रसन्नतः।
 गद्यमन्तार्यप्रलेषः स्वात्मज्ञानमपि तत्र सुतः।
 अर्थमिदं पुण्यकृत्स्नं गानार्थप्रतिपादने।
 अर्थेनाद्यान्त्रयान्तो नानाधर्मपुस्तकतः॥
 प्रकृतार्थेषु अत्रिज्ञानार्थेष्वप्रकृतम् न।
 प्रकृतप्रकृतार्थेषु अत्रिज्ञानमने गद्यतः॥"

अस्तुलक्षणं नृणां एतच्च तद्वच आनन्दगर्धानां ज्ञानिणः तस्यज्ञानं गच्छते नच अर्थवत्तेषां गच्छते
 अतएव त्वेन उच्यते नच विचक्षणः एव नानन्दः बोध्याम् पूर्वाचार्याणां लक्षणेषु अर्थभेदवन्तावाः हेतुः अर्थवत्
 नास्ति अत्र न ह्यर्थवत्त्वेन उच्यते अत्र च अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन
 अत्र न अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन
 अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन

अत्र अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन
 अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन
 अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन
 अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन अर्थवत्त्वेन

अत्रच अवश्येणच उदाहरणं नास्ति।
 "परोक्षिने भूयि नृथेन्तंगत्यां रुदानजसो विज्ञतः प्रकृतम्।
 गुणप्रकर्षा इमानप्रकारः अनन्तं यादव्य सज्जतनेत्रये॥"

अत्र 'अर्थवत्ते' इति कथयत अर्थवत्तेषु गुणप्रकर्षः अणुप्रकारं गच्छते इत्यत्र गुणप्रकर्षस्य त्रैलोक्यवर्धं
 आसक्तिः चर्तव्यं एतदेव 'वित्तं' इति अर्थवत्ते चर्तव्यं एतदेव 'वित्तं' इति अर्थवत्ते चर्तव्यं एतदेव 'वित्तं' इति अर्थवत्ते
 अत्रच अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु

सन्दर्भः-

१. सांख्यशास्त्रभाष्यम् - १०/१०-११
२. अर्थवत्तेषु - १०/१०-११ अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु
३. अर्थवत्तेषु - १०/१०-११ अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु
४. अर्थवत्तेषु - १०/१०-११ अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु
५. अर्थवत्तेषु - १०/१०-११ अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु

अर्थवत्तेषु

अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु अर्थवत्तेषु

भाष्येण च अत्र परित्याग इत्यत्र उपदेशेऽनुदात्तत्वं "अनेव जननेऽदिति" इति चित्तु सुतेषु इत्या-
 न्त्यस्यैव नामिकेति शिवाभ्यां भवत्यनुदानेनेति शेषमर्थः अभिमतः।

भावस्यन्तापदेशपक्षप्रतिपत्तिः.

भा - अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति -

"अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र

'पुण्यश्रमपुण्यपुण्यः पूर्णः पुण्यपुण्यः'। अत्र पुण्यश्रमपुण्यः इत्यस्य अन्तापदेशः स्यात् इति चित्तु सुतेषु इत्या-
 न्त्यस्यैव नामिकेति शिवाभ्यां भवत्यनुदानेनेति शेषमर्थः अभिमतः।

अत्र आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा - "आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा - "आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा -
 - "अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र

अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र
 इति च चित्तु सुतेषु इत्या-
 न्त्यस्यैव नामिकेति शिवाभ्यां भवत्यनुदानेनेति शेषमर्थः अभिमतः।

अत्र यथा आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा - "आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा - "आदेशस्यैवत्यादाहत्याह यथा -
 - "अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र

"अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र
 इति च चित्तु सुतेषु इत्या-
 न्त्यस्यैव नामिकेति शिवाभ्यां भवत्यनुदानेनेति शेषमर्थः अभिमतः।

अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र
 इति च चित्तु सुतेषु इत्या-
 न्त्यस्यैव नामिकेति शिवाभ्यां भवत्यनुदानेनेति शेषमर्थः अभिमतः।

अन्तापदेशपक्षे ल्योक्तौ अर्थो भवति" इति अमुं पक्षमुपस्थापयन्, एतत् न प्रत्याकारः अत्र

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः

अपिनकुमारदा

गर्हणान्तात्तन्त्रेण आष्टादश ज्योतिषशास्त्रव्यवहारं तन्नि। यथा—

अज्ञातवार्यो दर्शितोऽपिभूतिः पालस्यस्योमशौ।

मनोधिगद्वर्गिता ज्योतिः नारदः शौनिको भृगुः।।

व्यवहारो व्यवहारो गर्गः वज्रव्यवहारो पराशरः।

अष्टादशोत्तरे मन्मथो ज्योतिः शास्त्रव्यवहारः।।

अत्र ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः। ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः प्रथमः।

सा चैकदा हतविषयं निर्दोषं सन्तोषमप्रेषा --ते चाहा
अनन्तं नामना असुतेः गोविन्द हे माधव कृष्णदेवा॥

अप्युक्तावन्तम्

अग्निना कान्दे प्राण्य जलापुत्रस्य वर्णं नतौ। अत एते नृशुः, यदा कृष्णं ब्रह्मणः, शुक्ये इन्द्रदे-
वोपरागां वर्णं क्लृप्तौ। इतः गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। तस्य प्राण्यो वर्णस्य च वर्णः
नायानने नरुत्सं हिचूतं नित्तकाजितम्।

शाश्वता यजिज्ञासोण सुतीक्ष्णं दृष्टिपुञ्जका॥

गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। अत एते नृशुः, यदा कृष्णं ब्रह्मणः, शुक्ये इन्द्रदे-
वोपरागां वर्णं क्लृप्तौ। इतः गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। तस्य प्राण्यो वर्णस्य च वर्णः
नायानने नरुत्सं हिचूतं नित्तकाजितम्।

अप्युक्तावन्तम् प्रियं तेष्वेवप्रसिद्धार्थभाषणे।

अथलक्ष्मणसमर्थितं श्रुत्वा चाश्वत्थस्यः प्रवाज आसनीत्।

एतत्प्रसिद्धं कश्चिदपिब्रवीत्तन्वत्प्रवाजस्य स्वपत्नीभिर्नित्तका हि ह्यः कुर्वन्तमीत्। एतान्क-
नित्तका नयते नतौ। अतश्चपुत्रो नित्तकाभिर्नित्तका नयते। एतत्प्रसिद्धं कश्चिदपिब्रवीत्तन्वत्प्रवाजस्य स्वपत्नीभिर्नित्तका हि ह्यः कुर्वन्तमीत्। एतान्क-
नित्तका नयते नतौ। अतश्चपुत्रो नित्तकाभिर्नित्तका नयते। एतत्प्रसिद्धं कश्चिदपिब्रवीत्तन्वत्प्रवाजस्य स्वपत्नीभिर्नित्तका हि ह्यः कुर्वन्तमीत्। एतान्क-

अप्युक्तावन्तम्

गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। अत एते नृशुः, यदा कृष्णं ब्रह्मणः, शुक्ये इन्द्रदे-
वोपरागां वर्णं क्लृप्तौ। इतः गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। तस्य प्राण्यो वर्णस्य च वर्णः
नायानने नरुत्सं हिचूतं नित्तकाजितम्।

कार्तं यथा गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। अत एते नृशुः, यदा कृष्णं ब्रह्मणः, शुक्ये इन्द्रदे-
वोपरागां वर्णं क्लृप्तौ। इतः गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। तस्य प्राण्यो वर्णस्य च वर्णः
नायानने नरुत्सं हिचूतं नित्तकाजितम्।

अप्युक्तावन्तम् प्रियं तेष्वेवप्रसिद्धार्थभाषणे।

अथलक्ष्मणसमर्थितं श्रुत्वा चाश्वत्थस्यः प्रवाज आसनीत्।
एतत्प्रसिद्धं कश्चिदपिब्रवीत्तन्वत्प्रवाजस्य स्वपत्नीभिर्नित्तका हि ह्यः कुर्वन्तमीत्। एतान्क-
नित्तका नयते नतौ। अतश्चपुत्रो नित्तकाभिर्नित्तका नयते। एतत्प्रसिद्धं कश्चिदपिब्रवीत्तन्वत्प्रवाजस्य स्वपत्नीभिर्नित्तका हि ह्यः कुर्वन्तमीत्। एतान्क-

अप्युक्तावन्तम्

गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। अत एते नृशुः, यदा कृष्णं ब्रह्मणः, शुक्ये इन्द्रदे-
वोपरागां वर्णं क्लृप्तौ। इतः गृह्यण्येवैतपरस्य ज्ञेयं च वर्णं नयते। तस्य प्राण्यो वर्णस्य च वर्णः
नायानने नरुत्सं हिचूतं नित्तकाजितम्।

पान्थानस्य सोऽह्य प्रवृत्तेः दुःखी। एतन् एतदेव वृत्तौ भवन् न कदाऽप्यन्यथा विन्द्य भवानिति,
 तद् विजोऽह्य भवत्यात्मने नयेष्विति। तांतेन कृते गन्धशाहनात् इयमेकः स्वस्वकर्मणांते प्रताप्यात्तदह्य
 आर्थिकं यद्वैश्यामनन्तः ज्ञाप्य पुनः उच्यते त्विदं येनानन्तरं आस्ताः स विषयः न जानाति म्या प्रवृत्ते
 चतुष्पाकगता। भवन्तस्वकर्मणां। यवनानां कर्मकर्मन्तं म्यादीति। न त्वयशेष आकाश्यात्तुत्तना
 वेत्यर्थोऽपि म्याप्रवृत्तेः मर्त्यानां तदः सः त्वयस्य सुख्यात्तुत्तमे व्ययित। तः म्यामण्डले स्वव्यथानयेत्ययत्
 म्यादीति म्यादिह्य। वैश्यां कुर्वन्त्ययम्।

कामो वाता सः च तगं शो पारुं परस्य पान
 कैके लक्षाः समरघत्तुः पान्तिहादिभूषा ।
 साधुं पुनः स्थिम्पनिभुता-येन आस्तन्ति येन
 तायं त्वोक्तं जयति न तु गत्यर्थं म्याये होतम्॥'

तेरेरेमेमान्ति तं ज्ञेयं वीथी। गेन्तु मं श्वक्यलक्षणे-- शान्ती भूतधाना

स्वप्नस्योत्पत्तः

मण्डलान् विन्दुं भूयाना। किन्तु तस्य प्रोक्षा पूर्णं तदाम्। तन्वत्तद्वद्वारं त्वयः तांश्रस्ये,
 जना तस्य जयनामसृष्टेः सर्वं वेत्यर्थोक्तवोऽभेदः। किन्तु तः सुखं - सुभूतवत् - सुखं - निम्नत्वे स
 रण्यनादश्रमकथारं - तुत्तः। नभः शनैः प्रोक्षां कुर्वन्तु नः कोऽपि शत्रुः स्वप्नवृत्त्यात्तन्तं न ज्येष्ठानो
 म्यदाना तमकथः - विषं म्यामण्डले त्वेविसिंह म्मस्य शपथं त्वमे वनं वाकास्मात्वेयोऽपि ज्ञेयं
 भवेत्यति दाहः कोऽपि शत्रुनेः शत्रुनातरे कः न त्वेविति। शत्रुनेः शत्रुनेः सः शत्रुः शत्रुः शत्रुः शत्रुः
 तांश्रस्ये - तांश्रस्ये पर्यन्तं न तु निन्दित्वाना ।

आस्ता ज्ञापि विषयात्मसिंह म्यादीति त्वेव शत्रुः उच्यते सः स्वप्नं यदा तवस्त नभे
 - त्विनु म्यामण्डलं शो कर्माणं निन्दितम्।

श्रीमताताप्रमाणमनाम्नाम्नास्य कर्मनाशाश्रुत्वा तापीक्षणम्

कव्यशास्त्रे मसः, गुणः, ज्ञः, उच्यते, मिते, व्यासने विषयः भवति। इत्यु- इत्यु- इत्यु- इत्यु- इत्यु-
 इत्यु- इत्यु- इत्यु- इत्यु- इत्यु- तापीक्षा ज्ञेयता

श्रीमताताप्रमाणमनाम्नाम्नास्य कर्मनाशाश्रुत्वा तापीक्षणम्

भवन्मुनी म्याविषयः जाह -
 'विषान्तनुभाचर्याभिचारिस्त्रैगोगादृशनिष्यनिः।'
 'वेधयान्तात्त्वाभाचर्यायेवेदंते म्याविषयान् म्या श्रवणं पान्तेन कव्याश्रयः कांधगन्-
 याश्रयत्वेथ कायाणि सहयर्षीणं यानि च।
 त्वायेः श्रान्तिं तांते तांते चेन्नान्तात्त्वाययोः॥
 विभाषा श्वाभाषणतः कव्यने अभिचारिणः।
 श्रवणं त तैर्विभाषाईः श्वायी भाषां रसः स्मृतम्।'

यस्य कल्पेऽस्मिन् वासुदेवोऽन्तर्हितो ज्ञानधरः परमानन्दोऽस्ति । अयं परः शुभा- , वैद्व- , कल्प-
विधेयः, भद्रो अन्तः ७ इति । ईशानविभो ह त्वाद्यमकालेन कल्पिगत्रिक्षायेन धर्मिणम्

जनमप्रकृतिर्वि उत्साहाथाविभाजकः।
मन्त्रेर्द्धयते स्मवर्णोऽत्र तमुदाहृतः॥
आन्तर्गतविधावास्तु क्रिन्नेन्यादयो मनः।
क्रिन्नेन्यादिवेशशास्त्राजोर्हापनकविणः।
अनुगाहयत् तत्र स्युः सहायन्येष्णाद्वयः॥
स क्षाणिकस्य भृतिगोतर्गत्युनेन्संरागाः।
स च दान्त्यसंयुद्धैर्दय्या च समन्यितश्चतुर्धां स्यात्॥१६-

वत्सलैः दाः यमं तथा -

कल्पयन्तीत्या पाशं जगुष्णविलुण्ठते।
प्राचीण्यं प्रामुख्येच्छन्ति बाला- भ्येव स्तनम्॥
तत्र केचन जानातु परेण कपटलुण्ठनम्।
पथा च क्रियते तद्वत् तद्विना -न्ति कल्पकम्॥ १

वृत्त्या नन्दिद्वन्द्वियं जगदस्ते यथा

एतं पत्रा मन्त्राणां विद्याभक्तिराज्या।
रत्नधनक्या एतमुत्रं तं गौरवलाभ्य उती तिव्यम्।
आन्वपुत्रपरित्यागं रत्नपुत्रस्य रक्षणम्।
रामानंशर्पनिनाणं चक्रं परा मुनिश्चिन्त्यम्॥
भासते यीरसाहैर्दारांन् यीस्वारीषु साज्यनगा।
नागाह्येनगजायाः कृतं मृगाशिरैः परम्॥१७

शुभासं ॥१८॥ तोन्द्वम-

सा परिणीता पराभयं नूनं समस्तसौन्दर्यविनासिनीव।
विनिर्मिता गणकुले महिम्ना मृतमयार्थस्वरतुल्यम्॥
अनन्तभोगैरुपनिताही समस्तकन्याजनमण्डिता सा।
विनासयद्द्विजनितालतासा चित्तौजसाभरिवरुह्यधिनी॥
अनन्तसौभाग्यविनासलास्यैः विन्दुभारैः कविकल्पनाभिः।
क्रियुङ्क्तामन्दगास्रयाभिः ता निर्मिता त्रिष्युता स्वतुल्याम् ।

श्रीमत्पतापराणात्मसाराकल्पोऽलङ्कारः

कान्तस्य प्रान्त्यज्जगते अलङ्कारः। उक्तं दर्पितं
साज्यश्रीपादशान् धमानलद्वारान् प्रचक्षते ।

अग्निः नडाकार्ये अज्वालनाय आग्राय, अनके खेवः पृष्ठारुणेण वर्तते। अर्धालंकार २७-
 समकम्, तन्वेऽयं, अतिरेकः, अर्धालंकारः, अर्धालंकाराः, दुःखतः, अन्वयार्थः, तपस्विकः, अन्वयः,
 चेतोभाषानः, गरीकः, एकरः एणद्वयोऽथान्तराः पृष्ठारुणेण नत्ति। कान्ठप्रत्यये नपत्त्वात् तक्षम-
 अर्थे मन्त्रार्थिकतां जगति त्वा युतः भृतिः व्यक्तम्।

चाकलकृत् गहनपात्राणां तैत्तिर्यो नो कश्चिद्विदुः
 परिहृत्तमेतु स्तेषु शैवेनात्तं त्रीण्युसुधः।
 नाना नंतागसिद्धन्तु संभागे विद्विच्छतः॥

जगत्तत्तु नक्षत्रं चक्ष्वाकुत्तं चक्ष-
 माधर्म्यम्पत्ता भेदः॥

चेतस्व धर्मि धाम त्रुत्त -
 संतथाः चित्तवेगोदसी तिर्यगे भृतिः राजतः।
 रणाप्रतापतावस्य चित्तत्तु हव शाश्वतम्। १

श्रीमद्भगवद्गीता १२-सहाय्यत्वं ह-दः

अग्निः परः कलेऽयं पालितमर्तगा विपालितं न ह-दः पशुकानि आशुत्त, ऊपत-
 ल्पतः, इतिहास, अन्वयः, शान्तिः, शान्तिः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः,
 शान्तिः, शान्तिः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः,
 अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः,
 अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः,
 अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः, अन्वयः।

आनुष्णत्वे लक्ष्यं च
 गल्लके पल्लं सुतत्तं रत्ति नक्षत्राणां।
 द्विष्णुष्पादयोऽहं सत्तं दोषान्ययोः॥

वेद्यवत्तं शान्तिगतहत्व नद्यनेदतः अन्वयः अन्वयः च -
 चिन्दीदसिद्ध रणात्तं चिन्दीद मोर्षत्तं स्वयम्।
 सन्वया धर्म्मन्त्रेण गन्धान्ति विक्षिन्म॥

चुनात्तं च शरीरं वेत्रोदितेन-दती अन्वयम्-
 सुर्वीधर्मसत्तनाः अन्वयः आत्तुचिन्दीदितम्॥

रणापतत्तं चिन्दीदत्तं अन्वयः अन्वयः-
 रे रे मात्तं लक्ष्णोदसि तपरे सान्धोप कि कम्पते,
 चात्तं त्वं म्मे तजम्स चात्तं नात्तं चकलः गरम्।
 सत्तं ये नत्र कण्टकत्तन्तरं नेगारि त्वात्तं पुत्ति,
 वात्तं चित्रं कृतान्कर्म्मिणि परं न्यायं परं शिनुम्॥

मृद्वेन पुष्टं च मलेन शुष्टं नवीनचरुं न हि नीरुपात्रि।

गुरुमन्त्र्यापुत्राणरीन शास्त्रापरित्री सल्लु कीषणप्रि॥

कृशितः विद्वान् सद्योभनः शरीरविक्रं गुणानि तदा नः विद्वन्कनामिह एतन्नि तालान् संशस्त्रेशीरुपे
मात्तारणं मत्तयोदोद्वत्त तदाद कर्तव्येन। एतः पुत्राण्यत्र अन्यानप्रसस्य आरुण मा शय रं दुःखते। नोपचि
इत्यत्र नीरुच्य रप्योदं प्रयोगं न तु गार्गिचरुं तस्यात्प्र कश्चिद् दीर्घः ज्ञानेः क्लृष्टय।

मृद्वस्य निरुच्यत्र उच्यते वा ख्यं प्रोच्यते - असतोत्त संसार , सद्वा. ज्ञानेना इत्यत्र
पत्ता. पुनत्र = सनाप्यज्ञानं प्रकृतान्तरात् प्रोच्यते न तद्व्यं
तदिह नमं २३।

भयाभिसुत्त न भयं विभावे. पुनश्च भीमःपतरनि दुःखे।

नील मिलं तच्च पुं तु दुःखं. पूर्वम्बुध्न्य न पुनः प्रयति॥

शान्तस्वस्वत्तुष्टं रवीणां अस्तुत्तुष्टं "विनाशं इत्यत्र स्वस्व विभाज्येन दुःखस्य नोपपन्न.
विशेषेण भाव्यादि इति विनाश इति अत्युल्लासाद्योपाय विभवे भवे इत्यात् प्रयोगः अत्रु स्यात्तां विना
स्वोत्तवेना मिलं मिलं इत्यां प्रयोगः तुष्टं त्वशांतस्वस्वमेतत्तात्पर्यविनिहा तुष्टा , पुनः इति प्रयोग
द्वारमृति प्रकृतदि इति ज्ञाने तुष्टाति पातित्यत्त रूते वर्णं क्रियते तत्रां नोद्व क्षेपात् न स्थाति
मार्तक मानिह्यत्ता। नमानं भद्रमृष्टा न्यशाखी

शुद्धाशान्पनोत्रा नानिस्कारुपाणनम

गसतादि तत्रा च मत्तत्रयमुपतानिधि।

प्रावृष्टाकृत्याख्याने मन्त्रकान्ता विनातते

शांभंगयं नृपादीनां शादुर्निक्रीडिं गना॥

अनेन लतयोपन्यासेन उपागिरुत्त शातात्तर्णन ज्ञानेचरोरुत्त अत्तवैश्विषयगतकामेन
शाकेदंस्तेन इतमन् प्रयोचा वल्लुती निजनिवर्तिन्यात्तुं मेक कचि स्वः लेभाभ्य द र्वं भय न्त वादाभ्यनति.
त विवापूर्ववत्तातत्त मन्त्रुच्छेदको लः भुवन्ना प्र गीतयोने दि कश्च- एतन्त एतो नार्थविवा
परस्तात्तदि एवं वागंन्याने इन्द्रेमायुर् पूर्वमेव उतुमन्वनात्तर्णं तर्तते कर्तुंभुते कने मन्दि र्वमेः
करोदनेहचन भवतीति तत्तद्वत्तयः मिलाय

गुणेः पद्वत्तुं कृते नदशति कश्चिद सुतोदिशतने गुणः ज्ञानं उ ज्ञानिनी नृत्ता मन्नात् रिपत्त.
वज्याभयिता कस्मिंदिन विषे गन्तियधि भवति तत्रत गुणोत्ता तत्रस् कश्चिद कलु म्पात् गुणवदि मन्तु
मार्ति अत्तकानं तु दियत्तं तष्यत्त नृनात्तयेन दानोत्तयधिषयः।

उत्तमन्नाते रूपके पद्वत्तुंभयन्तोः गुणेः वैशिष्ट्यनिर्णं विद्वत्तया रूते

चिन्तति गुरु. प्राज्ञे विहा चर्यत्र तथा ज्ञते

न तु तयो. ज्ञाने नृनि क्तोत्तयर्तने ज्ञा।

सन्दर्भ:

1. महाश्रीमानसंगमनः - 1971
2. श्रीरामाय - 1977/36
3. लंकेसेवकदासवणि - लोकसांख्य - 1
4. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 29
5. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 5
6. श्रीराम - लोकसांख्य - 17
7. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
8. श्रीराम - लोकसांख्य - 42
9. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 3
10. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 29
11. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 28
12. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
13. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 19
14. श्रीराम - लोकसांख्य - 7
15. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
16. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1

सन्दर्भग्रन्थसूची:

1. बह्मजो, आचार्य वेदवेदांग गणना, त्रकाशक - श्री वेदवेदांग, लखनऊ, 2011
2. सस्कृत साहित्य के सांग्रहात्मक इतिहास, डॉ. श्रीरामदेवसिंहदेवी, रामनरचणलाल धनसकाट, इलाहाबाद, 2002
3. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
4. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
5. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
6. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
7. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
8. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1
9. श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1

एक अन्वयः: श्रीरामाय - लोकसांख्य

श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1

श्रीरामाय - लोकसांख्य - 1

अर्थस्य व्यञ्जकत्वम्

डा० पद्मिनी

यागधीनं सम्पत्तं यागप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ यन्ते पार्ष्णीपरमहरी॥'

इत्यने- इ पते इधमे इधधेः । नयत्तन्वय न एव सन्वयं भाभ्रम-इत्यन्तयानये
अनपदिन अथ -

गच्छर्थी संहती पाप्यम्।'

तदनीर्षी शब्दार्थी सगुणाव-लक्ष्मी पुनः कापि।'

गच्छर्थी माहितार्थेव प्रवेदी मुमुक्षुः सदा।

सहितानि तावेव किमप्युचं विद्योयते।

साहित्यमनयोः शोभाशान्तिनां एति सावसी।

अन्युत्तरेतिरक्तन्मनोहागेभ्यर्गास्त्रिनिः।'

आतः काव्यकाव्यस्य प्रभागादृष्टे गच्छती काव्यगतिं त्रिषष्ट गणनेन 'द्विषोडशान्' नखावत्वरूप
केरुतोत्तु न गच्छ त्रिषय -

१. पापक

२. लक्ष्मीपद

३. व्यञ्जकक्ष

अनपदिन-

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकसिद्धिर्भा।'

व्यञ्जक इति- त्रियुतं व्याचरणेन शब्दे अत्र निगदिनम्- 'इतः' अर्थात् वाच्ये अत्र 'अर्थ' चे-
भूत्तं वाचकं लाक्षात् व्यञ्जकयो अथ च : न लाक्षणिकं वाच्यं व्यञ्जकं अनेन व्यञ्जकस्य अत्र
वाचकानामां तन्मांसं नियमितः।

अत्र 'वाच्य' वाचकानां वक्ति तिथेति। अतोपाधीनामेव तिलं न तुपाधेयानाम्। नहि कश्चिद्वाचकः ए-
कशिल्पश्लेषिक एव कश्चित् व्यञ्जकं कृतवान्ति तिलम् इति। अत्र स्य 'गच्छार्थं घोषः' इत्यादिवाचकानि
गच्छादिशब्दस्य वाचकत्वं लाक्षणिकत्वं व्यञ्जकत्वं चाप्यमृते।'

वाच्यवाचकद्वयोः स्मृः

एति नन्वा गच्छत्तं वाचकानि न वाच्येः, लक्ष्यार्थे, व्यञ्जकार्थे इति

वाचकतादोषेः त्रियेवशात् वाचकस्य व्यञ्जकत्वेन त्रान्ये साहाय्यार्थे व्याचरणेन त्रियुतम्। व्यञ्जक
स्य वाचकता-

१. अर्थेय

२. लक्ष्य

३. व्यञ्जक

तत्र वाच्यार्थस्य अत्र स्मृः यत्तं वाच्ये-व्याचरणेन त्रियुतम्, व्यञ्जकस्य लक्ष्ये तथा च व्यञ्जकार्थेः

सुखमुक्तयन्त्रोप हृत्तं पल्लवार्थं यन्त्रिं ह नयन्त्रोपं जातल्यानाधिकारो लेशिभ्यम्। अत्र हृत्तं प्रेक्षा
 नल्या अ-प्रापिं दृष्टदृष्टवेत्ता वेदितृपात्, वाच्यार्थितक न्यार्थिसा तस्यः स्वकात्कोनयोन्त्यस्यः प्रकाशपति
 इति एतन्निकात् त्रयो नल्लमः।

३. लक्ष्मणैरिदं गन्तव्यं नान्यत्र नान्यत्र कल्पम्

नथापुत्रं वृष्टा नृपयच्छिं पाञ्चालतन्त्र्यां।

गुणे ज्यार्थे। एतर्धं सुचिरसुषिर्नं जन्कलधरः।

स्त्रियद्यायायो संश्रान्तुं जितारागनिगुनं।

गुरुः स्वदे संश्रितं गये भजनि नाद्यापि कुरुष्व।।^३

क-तुदाच्छत्व अनेक-यां स्त्री-वृत्ता यथ - वगवति अर्थ-नरभेदि वगु- यद - जिह्व
 तदः पाद्विशेषसनादस्यात्, ध्वनिविचारादीनि कात् । इदं कथि लोके इति च नो क-तुदाच्छ
 अत्रुत शक्तिरेत-ईयति वाच्यति इति ली-यां अन्व-वेदावतो। इदं इत्यर्थे कुरुष्व-क-वेत्ता ते-
 अद्यस्य वस्तुप्रदाने संश्रान्तिः वगु- तर्हीनइत्याद् ३३ - नरिखे सुचिद्वि ३३ ना- प्रेक्षा नत नत तर्हीने
 स्मृति संश्रिं लक्ष्मणं गुरु इति भीमं ३ ने ३ नेने धर्मस्योपं काकनिका।

नथाभितं केराप्र-गवच-पल्लव-दिनादि-वतनीं, गुणतर्हीत न तु-पा-कुरु-ने-वेत्तलक्षणे, प-अ-तन्त्र्या-
 न-तु-अवन्तुकुलगातां न-क-क-तु-क-तु-गातां-प्र-त-प-क-र-न, ज्यार्थः-किनाः-सु-नि-सु-षि-र्न-त-तु-कि-रि-न-का-
 न-क-न-भोः-भ-ज-नि-र-नि-स-श-ः-प-ल-ल-न-ा-प-नि-गु-न-ं-प-क-ा-र-न-ि-र-स-ो-न-ा-क-र-य-े-न-अ-प-तां-न-त-प-न-ि-त-त-
 आत्र-ल-क्ष-ण-व-र्-त-न-ं-च-द्वे-प-त्- १-ग-च- २-क-ुरु-ष्व-त-तो।

नथापुत्रं इति वाच्यते इदं काकः ज्यार्थस्येव इदं कल्पनीति ज्यार्थस्येव इदं कल्पनीति पूर्णप्राग्वक्ष्यमाणं
 कर्तं न स्वयं, इति चिन्तयाम गन्तव्यं ज्यार्थे

न च ज्यार्थस्येव इदं कल्पनीति गुणोपगतव्यङ्ग्यस्य शङ्कस्यम्। प्रशगात्रेण चाकोर्विश्रान्ते।^४

अर्थान् गंग सुने- ३ कुरुष्व! कुरुष्व केगर्थे न स्वयः किरित गज्या, यन्नादि लद केचनः
 इत्येवम्-अ-प-प्रा-पि-का-को-वि-श्रान्ते। काकोस्तु यद्वेदि इय नवायलं चनय ततदः-स्य-व-द-व-र-ई-प्र-ती-ने

क-व्य-अ-र्थ-नु-पा-द-क-स्ये-का-न-क-द-यः-न-प-दा-का-को-र्-ही-ति-त-द-वा-च-के-द-व्य-क-त्-इ-ति-ना-न-
 गु-वि-मु-क्त-व-स्य-वे-त्ता-इ-त-तु-उ-प-नि-न-ान-त-स-व-ए-व-दि-क-योः-क-द-य-वे-श-नि-न-त्वे-न-का-को-भौ-ग-प-नि-
 त-दा-का-को-वि-श्रान्ते ३३ -

मथ्यामि कुरुष्वगतं ममरे - जीपात्,
 कुरुष्वगतं मथ्ये न मिवाभ्युस्त।
 मथ्यामि कुरुष्वगतं मथ्यामि कुरुष्वगतं,
 मथ्यामि कुरुष्वगतं मथ्यामि कुरुष्वगतं।।^५

आत्र-ग-गा-त-न-त-ज-य-न्-त्र-ो-प-इ-त्य-न्-त्र-ो-प-न-पा-प-च-न-इ-ति-ल-क्ष-ण-व-र्-त-न-नी-त-त-त-का-क-
 न-क-व-च-प-नि-र-स-श-क-व-र-स-ा-द-य-ते। च-त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-
 त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-
 त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-
 त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-
 त-त-त-त-त-त-त-त-त-त-
 त-त-त-त-त-
 त-त-त-
 त-त-
 त-
 त-

काचोऽभ्युपपन्नोऽति, इदं काचोऽभिन्ना - भवति ॥३॥ इतिभूतमिहादी। अतः ॥३॥ प्रकाशित इति
 ननु काकुत्स्तिरेव प्रकल्पने।

१. वाक्यविहितान् गच्छन्त्यस्यस्यकल्पम्

ननु यद्यथाज्ञाननिष्पन्नां वृष्टिं गर्तशोभयत्।
 इदानीं येनाहं नो च गर्तान्तो न एत वृष्टिः॥ १ ॥

अतः काकुत्स्तिं न चोक्तं ननु गच्छन्त्यस्यकल्पं इति च, हेत्याख्यायान् गर्तं च। यद्यपि काकुत्स्तिर्गर्तं
 गच्छेत् तेषां आलोचनं ननु यत् कल्पं विनाशं हृष्टे इत्यर्थे न नोक्तं इत्युक्तं तस्यां गच्छेत् यत् कल्पं चो
 गच्छन्त्यस्य कल्पः इत्यर्थे च गर्तं गच्छन्त्यस्य कल्पं चोक्तं इत्युक्तं। एवं च, नास्ति।

अतः ॥३॥ वाक्यस्य वाच्यतायाः संज्ञेति अत्र चोक्तं वाक्यस्य वाच्यत्वेति चोक्तं।

२. वाच्यत्वेति चोक्तं वाक्यस्य वाच्यत्वेति चोक्तं-

अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्,
 कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणो विभक्तो नर्महायाः।
 किञ्चित्स्मिन् मुल्लुङ्गदत्तत्वात् तं वाच्यं ज्ञानं,
 येनाप्ये मयि कलितवाक्यप्रयोगो मनोभूः॥ १ ॥

अतः काकुत्स्तिं ननु कल्पं चोक्तं इति च, अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्, इति चोक्तं।
 कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणो विभक्तो नर्महायाः इति चोक्तं। अतः ननु कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणं अत्रयोश्च
 सरसतथत्वात् वाच्यत्वेति चोक्तं इति चोक्तं। अतः ननु कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणं अत्रयोश्च सरसतथत्वात्
 वाच्यत्वेति चोक्तं इति चोक्तं।

अतः काकुत्स्तिं ननु कल्पं चोक्तं इति च, अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्, इति चोक्तं।
 कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणो विभक्तो नर्महायाः इति चोक्तं। अतः ननु कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणं अत्रयोश्च
 सरसतथत्वात् वाच्यत्वेति चोक्तं इति चोक्तं। अतः ननु कुञ्जोन्मयांहुनिन्वसणं अत्रयोश्च सरसतथत्वात्
 वाच्यत्वेति चोक्तं इति चोक्तं।

३. अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्-

नृजयनाश्रयताः सञ्चरन्ति पृथग् न कल्पन्।
 शृणुमाद्यर्थं सन्ध्यायां भवति न भवति विश्रामो॥ १ ॥

अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्, इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्
 इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात्
 श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं।

४. अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्-

श्रुतेः प्रमाणमिच्छति ननु प्रियोऽहं प्रत्यपात्रेण।
 प्रथमेव किमिति निश्चिन्तितं तत् तस्मिन् प्रथमे कर्णायम्॥ १ ॥

अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्, इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात्
 इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात्
 श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं। अतः ननु अत्रयोश्च सरसतथत्वात् श्रेयांशोभातिशयात् इति चोक्तं।

अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

४ विद्याविद्वान् गच्छन्त्या न्यस्तकन्यम्

अथवा बुध्वां कुर्यात्प्रजापतेः कुर्वन्प्रजापतेः करोमि इत्युच्यते।

नाहं त्रिं वृं पयिषुं यमर्थां प्रसीवतायं वृत्तिनाञ्जननिर्ण॥११॥

अथवा ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

अतः न विद्या स्व विद्याविद्वान् इत्युच्यते। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

५ अथवा ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

गुरुजनपदप्रदाप्रियं किं भणामि न्व मन्त्रभागिनो अहकम्।

अथ पञ्चमं वृत्तमि न्व सुप्रसेव शोभ्यसि कर्णाप्रसा॥१॥

अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

द्वारापान्तनिर्नरे पयि तथा सौन्दर्यंरक्षाशिक्षा।

प्रोह्याप्योरुयुगं पयमतुमासन्ते रुमासाविन्म।

आनोनं पुनः शिरोरुफगावः तिष्ठे चने सागन।

वाचनत्र निव्यादि प्रसुगं सद्भोविदं ज्ञानगे॥१॥

अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

अथवा ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया। अतः ७७ प्रस्तावविधिश्चान्न जगते नद्, कारिन्, रक्षा उस्तुतां - विद्यां प्रजापतेः प्रत्यक्षैर्बुध्वाः प्रजापतेः इति
शङ्कया।

स-सूची:-

1. प्रयोग- 1
2. कवचपत्र- 1, 2, 3
3. कवचपत्र- 1, 2, 3
4. कवचपत्र- 1, 2, 3
5. कवचपत्र- 1, 2, 3
6. कवचपत्र- 1, 2, 3
7. कवचपत्र- 1, 2, 3
8. कवचपत्र- 1, 2, 3
9. कवचपत्र- 1, 2, 3
10. कवचपत्र- 1, 2, 3
11. कवचपत्र- 1, 2, 3
12. कवचपत्र- 1, 2, 3
13. कवचपत्र- 1, 2, 3
14. कवचपत्र- 1, 2, 3
15. कवचपत्र- 1, 2, 3
16. कवचपत्र- 1, 2, 3
17. कवचपत्र- 1, 2, 3
18. कवचपत्र- 1, 2, 3
19. कवचपत्र- 1, 2, 3
20. कवचपत्र- 1, 2, 3
21. कवचपत्र- 1, 2, 3
22. कवचपत्र- 1, 2, 3
23. कवचपत्र- 1, 2, 3
24. कवचपत्र- 1, 2, 3
25. कवचपत्र- 1, 2, 3

2. कवचपत्र- 1, 2
3. कवचपत्र- 1, 2, 3
4. कवचपत्र- 1, 2, 3
5. कवचपत्र- 1, 2, 3
6. कवचपत्र- 1, 2, 3
7. कवचपत्र- 1, 2, 3
8. कवचपत्र- 1, 2, 3
9. कवचपत्र- 1, 2, 3
10. कवचपत्र- 1, 2, 3
11. कवचपत्र- 1, 2, 3
12. कवचपत्र- 1, 2, 3
13. कवचपत्र- 1, 2, 3
14. कवचपत्र- 1, 2, 3
15. कवचपत्र- 1, 2, 3
16. कवचपत्र- 1, 2, 3
17. कवचपत्र- 1, 2, 3
18. कवचपत्र- 1, 2, 3
19. कवचपत्र- 1, 2, 3
20. कवचपत्र- 1, 2, 3
21. कवचपत्र- 1, 2, 3
22. कवचपत्र- 1, 2, 3
23. कवचपत्र- 1, 2, 3
24. कवचपत्र- 1, 2, 3
25. कवचपत्र- 1, 2, 3

संस्कृत-सूची

संस्कृत-सूची

संस्कृत-सूची

संस्कृत-सूची

ज का उच्चारण आया है। ज के साथ 'रिद्रय' निमित्त प्रकार के अनुप्राण भाग किया गया है। ऐसे ऋ के साथ यज्य येशमं अन्य युक्तय का अर्थ है यत्नं तथा पवित्र दूध के अंशुओं से अन्नजन करते हैं। यथा

श्रितांश्रुया मणलमानभद्रुणा पवित्रदूवांशुं लाङ्घितालयता।

ज्यापत्रेशोङ्घितगतंभृत्तिना मयि पात्रना रूपेण लक्ष्यते॥ (गिर्यगोवेदिका ३.२३)

इस अर्थ में अन्ता और बाह्यित्त उ उ निवक उद के उ उ औ मुख्य स्थान में के बने थे। किये ऐसे या इया के आवाहन के बिना किसे किये रूपों ही जाना जाता था। 'श्रितांश्रुणादत्त' ऋ में श्रिता चन्द्रना औ-वेदिणा के जोडे तो यथा वनाते हैं- यथाङ्गे देवतानिधुनं मे दिगाग्गालाङ्घन पाई-कल्याणान्द्रुणादश्रुण। (गिर्यगोवेदिका ३.२३)

प्रसूतिका यथा वी नीतिं दल ली- यथाव में नान के वा-भय नथ पुत्र के हरे अय क रदकता एत सञ्जुत गन जात भा अगिअन शङ्कताणा के प्रत्य अंक में लय गला एत के शीर्य गन्ते-कन्ते दसो- नव पक्षे वाते हैं औ एक वा तथी नय के अधान में प्रेश करने लागते हैं। नान उनकी दासो एता फडकते लगती है जो एत विनि की शुक्य है। यथा

जानादिनाभ्रमफस सुर्गी क वाहू; पुतः फलमिहालवा। (अभि- ३३ शुन-३-३-३)

इस विनि क एत फल गवा को कृते ही अना वाहू जात ना गाव है। अन्नान में प्रेश करते ही नय को प्रेश अनुत्तरा के दर्शन होते हैं। इसके अन्तर अभिउत नय नय अनुत्तरा का द्रव्य देता और गन्ति के साथ शक्य को गगिउत करने के लिए मुद्र में गन लेता है। एत दुःख की महावता में अन्तर मुद्र में विनव होत है। इसके बाद एता नः इत ले करके होकर होकर। एत परत अने गन्त एका में पत्रनाते करण के अक्षय में प्रेश करते हैं जो गन्त उनकी दासो कृते नः पदवने लगी है। यथा-

मनोश्चास नागते किं वाहो समन्से युया।

प्रयांभोपिन प्रयो दुःखं हि पत्रिवर्ता। (अभिनाम- कुलाम् २.१३)

इसी एता फडकते के मुथ पतिमन्वलय एता का अपने वने तथा पुत्र पात से विनव होत है। इसी अन्तर अक्षुर्धरीयम् नाथक में जो अन्नद म- में पूतते हुए प्रस्था के अंग मृगण एत मृग विनि की भुन्नि लेने है। यथा

न तुलाभा स्वकोन्सूद्यो य सा किमपि घेडमनाह विधेष्टितम्।

अभिस्सुखीधिवि काङ्घिन सिद्धिनु इतनि विद्विस्सोकपदं मनाः। (गिर्यगोवेदिका २.२)

अन्तर अय अन्तर है एता प्रस्था के प्रियतना अर्थही में विनव होत है। जहाँ प्रस्था के दास अंग क फडकता एत पात जात है जहाँ जाने के लिये अंग का फडकना अष्टक मान जाता है। शाङ्क, शम्भू तथा पोतनी के साथ अनुत्तरा नय दुःखन के दास में प्रवेश करती है तो अय एत के फडकते लगता है। यथा

अहो किं मे जापेतरं नयनं गिर्यसुर्ति। (अगिअन शङ्कताणा ३.११)

शकुन्तल के द्वेष और फड़कने का अलग परिणाम तो कुछ स्पष्ट के बरताना दुर्लभोत्तर ही जानते हैं जब जब दुर्लभ ने अपना ना-दिना अनुत्पन्न की पहचानने में इंकार का किया।

कालिदासकालीन समय में कौन कौन से परिवार नोटिस में आते हैं? क्या फड़कने पूर्व के श्री-जगदीश रानी के सहित गंगा श्री-अमु-के परिवार संयम में लगे रहते हैं? क्या-

नोटिसमें आदि निम्ने निम्ने इति आकराचार्यद्वयः नरुणे रतिगिरीः रुद्र गुणाभिः नः म सवतु-वयसां प्रविष्टः (विक्रमो-वैशम्प-पद्यम-उक्त-प्रवेशः)

नोधारा आदि के द्वारा आगलकारी गद्दे के दृष्टान्त का अनेक कल्पित माना था। शकुन्तला के अंशम-उक्त के आत्म-में ही विद्यान्त के मुह में अद्-सूना प्रत-हंसा है कि महुं-मह-अनुत्पन्न क-अनिकृत गद्दे की जानती क-तिर-जांगी-म-त्व-हू-ही-य-यत

वे-व-न-य-इ-र-म-ने-इ-त-म-अ-नु-त-ला-म-वि-धि-म-त-म-ः-वि-धु-व-वै-भ-स्व-ः-अ-नि-श-ल-म-न-म-र-व-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (आभितानककुलम्-पद्य-१.२५)

ता-ध-म-के-मि-ह-उ-त-दि-र-ह-म-म-म-उ-त-म-या-अ-नु-त-ला-के-वि-दाई-के-म-य-उ-त-के-वि-व-न-यो-अ-न-श-ल-म-म-य-त-म-।-त-म-के-मि-ह-उ-त-दि-र-ह-म-म-उ-त-म-के-अ-नु-त-ला-के-म-य-उ-त-के-वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म-)

अ-न-श-ल-म-...-म-य-उ-त-के-वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (आभितानककुलम्-पद्य-१.२५)

चाह आदि आगल करने से पूर्व नूतन एक का भी विचार किया जाना था किन्हीं अनेक-व-व-म-ने-म-य-उ-त-के-वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (आभितानककुलम्-पद्य-१.२५)

म-य-उ-त-के-वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (आभितानककुलम्-पद्य-१.२५)

अ-न-श-ल-म-...-म-य-उ-त-के-वि-द-म-न-न-दी-इ-त-म- (आभितानककुलम्-पद्य-१.२५)

विचिन्तयन्ते वपनव्ययानम्।

नपेक्ष्यन्ते वेत्सि न सामुपस्थितम्।

स्वीकृत्यति त्वां न स चोक्तिनांतिपि सः।

कथां प्रपन्नः प्रथमं कृतमिति॥ (अन्वितागाङ्गुली १ : १)

अभिमान के प्रतिष्ठा का भी व्यय होना था। शकुन्तला की श्रेष्ठिों का अत्यन्त गिन्च बिर
माने का अभिमान का उभाव का नष्ट करने का उदाह भी कहे हुए था कि देव जाना है कि यदि
शकुन्तला कोई नष्टन का शपथपण जान होय को दिख द्वां न काय नियुक्त हो नचंग अधीन,
नष्टन का अग्राह्य विद्याय जान पर प्राय का उभाव नष्ट का प्रथम चर-
अभिमानभरणदशनेन प्राप्यो निर्धारिष्यतः।

महामोक्षशीलम् - ४०० में ही ज्योति को मानवान के उपादान का भावन बनना पटना है
मुखा के प्रे- में इती सर्वशी उनेनर शते वन-पुत्रोत्तम नरके के स्थान पर मुखा कह वैरुं
हो वरं न कुद् हुए पुत्र स्ये अभिन न के से है कि प्रव च्छ स्वर्ग में नहीं नृ पके ३७ -
पेन ममोपदेशस्त्वया लंघिनस्तेन न ते दिव्यं स्थानं

अतिभयति इति एवाध्यायस्य प्रापः। (विक्रमोर्वशी ५ - १)

ज्यों की शप की अवाधि को इह ने नीति नृ दिना कि उन तक ज्यों की एतान
का पक्ष मुखा नरी देहना उधी गरु जो प्यो फ मना होना उत्वस्वत् नृ नृन; स्वर्ग में का
मकगी। इयक मनात् इत्यो एक का पुः शप का भावन सती है मना न इत कर नृ पु
प कर्तव्यके के गन्धगाङ्ग शरी (वन वास्कि) ने प्रथा का जाती है। कतिपय न चद् विद्या वन
दिया ए कि चदि चोदे नर् गीं उन वास्कि न उमेर कागी न नृ लान वन चर्गी कतिपये
इया बनाई गद् विदगात्सुतर ज्योति नो जन वन जाती है किन्तु अकूल मना इरेशो का स्थान
हुए इसी वन न प्रथा करणा है वन ही मना इत लान का स्वर्ग करणा है न चह नन ज्योति
न- वन है

सर्व्वभूत विवेचन से कर माट है जात है कि कालदास (गीत गम न राध-उ। शकुन्. ४०-
मानना ज्यों का इम्मे व तथा अभिनय प्र उ मे प्रस्था करता थे इन लंघन-प्रस्थापि न लेक
म-वराप्र को कोई केर निक का न तः इत्ये उ निर्भव का कोई नल नियी-न नृ विव ज
करना ही पर न मा-व इत्यादि का एक अभिनय संग है। मानोश वनात्र में का मन्वा है जीव प्राण है
पुं है चला न कं है, काना कोई प्रादि तः अल दिव्यो नरो देना है मान-विवन को नृ
आख्याए जी पायाए अनात इपणि करती है

विद्याय नृनचक

इतिमात्मान इत्येकन अकालागी,

परशुना

position of a person's body or appearance in the eye of another man should be such as to make him feel that the appearance of the person is good.

3. निर्दिष्टिकाम- जिसमें सुगुण-पदानों हैं, उसे निर्दिष्टिकाम कहते हैं। अस्मान्दत्त, नन्द्य या श्री-नाम्न इत्यादि में कहे-कहे हैं-। एक विशेषण का न होना श्री-स्वयम् भव निर्दिष्टिकाम है। इत्य और इत्य के द्वारा निर्दिष्टिकाम का न होना भी निर्दिष्टिकाम कहलाता है।

श्रुत्या श्रीनाम्ना प्रथमिषु नामा त्रिषु भावेषु।
उत्तमेषु पूर्णानिषु त्रिचिकित्सा गैत्र कर्णाम्॥25॥

This should be a person's body or appearance in the eye of another man should be such as to make him feel that the appearance of the person is good.

शुभा, गुणा, गौण, इत्यादि अनेक प्रकार के गुणों तथा शब्दों में गुण शब्दों का ही प्रयोग नहीं किया जाता।

4. आह्वयिणी- जिसकी ही शक्ति नहीं, एतद् अन्यत्र नाम या शब्दों की शक्ति आह्वयिणी है और जिसकी शक्ति नहीं है, अर्थात् गुण आह्वयिणी है। अन्य समादाय को ज्ञायक कहते हैं। अर्थात् आह्वयिणी नाम तथा शब्दों में शक्ति, वह शक्ति आह्वयिणी है। इनमें कहे-कहे नहीं हैं। श्री-अह्वयिणी है।

शोकेभ्याश्चाऽऽभासे, समयाऽऽभासे च देवताऽऽभासे।
नियमपि तत्परिचयना, धर्मव्यवहृद्विषयम्॥26॥

In this position the person's body or appearance in the eye of another man should be such as to make him feel that the appearance of the person is good.

शुभा, गुणा, गौण, इत्यादि अनेक प्रकार के गुणों तथा शब्दों में गुण शब्दों का ही प्रयोग नहीं किया जाता।

5. अह्वयिणी- जिसका अर्थ शक्ति होता है। अर्थात् शक्ति में शक्ति का शक्ति अह्वयिणी गुणों का अर्थ शक्ति अह्वयिणी - य का अर्थ है।

धर्मोऽभिचर्द्धनीयः सदात्म-मेसाश्चाऽऽपि भावना।
परलोभ-निगूढनमपि विद्येऽनुभवहृत्प्रागु। धि॥27॥

This should be a person's body or appearance in the eye of another man should be such as to make him feel that the appearance of the person is good.

अह्वयिणी गुणों के लिए अर्थात् अह्वयिणी अर्थ की शक्ति के लिए अह्वयिणी, अह्वयिणी, इत्यादि नाम शब्दों का ही प्रयोग नहीं किया जाता।

ईर्ष्या भाव में प्रथम शृद्धि नमावश्यक है, क्योंकि दर्शनाचार की जड़ शृद्धियों में से यह एक शृद्धि का अभाव माना जाता है, जो एक दर्शनाचार निर्मित नहीं - ना जो संभव

दर्शनाचार के से भावों की गत्य की भावना में प्रेरक है। कोई भी व्यक्ति जब तक शोक आदि दोषों से मुक्त नहीं होता जब तक वह एक ही भावभावा नहीं का संभव भी न सके यदि सर्वे रूप में आत्मभावना में वह संकला से उसके न निरुध भाग का शक्ति केसा है या हास्यिकां का व्ययुक्त, विपरीतकरण, वास्तव्य और प्रभाजन बिना जिन्य करद भी व्यक्त गत्य की व्यक्तन करने में दूसरे का संख्यांनों नहीं हो सकता। इस दृष्टि से इन भावों का महत्व यह है

दर्शनाचार के अतिचार-

दर्शनाचार का वर्णन करने क्यू अर्थों में ही गान्य करने के लिए क्रम, कोविन, अनुभूतिना पूर्वक प्रतिचरों का व्याख्यान किया है, इनके माध्यम से साधक प्रतिचरों का लय का अचारी का भाव-सङ्गता के साथ नर तर्क, जैसे-जैसे की प्रकाश के गहन-पत्र प्रकटी पंडित क्यू का भी समक से अनादि होकर अंतर में लेने का अभिस - हो जावे, उता प्रकाश अचारी का ज्ञान ही अभिव्यक्त है नर प्रतिचारों का नाम भी आवश्यक है।

ईर्ष्या भाव की श्रुद्धि के लिए उच्च संस्कृत में अति के लिए दर्शनाचार के अतिचरों के ज्ञासना करते हुए कहते हैं- अथद् से जिनो को अत्यन्त (विपरीत) भावस्व) को अतिचार कहते हैं- एतेन प्रकार के अचारों में स्वयं करने से और काने, और काने हुए को अनुज्ञति से रूप से ही अतिचार माने हैं। न अज्ञ आदि के अंत न अंत प्रकार के हैं।

निर्विकृत श्रुति के अतिचार- निर्विकृत भाग्यन के द्वारा कसे पर नम उदाय का वर्णन संदीप है, उते मत न आसक जो करने से दर्शन का नाम होगा है। यह निर्विकृत श्रुति का अतिचार कह गवा का

निर्विकृत श्रुति के अतिचार- आसक्त गोन प्रकार की होती है-1. इलोक्त की आसक्त, 2. मल्लोक की आसक्ति तथा 3. सुकर्ण की आसक्ति इत्यादय का संख्या से तर्क होकर वैय. हाथी, पांडि, 2-1, इष्ट, पुत्र आदि का संख्या इल्लोक में उक्त है तथा मल्लोक में सीमा को आस के विषय में अभिलषा उक्त है तथा २, ३, चक्र-त-सं-उपर पांडित नर उदि के अर्थ में अभिलषा गसन युक्त में आसक्ति कहता है। इतप्रकार संख्या से संज्ञे होकर निर्विकृत श्रुति का अतिचार कहलाता है।

निर्विकृत श्रुति के अतिचार-

निर्विकृत श्रुति की भाव को अपेक्षा से अक्षा की होती है। निर्विकृतता का अर्थ है एतरी हाथुओं के मनापड, नरक का फल, नम, इष्टी, पीत पति, झुन, जन्म, मरने तथा भुक्त से कुक मर के अक्षता करने होने लिय निर्विकृतता है। इस प्रकार इत्य और भाव निर्विकृतता न तर्क वाच्य का निर्विकृत श्रुति में आगेला माना है

संकेतों का उपयोग स्थितिजन्य वाक्यों में प्रभाव विना किये कोई भी व्यंजन तथा कि-संकेतों में शून्य का सहयोग नहीं हो सकता इस दृष्टि में इन श्रेणियों के प्रथम 15 ही

सन्दर्भ :

1. प्रभात वि. नरी: 1974: 1-नामनिष्ठिक, पृ. 15
2. मण्डल कर्त्तव्य के अन्वयानुसार, संज्ञा विज्ञानादर्श, के अन्वयानुसार शब्दों, अर्थानुसार संज्ञा, शब्द-
19, अर्थानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979
3. मण्डल कर्त्तव्य के अन्वयानुसार अन्वयानुसार, अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, पृ. 15
4. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979
5. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
6. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
7. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
8. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
9. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
10. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
11. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
12. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
13. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17
14. अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979, पृ. 17

प्रकाशक अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग
 अन्वयानुसार शब्दों का प्रयोग, नई दिल्ली, 1979
 पृ. 17

धर्मशास्त्रीय सिद्धान्त एवं ज्योतिषीय गणनाएँ

गणेश कुमार जीपा

'धर्म' शब्द प्रतीक्षित

अर्थद्वय में ही स्मृति का अर्थ प्रतीक्षित है धर्मशास्त्रीय मतनुसार धर्म शब्द का अर्थ है 'अर्थ' का सौकरक गति है, अर्थात् वह मानव जीवन के वह अन्तर्गत गति है, जो मानव के किन्हीं अंग विशेष के लक्ष में मानवीय क्रियाओं का व्यवस्थापन करता है तथा इतना जगत्, अथवा स्वयं ही, जो स्वयं के अर्थ को प्राप्त करने के लक्ष में है, जिससे मनुष्य प्रसन्न होकर जीवन व्यतीत कर सके।

वैशेषिक गुरु कहते हैं 'यतोऽर्थमनुष्ठाति तस्यै नाम धर्मः'

अर्थद्वय में ही है जिससे अर्थ-व्यवस्था में निरन्तर अर्थद्वय का अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

अर्थद्वय में विशेषतः अर्थ का अर्थ धर्म मानव के विशेषाधिकारों, कर्तव्यों तथा एक विशेष प्रकार के अर्थ का अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

धर्म की अर्थद्वय में ही स्मृति अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

अर्थद्वय में ही अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

अर्थद्वय में ही अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

धर्म धर्म एवं धर्म धर्म

अर्थद्वय में ही अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

अर्थद्वय में ही अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है, अर्थात् अर्थ ही है।

अनुनासिक कर्म हैं गुणानुसङ्ग के विन्यस होते हैं। चूर्ण की लोचि से कलस बनकर यो विभक्त हो जाता है। कुंजल रूपधन वाले वह संशाल में गुण किस प्रकार के होने हैं वे भी शब्दों के अन्त है। कर्म के कर्मनामो अन्त राष्ट्र लक्षण के विभागों की भी इच्छा गती कहती है। अन्तर को नाशिये एतेन मांनका में नाम ली, विन शक्ति में नाम एकमात्र है, तप श्रेष्ठक है, एतन् गुणि का कानक है। तिनो क्क ग्गान राम विनगानन न मांल गालया तथा है। लेकिन विन संसार रूपे लान न इच्छे कुशलयात्तं न तानोिं लता एत रूपी विनय लो संतो को नहीं इच्छा से वात शान्ध से विनयक एत क ग्गान सूक्ष्मक रू त एच्छेण लेकिन आन न अन्तचक एत क देन यान चेष्ट्यां क्क नहीं जानता है। अन्तं लान क्क यवन गुण-गुण न करण की लक्षण लक्षण ज्ञान है। एतद्गौन क्कं ग्गलत ग्गला क्क आभ न-ही कलता जिन् अन्ता नेल के वि- ही न जोना को पान नहीं बनत है बोध से होने वने हुनो की तथा इति न करके बला या न्या है कि लोचि व्यक्ति न नो धन को जानत है न अर्थको, न तो कर्म को बनत है न अवगर्भ को, न अर्थ को व-ता है न अर्थको, न तो अर्थ को जानता है न अभक्षय को, न गन्ध को जानत है न अ-म्या को, न म-न्य को जानत है न अघ्राक-क, न सु-ने को जानत है - दृष्टि को, - लक्ष्य को जानत है - भन-ध को इच्छित को के स्वदेश लयान क्क लेता चारिये - मांनोियों के इच्छने से शान्ध रूपे चारिये कर्म वि-ने द्को को लूपते है। मयाली नये की लक्ष ततो है, एते नदि लो लोटे कि नो श्रम कानक तता है। नद की नाशयिता के विष्ट नदीधय एतदि का शान्ध रूपे लोचि कर्णेक एते गन्ते है नदि एत है, तप है एतोर से। लक्ष्य है, इच्छय है एत शान्धयंलन है। लो के रूप में प्राणयिता एत नन गान लक्ष से विष्टा प्रथम तता है। गन ग्गन कच से आप्त्य की विष्णो एत एत है। गन ग्गन काय से अद्रत को विष्टा तोगा लो से। गन ग्गन कच से गेहून को विष्णो चौथा एत है। गन गान काय से परिक्रत को विष्टा एतन प्रग है। काभ-गान-नच-लोण एत चैरट कराय एत विनय है। ननःयवन-काय से शक्ति को एते लोष्ट देन देन कक्षा गया है। इत इत ए विष्णु क्कना चारिये वा लक्षयन अन्तन है एत एत म्चम अन्त है, इसके द्वारा किन् -या म्चम क्कना के विष्टे गुणी कहा गया है। सूक्ष्म के लक्ष-न्य गुणिः एत वर्ण- प्राप्त होता है। शं-रुष-प्रम-न-रि-त होता है इ अन्त-गुणी है। लक्षण के वर, एत क्कना के वर्ण-नच- इतिनो गुणी है। एत अन्तन का लक्ष्य क्कना एतान गुणो है। एते क्कना अन्तोनन न क्कना चौथा गुणो है। अन्तरेक भैयुन क्कना का अन्त-प्र-गौरवो गुणो है। वे विष्टे के साथ परसे लक्षण क्कना है। लक्ष्य क्कना क्कना लोचि गुणी है। एत लोचि क्कना क्कना के विष्टे क्कना है। लक्षिक नाम को लक्षण क्कना क्कना लोचि गुणो है। लोचि क्कना अन्तन का लक्ष्य शान्ध गती क्कना है।

कला

एत शान्ध से यद्वत एत वाच चन्द्रां क्क गगन एत एत है। नदी गोण, गृह्य, लक्ष्य, मां, गुणे, संख, मां, काना, काना(पद्म लक्ष्य), दीर्घ, लक्ष्य, लक्ष्यो।

बार्धक्येऽपि च कोऽपि, नानन्तरेण। अथैतन्नापाद्यम्, ऐतन्मयाऽपि। अन्तःतन्त्रं कर्मिणा, पशुवर्धे।
आनन्दसा आनन्दस्यैवार्थिकी। एतन्नापाद्येण तत्कथा।

महाकाव्याणि - इन्द्रनिग्रहम्, पशुवर्धम्, नागाधिका, नगाधिका, नगाधिका, नगाधिका, नगाधिका।
एतन्नापाद्येऽपि, भगवन्तन्त्रम् चो- वापिऽपि, पशुवर्धम्, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
सम्प्रदायार्थेऽपि।

सम्प्रदायः - इन्द्रनिग्रहम्, नगाधिका, पशुवर्धम्, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
नागाधिका, आनन्दसा, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, गान्धर्वोऽपि - ऐतन्नापाद्यम्।

सम्प्रदायः - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
विलम्बितम् - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

१. ऐतन्नापाद्यम् - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

२. ऐतन्नापाद्यम् (शास्त्रोक्तम्) - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

३. ऐतन्नापाद्यम् - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

४. ऐतन्नापाद्यम् - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

५. ऐतन्नापाद्यम् - ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।
गोतीन्द्रावतावता, ऐतन्नापाद्यम्, ऐतन्नापाद्यम्।

यात्रा : पश्चिमांचल से पूर्वांचल की ओर (जयपुर से अगरतला)

गोविंद जीगेंड

एक नीचा कहलता है, राजा जंग की राज एक खंडे से कस्य ने अस्थ तोरें है किन्तु योन-से अनचने कण हम वह कदम, अर्द्ध हूँ लेते है वह आज भी हमारे लिए अस्थ व- है पूड़े आज भी वह दिन साह है फिर दिन गणिका 18 जून 2017 को हम हमारे पूर्वी गैराने के साथ 'गोविंद संस्कृत संस्थान जयपुर पीकर' के एक कार्यक्रम 'विजयतासुरीयक संयोग' नामक कार्यक्रम अगरतला में अर्चकित "संस्कृतवाहनमोक्षण" के लिए निकलते है।

अहो अब आपको क्या ले अगरतला की यात्रा बन्धाने है। इन तप मः अंगे कुजन निकल गई और जयपुर जंक्शन पहुंचे। यात्रा करना कि हमारे कार्यक्रमकर्ता के गलत हमारे लिए गोविंद जीगेंड के बनाए गए व- में तो जाने के साथ गोडे हुए मः है और यहाँ से यात्रा करना कि एक नीचा निकल गए फिर यित शक्ति के पर गोविंद के जाने अस्था कि आप यहाँ कहीं नहीं पढ़ें तो मः एक जयपुर जय- पहुंचे। सर्वोप से गेलापी ठेके चलने के कारण हमारे लिए गोविंद गण्य पर संज्ञा पड़ते जय गोविंद के जाने से हमारे गलतकर्ता को तो संज्ञा या कि मः सभी के दाख या यो संज्ञा पर पहुंचे व-

कि कुछ गण्य वर कार्यक्रम के जाने हमारे गेलाह भ्रमणे रिनालताए गन्धेन गोंध की तरह ध्यान कर्ता हुई ले- मः अ पहुंचे। हमारे तीरे अलग-अलग होने के साथ मर्भ कि विज्ञाने हुए गड़ी में बंद गए। कुछ से बंद हमारे गाड़ें जय पड़ें। हमारे गरीबों 'डॉ. किंगोर कुजा शर्मा' को यहाँ के मर्भ के चिन्तित करते है। चेत- प्रमय जो कि हमारे मण्डली के तपके ले- एडल गे, आह्लाण, किंगोर, परत गरीब रथी जनों को जय से सम्भारें हुए कह रहे गे कि वेदे बर्षों! गरीब से बीच में कर्ता अमन नता उता ध- खन, अपने वेग के ध्यान सन्ना अदि इस तरह हमारे गाड़ें जयपुर से जयना हुई। गण्यना वर भी कि एक तो रथी पैर भ्रमण अलग अलगों में वेदे थे अंगे अम से वह एक अंगे संस्कः थी कि हमारे कुछ मर्भ चुके नहीं होने के कारण एक मोटे वा है कि पैर और वर 12 जून 19 बियर वा 10 जून 2017 को जयपुर में अंश विद्या अंगे अ-द मर्भ को शुक्य गता की बंदने जय में सभी पैरों की अलग-अलग की। जोड़े हुए यो रथी पैर एक दिने में एकदिन तोकर हमारे यित संज्ञावाह्य गेलाह जो कि योय शंकर के गाय अभिनव, डॉ. गिरिज में भी एक खला वदल, मस्थान के उः तीर्तत देव व मद. पूत्रभात शक्तिगण्य जंशों किंगोर गैरिज किंगोर कुमा एवं ललित गीतो किंगोर संज्ञाते गेखित जयना अदि मर्भ मः ने शादीयें और गीतो से जयगाड़ी के मर्भ को उनांखें वेव और इ- तरह हमारे

मैलाट्री उमाप्रदना, विद्या, शारदपण्ड, पंशन योगल आदि तन्त्र को पढ़ने हूँ समाना ॥ नाममा 2017 को मर 3 रने डियालदाह कश्चन (विवेकवान) पढ़ेवा।

आज वहाँ न गृहणी किशोर कुमार जी बनाई, नाटिक राजकुमारी, निरुद्धित व्यास और पाण्डु के वरजसुतेत सभी ने मिलकर उठने के व्यवस्था के और १ बजे तक सब एक हॉटेल में पहुँचे और विश्रान किया, फिर जाकर गए।

आज ही बड़े ठीक ल- आदि विद्यार्थी कस-के बड़े सभी मि: निरुद्धित व्यास विनय देकर क लिए निकल पड़े। वहाँ गृहणी किशोर कुमार जी इनके तब ही, निरुद्धित जी हॉटेल में ही रुके, हमने मि: विनय तथा मर्ही वं कि प्ररुद्ध- रने धे और के: लेया मधु वं कि प्ररुद्ध- के मेठ रने क, क देती रों इतक क काण जोड़े कर गए। याद में विनयांच पलास रों जाय हू गए। निरुद्धित से क दिन निरुद्धित्या नेलेस कर है। वरने तक देकर ती यहीं एक दल यों की उभु क कय लइका, निरुद्धित नाथ नं किजात, एक और लोगका कि आपने इगच्छ के कर्णों क साथ इतक नाहित लेगिन गीरिष्ठि ने के अनुभव इतने क, कइ इतरा वेचते हूँ- नक आ-। इन लोगों ने यहीं- इन किय और फिर कली गगा क कच्छि क रशन क लिए निकल पड़े। वहाँ काली गंगानी के दर्शन केवल और क्य- के उड़ी हमयो हमरे नाटक के विरिष्ठि क नाच रों मेल प- वहाँ से कुछ मेठ- नं संरु लखते। फिर कर्ता से हूँ साथ इगच्छा विनय रचने गए वहाँ नाममा टिंग देकर रने तभी गिर वहाँ से यागत होकर आ पहुँचे। कुछ समय बाद नोबन के लिए निकले। लगभग तीन किलो-मैटर दूरल चलकर एक नाममाहरी गंगानाथ पहुँ। वहाँ गिरा रुच था। वहाँ आभय रचता इगच्छा कर्ता के बड़े सोच- देया वही प- सोच- वालों ने हमसे मठ देखा करने क, कि गिरिष्ठियों की वगळ 12- गिरिष्ठियों क विरिष्ठि नाममा तब मिस्र रित्त, नाममा निरुद्धित एतं मया केवनिमा आदि सभी कर्तों ने विरिष्ठि का: लेकिन समय के प्रमथ के कारण मयद बरुम ना करने हुए तभी भिव वहाँ से निकले और ज्ञाटन ने समान लेकर लेलेकता रुधय चरु गंग एरुप्येई गईने।

वहाँ प- में नाममा गिरिष्ठि की नरुद्धिनाइने दिखाई थी। अब सभी मि: उल्हाही धे के हम रुच इनाई ज्ञाटन में गज नैहेंगे। फिर कुछ देर तक इगच्छर कर्तो के चरु हम रुच इनाई ज्ञाटन (एरु कश्चिठि:। ने देकर १२। म- ने कर-वरु १२२ १३ रने थे। कि हम ई ररुत बरु १८- मने। कुछ देर बाद इनाई ज्ञाटन ने धे ररुत यों। वगी लोग अपने अपने नामों से नाम थे। अब गणि के के नाटक में इरुद्धि- क- मय निमाने थागा था। अब इनके कथय वग प्रमथन हुआ। नीच रों को कि नाटक के विरिष्ठि क गे, गणि ली पर नामों जोर फ रने गे। धे रों एर विरिष्ठि के पर थी प्रेर नीच रों मथिन को नीच में कर रहे थे कि इरुद्धि- रु हवा-रुच ध- नन मरुद्धि- रु अपने नामों में नाम गला की अनाज के नाम ररुत धादि रने विरिष्ठि ने हू है। अब ज- प- सा- के कवाइतन मुत्स आ ररु था लेरिष्ठि मुत्स को कावू कने हुए पार्ने गीर।

रुचों लोगों ने अपने जीवन के ररु कथय क्वार का कागत किया। इथा मिस्र के जेठे ने रहे थे रुच सभी मि: इस उरुम अरुम क आनन्द ररु रहे थे। हमर हवाई ररुत क ररु

का जीवन हुआ १९५०। गिरत में आगलला एखातें पर पढ़ीन गया और सर्वा लीन कण्ट जहलन से ज्ञा पर क्वार्ड नहाय के यथ पीरी ले रहे थे। वही ते तना निव बम के दूय आगलन में 'उत्तम भाग किं' अत्राणन पद्दी की कृष्ण से याद भावत कर गयी कि आपने काते में नाका से गए।

आय दिन का २० नवम्बर २०११ को जयन्त का नया भाग रहे रवाना आदि निव्यक्त्य काय ने पढ़ रहे पर हम सबसे मिलकर नादक के अस्मात किया और मन से बड़े व पलादीन बंदी (वाक्य बोध) लपने गए। जहाँ न क्य गयी जगों व प्येद इसी और गहरे से नामन शक्याता का गए। यहाँ लोनों ने भेजत किब। बंदू में एक बम नादक का उभयम किया और यहाँ लोनों से गए।

इसके बाद ही २२ नवम्बर २०११ को 'निवृत्तवर्षिणी भवन' अगलत में आयोजित 'गिरदल संस्कृतसंस्थाकल्प' का गी लपलाने की कृता करत दूय अत्राणन हुआ। एताद कृणयति गहदय ज्ञा. ना.स.शास्त्र। एम्पेक्षन-रथान् २ सर्वा) एव वाचं यव अचायं एवं प्रचायं' के संस्वर्त की वन्द की। इनके बाद नादको की शक्यता पूराक न हूँ जो जगुती शोषन संस्वर्त न हूँ। इनके बाद निवृत्तवर्षिणी, विष्णु-वर्षिणी, व सान्प्रथम्, उदि-उत्तम के प्रस्तुति देल। साकल्य पर कर कि चिले केव को गार देते के करण अत्राणन में गह। अब ज्ञा दी गते में। इतने से आगलत में कर्णु लप गये। अब २३ नवम्बर २०११ गहदू वाला दिन अथा २५ दिन हम लप लोनों ने गोलक अत्राणन में इतने गुरत है। कृणयति की जगों के वीक्षित करत क इतना नादक के काय में नेदिया ३० वरते दूय - उक्त का उक्त स किया और मन से भोचन बरते थे। बंदू हम लप गहद लपने के लिए गिन्तनी में जो गुन्ती लोग भी मिल जाते थे और बने गहरे, नयी क इतना नाय अब स्वात्म्य के बारे में ऊँचे से आगे गेले ही बनी है। बाव में हमने कृती सीये-ताडे अब लप अत्राणन जाने सिंश कृता को काय से वेला लप; बहन्त पुनरुते से कर्ण कनी जो वेला बर से कृती को निवृत्त ४ अमे यहाँ हीते हुए एक अत्राणन में उभय थे। गिराई माफ़ी आदि सब बोलकर एते जने में इस नादक लपन कर्णु जाना कि एते पते के नाय निकल गया।

अब हम सबसे गीता वाला गहन २५ नवम्बर २०११ था। २५ दिन सब लोग भोचन बरते के बाद अत्राणन में निवृत्तवर्षिणीकल्पन पहने। इन दिन लपनाशकम्, वैदिक कर्णुदकम्, लक्ष्मीकल्पम्, व गहदगम्, लुमडापनशकम्, नायक भूदकम् अमे गीतादूयम् आदि सबम बरते की प्रस्तुति हुई। इन नादकों के नाय अत्राणन नादक 'निवृत्तवर्षिणीकल्पनाशकम्' नाम न बने से सम्बन्ध हुआ और लपुवर्षिणी ने अपना प्रस्तुति दी। २५ म में बड़े 'विद्वान् बल्लभ-व्यमरोच्य' का सनातन हुआ। २५मे हमारे पिल अर्द्ध (दिनाशकम्) को नन्देष्ट अधिना का पूरकन पिल और गुणो दृष्टका किगत (विश्व कर्म) को हेन व गहदक केदुदेव (नक्य केवालः। यो उर अयन गहदक शैव-रायण मर्दि को मिल। इस गहन में हमारे निर पण्डित जी दिनेश कुमार निवृत्त कृष्ण के पाठ कर अधिना किता नादक के दोष - ये ते ताके न इतने उभय से थे। इनके प्रस्तुति भी उभरते हुए।

षोडशसंस्कारविमर्शः

श्रीपद्मकुमारिधारी

धातुगतांश्च नेगीति कलत्रं च येनादीन् ।
मया दीपकं च ये- श्रेयते नृदिपुत्रे ॥

गर्भाधानम्

स्त्रीदधानं च लो- वे पिङ्गने तु न त्रयो
शुक्र-यनात्तं येन गर्भदि नं तमुच्यते

पुंसवनम्

गर्भेण च-दनात्पूर्वं शुभेन-प्रतिष्ठां वृ-
त्तं चरेत् द्वितीयाद्यां कुंभं पूजासौ

सीमन्तोन्नयनम्

तस्यै चतस्रः गर्भे पञ्चदश- शुक्रसौ।
नीमान्ना-न्नं चार्धं गर्भरक्षणं च ॥

जाताकार्यं

नाभिः संद्वन्द्व्युत्तं गण-जन्तुनाम् ।
॥ अथैत- विना चालं म- च- च- त- त- त- ॥

नामकरणम्

निर्गम- जन्तं नाम- त- त- त- त- त- त- त- त-
त- त- त- त- त- त- त- त- त- त- त- त- त- t-

निष्कर्मणम्

चतुर्- त- त- त- त- त- त- त- त- t-
ग- त- त- त- त- t- t- t- t- t- t-

श्रुघाणनम्

ग- त- त- त- t- t- t- t- t- t- t- t-
ग- त- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t-

ब्रह्मकरणम्

च- त- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t-
च- त- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t- t-

कर्मनिधिः

रे पात्संक्षुभं धैरं मुष्कवो निरुद्धं
गृह्यं परिशुभं न कनकं नामता।।
अधैरे उद्योगं नमं ततो धाम अधै चितना।
दुष्परे तेषां गृह्यं न यत्तस्य नक्षत्रं दुष्पः।।

विद्याम्भः (अध्यागम्भः)

दृष्टं पानोदये न निन्यातस्य ज्ञानाः।
वेदं धर्मं तेन सुखं द्वैतवीस्तुतिः सुखं न।

उपनयनम् (उत्ततस्यः)

अधैरे चाधने नैरे विद्योगिनः न दृष्टः।
गणादेकदृष्टं गदा द्वादशे कार्पण्येनः।

वेदागम्भः

उपनयनसंकागद्गणाध्यायने द्विनः।
वेदात्मं प्रशुभं वेदाध्यायनेनः।

केशान्तम् (गोद्धनम्)

वेदात्तं गोदशे वरं द्वाविधे च मरुतुवाना।
कन्यानामकं गेदं ननुंति सुखं विद्या।।

स्वावर्णनम्

उत्तनम् वेदागांवां सुखं सुखं सुखं।
अधैरे नमावृत्तं नमश्च सुखी।।
गुणकुलेषु अकृतानां अचानं नमश्च नु।
यत्तपो नमश्च नैरेः अस्ते तद्विद्यां नमः।।

विद्याहः (दावकर्म)

अधैरे विद्यमुत्तमं सुखं नोनातिहेतयो।
उत्तमं सुखं नैरेः विद्याहं नमश्च नमः।।

अन्वयेतिः

उत्तमं सुखं नैरेः सुखं नमश्च नमः।
अन्वयेतिः सुखं नैरेः सुखं नमश्च नमः।
गणां नमश्च नमश्च नमश्च नमश्च नमः।
गोदशे नमश्च नमश्च नमश्च नमश्च नमः।

... (अधैरे विद्यामुत्तमं सुखं नमश्च नमः) ...

महामहोपाध्यायपण्डितगोकुलनाथस्य व्यक्तित्वं कर्तृत्वञ्च

यमुनासिंह

भूमिका-

गोकुलकाव्यश्रेष्ठे आदिश्लोके, गोकुलकाव्यस्यःसहस्रःश्लोकःसामुद्रान् अतः गोकुलगाथैर्बन्धुं मत्कृतम् - , ७ व्याज , नाट्यनाम २२- अत्र सप्त तिथेव नाट्यकर्मिणु गोकुल- धरानां । अणि ना-वत्या नन्ति ।

व्यक्तित्वम्-

गोकुलनाथस्य जना विद्याप्रदेष्वयं दत्ताष्टावलिचां गङ्गासंज्ञाप्रदान-गङ्गा-संज्ञाविलोक्य इत्यादिप्रसंगे अभवता गोकुल- २ : मरुत शालत अनेभाप सं गवेरु आतीद् अल-काय व्याकल गंगारुवेलात्पु अत्रकन गाशोद् आरुभारिः आनीव।

तद्विषु कार्यजाधियां दयमेध नात्वे दारुण्यं दयसलधियां दयमेध नात्वे

इत्युक्तं गोकुल- निदर्शनं दण्डे ज्ञेयं कुरुते नदा स गोकुलनाथ गीतांशुविज्ञं शक्यता अत्र विषय

अत्र गीत अति शक्तिशालि-

मानागोकुलनाथनामकामुनी जावेनि! नृस्यं नमः

पुच्छसो भवतीं महीतार्थानिदं त्यक्तुर्वयं यदुच्छसि।

भूलोके जयतिः कृता पय गृही जगो तश्चा गीश्वतो

पातालैः स्पर्शनायवेः भगवति! श्रीरिः ऊ लब्धाधिष्ठा।।

गोकुलनाथस्य पितुः नाम द. श्रीनाथस्ययां गङ्गा नम आदेशो अनेता। श्रीनाथस्यना नकन-अनेके ७ २ श्रेणु गदितरुका मय अनेता गोकुलनाथ सन्तु वेदु गलोहेवन- अनेकेणु त्यले ७ अनेता

गोकुलनाथस्य पितुः गिरिगण परित्यज्य, नरदनायकः कृताश्वपुत्रावने ग्राणु जयवत

यत्र तिगतं वैशेतिने, त्रिधातु ७ धातुस्तत्रतुर्वीव्याख्यानात्तानि च भवे

गोकुलनाथं गोकुलनाथैरेकस्मान्नामगद्यतान् तथा गीतां गार्गीयनातकविःकथाः।।

इत्युक्तं स्वयं शिवादिनाम् अति शक्तिशालिं गुणना एतस्य ज्ञानो भातरः अतना त्रिलोक्य-अनन्तर गोकुलनाथ व्याख्याःशक्ति।द.श्रीनाथस्य आदेशात् गङ्गा नम गङ्गा गङ्गा कृता गोकुलनाथस्यक-तुने तयो दत्ताष्टा चैनीरुवान-

यो जन्मतश्च गुणतश्च परः कनिह, श्रीमद्विनांशुनकवेश्च धनकतागान्त्र।

सश्रीरुगधरधरानिषयाप्रमजन्मानिमांश्वति प्रगुणतश्चक प्रबन्धम्।।

गोकुलनाथः पितुः स्वराजानां गिद्वानां अश्वचने कृतवान्

अध्यातनुपाश्वयान् विद्वानिधेस्तुचिन्तिनविगलविषयशाहिष्यारि स्वयावडयाधिया बहुलमधवा सांघं चसाम्यया श्रुतयतिनंपाणेतिनिनयं नाय गीतरुव्यात्तु परः पुमान्।।'

शक्तिः साधौ असाधौ वा

धीरत कुमार चौधरी

एतन्न तद्वद पदाथेभ्यश्च च तावन्तश्च न शक्तिः तावन् किं स्वर्गं निश्चालनायुक्तम् -
इन्द्रियाणां स्वविकल्पेष्वनाद्विभ्रियोगता यथा ।

अनाद्विभ्रियैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता इत्या ।। इति ।।

अस्या प्रथम ३ व. यथा चक्षुरदं द्देः पां सु विकल्पेण यथासाक्षाद्विद्यमानं - स्वयं-ना चर्त्तना अर्थात्
असाधौ प्रथमार्थेन प्रकृतं तथे असाधौ शक्तिम् असाधौ च वर्तते तथैव असाधौ स्वस्व-यित्त-
प्रकाश-सा तथे च असाधौ कापत रूपमेतत् असाधौ तद्वद इति तथैव असाधौ असाधौ असाधौ शक्तिरेति
संक्रियते । असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
वु असाधौ असाधौ असाधौ

शास्त्रेण शास्त्रकृतं च द्वे शक्तौ तेनमेव यथा ।

तथेन स्वशक्तिनामैते प्रशक्तिर्नामैते ।। इति ।।

यथा तेनैवः असाधौः शास्त्रेण शास्त्रकृतं च द्वे शक्तौ तेनमेव यथा ।। इति ।।
शास्त्रेण च द्वे शक्तौ चोते असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
इति असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ

सा च असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ

नामनैव शक्तिः साधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ

असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ

यत्तु शक्तिः असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ
असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ असाधौ

४ दृशज्ज्वलत शक्तिः स्विक्रान्ते नेनाय दृष्टुं नर दक्षिणव्याहृ चोदो दृशने एवमि लुप्ततः मय दृष्ट जे
 ४ दृशज्ज्वलत स्वय एवनि तते जेदो भवेति । प्रत्युत्पन्नानु प्रत्ययनादोऽपि मय दृशने शक्तिरुत्पत्ति
 इत्यनुशोभो धनार्ति तेष्याश्नः । परं "दृष्टा" नामो प्रभृतिशान्तशान्त्यापकत्वमेव एवमर्थेभ्यः
 गेष्वात्तपवतापि गोशोऽनुभवे, अनुभवश्च शब्दप्रमाणोऽर्थः किन्तु अनादृष्टद्वयं नार्थ
 त्रयेण दृश्यत्प्राकृत्यागतं चार्थोक्तिं चोदिकातां न सोत्तां न स्वान् शक्तोति न प्रभृतिशान्त्यापि । अत
 नाकिञ्चनो नो न शक्तोत्पत्तिः । चार्थो उक्तोऽर्थो पापानामपि साधनं तेषां साधोत्साधनम् । अत एव
 श्रोत्रोद्भवान् ईदृशान् शक्तिं तावदर्थेभ्यः तदाश्ननाधीनोऽर्थः । अत एव तावदेव गोप्यं तथैव इत्युक्तेऽपि
 दृष्टः कश्चन स्वयं दृश्यत्प्राकृत्यापि गोप्यं नोऽपि आनया किं नोऽप्युक्तेऽपि । नदार्थोऽपि श्रोत्रोद्भव-
 ः चकत् वेदोऽपि = निःस म सुख ॥ १ ॥

अत एव "सनाताः मयैवपत्तो शब्देश्च शब्देश्च गच्छेत् प्रमोदितम्" इति भाष्योक्तं मयाच्यते
 तथा च "मयैवपत्तिमित्यं नाय दृष्टोति वेदि । उपादान्-दृश्याश्चार्थेषु तापुत्तमेः प्रवेत्तवयेति
 शान्तोऽर्थोऽपि तव तापुत्त नाम किमेव "गुण्यवनरोपकत्वं दृष्ट्यं" तथा "गोप्य-योऽर्थश्चमय दृष्ट्यम्"
 तनामकत्वं कोऽप्युक्तानुभवश्च । अत एव तावहास्तु प्रमुक्तं नोऽपि चने

"सम्बन्धिभूते मयैवो गोप्यतां प्रति गोप्यता ।
 सम्पदाद् गोप्यतामपि मातापुत्रादिसांगवत् ॥"

आतः शिष्यो नात्तन्नातापि शक्त्याप्राप्तशुक्तिर्णतो नयति । अत
 "अज्ञानोऽप्याज्ञः शब्दाः साधनो विषयान्तरे ।
 निमित्तमेवैवैवान् एतेऽपि नाथुत्तं विज्ञाज्ञम् ॥"

अत एव तावदेवशापिच्यते न शक्त्युक्ते । आशान्तेऽप्याप्येकदशानुत्तान्-दृश्यतायैवोऽप्याप्येकाया
 आनेन चोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त
 प्रकृत्यो नोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त
 व्याख्याऽपि श्रुतादि स एव तापुत्तमेः प्रवेत्तवयेति

शब्दोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त
 मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त

मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त

- १. शब्दोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त
- २. शब्दोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त

अतः शब्दोऽप्येकायत्त मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त
 मद्राणोपदृश्याधीनोऽर्थोऽप्येकायत्त

* चित्रवीथी *

बहुद्वेशीयनूतनभवनस्य शिलान्याससमारोहे
शिलापट्टिकाम् उद्घाटयन्तः मुख्यातिथयः
राजस्थानप्रदेशस्य महामहिमराज्यपालमहोदयाः
श्रीमन्तः कलराजमिश्रमहोदयाः, →
क्षेत्रीयसांसदः श्रीरामचरणबोहरामहोदयः,
राजस्थानभाजपाप्रदेशाध्यक्षः श्री सतीशपूनिया महोदयः,
कुलपतिमहोदयः प्रो. परमेश्वरनारायणशास्त्रीमहोदयः,
परिसरनिदेशकः प्रो. अर्कनाथचौधरीमहोदयः,
अन्ये मन्त्रिणश्च।

शिलान्याससमारोहे राष्ट्रगीतं गायन्तो मध्येमञ्चं
महामहिमराज्यपालमहोदयाः श्रीमन्तः
कलराजमिश्रमहोदयाः तेषां वामतो राजस्थान-
भाजपाप्रदेशाध्यक्षः श्री सतीशपूनिया महोदयः
← तमो वामतः क्षेत्रीयसांसदः
श्रीरामचरणबोहरामहोदयः, राज्यपालमहोदयानां
दक्षिणतः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
कुलपति प्रो. परमेश्वरनारायणशास्त्रीमहोदयः,
परिसरनिदेशकः प्रो. अर्कनाथचौधरीमहोदयः

बेडमिन्टनक्रीडाप्राङ्गणम् उद्घाटयन्तः अतिथयः, कुलपतयः, आचार्याः, प्राध्यापकाः छात्राश्च

स्वतन्त्रतादिवससमारोहे राष्ट्रियध्वजम् उत्तोलयन्तः
आचार्याः, प्राध्यापकाः छात्राश्च

परिसरस्थ शोधपत्रिकायाः जयन्त्याः विमोचनं कुर्वन्तः
स्वामिनः श्रीभद्रेशदासमहाराजाः, परिसरनिदेशकाः
प्रो. अर्कनाथचौधरीमहोदयाः अन्ये च विद्वांसः

राष्ट्रियसेवायोजनान्तर्गते कार्यक्रमे संस्कृतस्य प्रचारार्थं नगरभ्रमणम्

राष्ट्रियसेवायोजनायाः स्वयंसेवकानां सामूहिकं चित्रम्

शिक्षकदिवससमारोहे भाषमाणः श्रीमान् वाय.एस.रमेशमहोदयः।
मञ्चस्था अन्ये आचार्याश्च

प्रबोधनवर्गे मञ्चस्थाः विद्वांसः

हिन्दीदिवससमारोहे भाषमाणः श्रीमान् फतहसिंहमहोदयः।
मञ्चस्था अन्ये आचार्याश्च

शिक्षाशास्त्रविभागस्यसंगोष्ठी

राष्ट्रीयएकतादिवससमारोहे शपथं कारयन्तः
परिसरस्य क्रीडानिदेशकः प्रो. गजेन्द्रशर्मा,
धर्मशास्त्रस्यसंकायप्रमुखः प्रो. भगवतीसुदेशः,
शिक्षाशास्त्रविभागाध्यक्षः प्रो. फतहसिंहः,
श्री विनोदशखवालः शाखाप्रबन्धकः,
डॉ. शीशरामः

राजस्थानराज्यस्तरीयायां शलकाप्रतियोगितायां
विजेतृणां छात्राणां सामूहिकं चित्रम्।
उपरिष्ठात् निर्णायकाणां चित्रम्

योगदिवससमारोहे योगासनानि कुर्वन्तः
परिसरस्य प्राध्यापकाः छात्राश्च
मञ्चे योगप्रशिक्षकः डॉ. नवनीत शर्मा
अन्यौ सहयोगिनौ

आसनानि प्रदर्शयन्तः योगप्रशिक्षकः

संगणककक्षम् उद्घाटयन्तः भाषमाणाश्च
परिसरनिदेशकाः प्रो. अर्कनाथचौधरीमहोदयाः।
मञ्चस्था विद्वांसः

← धर्मशास्त्रसंकायप्रमुखः प्रो. भगवतीसुदेशः,
शिक्षाशास्त्रविभागाध्यक्षः प्रो. फतहसिंहः,
साहित्यसंकायप्रमुखः प्रो. रामकुमारशर्मा,
सेवानिवृत्तः आचार्यः प्रो. मोहनलालशर्मा

संगणककक्षस्य उद्घाटनम् →

संस्कृतकक्ष्यानामकस्य पुस्तकस्य महत्त्वं
ख्यापयन्तः परिसरनिदेशकाः प्रो. अर्कनाथचौधरी
महोदयाः, मञ्चस्थाः संस्कृतप्रचारकाः
← श्रीमन्तः चमूकृष्टशास्त्रिवर्याः,
प्रो. वाइ.एस.रमेश महोदयाश्च

नूतनसंगणककक्षः →

व्याकरणशास्त्रप्रशिक्षणकार्यक्रमम् उद्घाटयन्तः
 मुख्यातिथिः प्रो.किशोरचन्द्रपाठी महोदयाः मध्यस्थः,
 तस्य दक्षिणभागे श्रीमती पाठीमहोदया, वामभागे
 परिसरनिदेशकः प्रो. अर्कनाथचौधरी महोदयश्च

व्याकरणशास्त्रप्रशिक्षणकार्यक्रमे
 परिसरनिदेशकः प्रो. अर्कनाथचौधरी महोदयः
 प्रशिक्षकः प्रो. श्रीकृष्णशर्ममहोदयः,
 कार्यक्रमसञ्चालकः प्रो. श्रीधरमिश्रः

व्याकरणशास्त्रप्रशिक्षणकार्यक्रमस्य
 समापनसमारोहे भाषमाणः परिसरनिदेशकः
 प्रो.अर्कनाथचौधरी महोदयः
 सर्वे प्रशिक्षकवश्छात्राः।

व्याकरणशास्त्रप्रशिक्षणे स्नातकेभ्यः
 प्रमाणपत्रं वितरन्तः परिसरनिदेशकः
 प्रो. अर्कनाथचौधरीमहोदयः,
 व्याकरणविभागाध्यक्षः प्रो.शिवकान्तझाः,
 कार्यक्रमसंयोजकः प्रो.श्रीधरमिश्रः

व्याकरणविभागस्य राष्ट्रियसंगोष्ठाः कानिचित् चित्राणि

संस्कृतदिवससमारोहस्य कानिचित् चित्राणि

राजस्थानराज्यस्तरीयशलाकाप्रतियोगितायाः कानिचित् चित्राणि

परिसरे निर्मायमाणस्य बहूदेशीयभवनस्य प्रारूपम्